

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE 2010

HISTORIA UNIVERSITATIS CAROLINAE PRAGENSIS

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE 2010

**HISTORIA
UNIVERSITATIS
CAROLINAE
PRAGENSIS**

Tomus L. Fasc. 2

Příspěvky k dějinám
Univerzity Karlovy

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2011

Vedoucí redaktor: doc. PhDr. Petr Svobodný, Ph.D.
Výkonná redaktorka: PhDr. Blanka Zilynská, Ph.D.

Recenzenti: PhDr. Marek Ďurčanský, Ph.D., PhDr. Martin Franc, Ph.D., prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc.,
PhDr. Zuzana Silagiová, PhDr. Jiří Stočes, Ph.D., doc. RNDr. Soňa Štrbářová, CSc.

Svazek je součástí řešení Výzkumného záměru MSM 0021620827 *České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes*, jehož nositelem je Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

Na obálce je interiér laboratoře interní kliniky německé lékařské fakulty v Praze (počátek 20. století).
Snímek je z fotoarchivu Ústavu dějin UK a archivu UK.

OBSAH

	<i>Výročí a osobnosti</i>
11	Profesor Karel Malý jubilejí (Michal Svatoš)
	<i>Články a studie</i>
15	Petr Svobodný, Chemie na lékařských fakultách v Praze, Vídni a Lipsku (1872–1945)
	<i>Materiály</i>
89	František Šmahel, Zatoulané drobné texty v nejstarších kolejních katalozích
115	Karol Bílek, Profesor Bohuslav Raýman jako spolupracovník Ottova slovníku naučného
	<i>Kronika</i>
129	Konference o jezuitech v Nizozemí (Ivana Čornejová)
131	K institucionalizaci dějin věd a techniky na mezinárodní úrovni a kongresy v Budapešti (2009) a Barceloně (2010) (Milada Sekyrková)
	<i>Recenze a zprávy</i>
137	Daniel Špelda, proměny historiografie vědy (Karel Černý)
140	Evropské časopisy pro dějiny univerzit (Petr Svobodný)
142	Dvě berlínská výročí (Petr Svobodný)
146	Přispěla diskuse o západoněmeckém roce 1968 po roce 1989 k demytologizaci studentského protestního hnutí? (Tomáš Renner)
	<i>Cizojazyčná shrnutí</i>
85	Petr Svobodný, Die Chemie an den medizinischen Fakultäten in Prag, Wien und Leipzig (1872–1945)
114	František Šmahel, Verirrt: Kleinere Texte in den ältesten Kollegien-Katalogen
125	Karol Bílek, Profesor Bohuslav Raýman als Mitarbeiter am Ottův slovník naučný (Ottos Konversationslexikon)

Autoři

PhDr. Karol Bílek, Literární archiv PNP, Praha

Mgr. Karel Černý, Ph.D., Ústav dějin lékařství a cizích jazyků 1. LF UK, Praha

doc. PhDr. Ivana Čornejová, CSc., Ústav dějin UK a archiv UK, Praha

Mgr. Tomáš Renner, Institut mezinárodních studií FSV UK, Praha

PhDr. Milada Sekyrková, CSc., Ústav dějin UK a archiv UK, Praha

PhDr. Michal Svatoš, CSc., Ústav dějin UK a archiv UK, Praha

doc. PhDr. Petr Svobodný, Ph.D., Ústav dějin UK a archiv UK, Praha

prof. PhDr. František Šmahel, DrSc., Centrum medievistických studií FÚ AV ČR, Praha

Výročí a osobnosti

PROFESOR KAREL MALÝ JUBILUJÍCÍ

Člen Rady Ústavu dějin Univerzity Karlovy v Praze a archivu Univerzity Karlovy a člen redakční rady tohoto pracoviště prof. JUDr. Karel Malý, DrSc., dr. h. c., se dožil roku 2010 významného životního jubilea. Profesor Malý se narodil 26. října 1930 v Mnichově Hradišti. Již během studia na Právnické fakultě Univerzity Karlovy v Praze se zaměřil na dějiny práva, jimž se věnuje celý svůj život. Jeho doménou se stalo starší období českých právních dějin, zvláště českého stavovského státu (zemské, trestní a městské právní kodifikace).

Ústředním bodem životní dráhy prof. K. Malého je spojení s pražskou Univerzitou Karlovou a její právnickou fakultou. Od roku 1954 zde působil na katedře dějin práva (nejprve jako asistent a odborný asistent, od roku 1965 jako docent, o dvacet let později jako profesor a v letech 1998–2005 vedoucí katedry, jako dlouholetý ředitel Ústavu právních dějin Právnické fakulty UK a nyní jako vedoucí Centra právněhistorického výzkumu, který založil jako společné akademické a univerzitní pracoviště, a šéfredaktor sborníku *Právněhistorické studie*). Vrchol jeho akademické dráhy přišel v roce 1994, kdy byl zvolen rektorem Univerzity Karlovy. Již předtím ale působil ve vedení československých univerzit jako prorektor UK (od 1990) a spoluzakladatel dnešní Rady vysokých škol ČR (předseda 1990–1993).

Univerzitní historiografie by neměla zapomenout, že prof. Malý stál při zrodu velkých univerzitních právních norem nového státu po roce 1989, ať to byl samotný zákon o vysokých školách v Československu (1990) nebo první „polistopadový“ statut Univerzity Karlovy v Praze z roku 1991, jejichž byl spoluiniciátorem a při jejich sepsání jako právník a znalec univerzitní minulosti také účinně pomáhal.

Ve funkci rektora UK se zasadil o důstojné připomenutí 650. výročí Univerzity Karlovy v Praze v roce 1998. Výsledkem jeho snah byla mj. konference o minulosti a současném postavení pražské univerzity, obnovení papežské listiny pro pražskou univerzitu z roku 1347, výroční shromáždění na Pražském hradě, film o Univerzitě Karlově nebo stálá expozice univerzitních dějin v pražském Karolinu. Připomenout bychom měli především jeho aktivní podíl při vzniku dějin pražské univerzity, které byly vydány v české verzi (*Dějiny Univerzity Karlovy*, Nakladatelství Karolinum) jako čtyřsvazkové dílo v letech 1995 až 1998, anglicky (*A History of Charles University I–II*) v roce 2001, jimiž si bez nadsázky v pražských univerzitních dějinách „postavil trvalý pomník“. Byl to on, kdo dílo nejen opatřil úvodními slovy, ale zasloužil se o samotné vydání, o jeho finanční zajištění a nakonec i o jeho výslednou podobu. V průběhu prací na univerzitních dějinách se staral o dodržování stanovených termínů a působil na redaktory a všechny spolupracovníky, aby vytvořili dílo spojující vysokou vědeckou úroveň s nároky na reprezentativnost práce.

Michal Svatoš

Články a studie

CHEMIE NA LÉKAŘSKÝCH FAKULTÁCH V PRAZE, VÍDNI A LIPSKU (1872–1945)¹

PETR SVOBODNÝ

CHEMISTRY AT MEDICAL FACULTIES IN PRAGUE, VIENNA, AND LEIPZIG (1872–1945)

The article follows the progress of institutionalisation of research and teaching of various areas of chemistry in select faculties of medicine of German-speaking Central Europe. Main focus is on specialised institutes of applied medical chemistry in Prague and Vienna and institute of physiological chemistry in Leipzig, which serve as examples of the “Austrian” and “German” model.

Key words: medical faculties – medical chemistry – physiological chemistry – Prague – Vienna – Leipzig – 19th/20th century

I. Úvod

*I.1 Chemie na lékařských fakultách – vymezení tématu*²

V posledních desetiletích 19. století tvořila chemická problematika významnou součást studia na lékařských fakultách. Chemické postupy obohatily rejstřík diagnostických metod na univerzitních klinikách, se kterými se jejich lékaři, nižší zdravotnický personál i medicí museli seznámit, moderní chemie pak stále více ovlivňovala také výrobu léčiv a jejich použití v terapii. Teoretická, laboratorní i klinická pracoviště lékařských fakult se tak stávala nejenom místy využití výtěžků chemie v praxi, ale také středisky vědeckého výzkumu ve specifickém odvětví, ať již budeme používat jeho označení jako chemie lékařská, chemie fyziologická, chemie patologická, chemie klinická, chemie biologická nebo biochemie.

Právě zmíněné termíny jsou do jisté míry synonymy, přesto je nutné definovat jejich obsah a míru překrývání, respektive rozdíly, které vyplývají mj. z historického vývoje oboru v různých evropských oblastech (příbuznost a zakotvení v souvisejících oborech; proces institucionalizace na fakultách) a jeho reflexe jak chemiky samotnými (ale i fyziology, farmakology, biology nebo kliniky), tak historiky.

¹ Tato práce vznikla jako součást řešení Výzkumného záměru MSM 0021620827 *České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes*, jehož nositelem je FF UK v Praze.

² Tento článek o chemii na lékařských fakultách byl původně koncipován jako jedna z kapitol připravované knihy Jiřího Peška a jeho spolupracovníků o chemii na univerzitách v Praze, Vídni a Lipsku. V průběhu prací se ovšem materiál natolik rozrostl, že je publikován samostatně a pro knihu bude výrazně zkrácen. Viz: Jiří PEŠEK et al., *Grenzüberschreitende Wissenschaft? Die Chemie an der Deutschen Universität in Prag im Vergleich mit den Universitäten Wien und Leipzig 1882–1945*, Essen 2011 (v tisku).

Vyjdeme-li z čistě formálního (nominálního) hlediska, měli bychom ve středoevropském kontextu pro poslední čtvrtinu 19. a první polovinu 20. století pro chemii na lékařských fakultách jako teoretickou disciplínu a výukový předmět používat termíny, které se objevily v názvech samostatných ústavů, v seznamech přednášek nebo v názvech učebnic. Ve Vídni a v Praze v případě německé i české univerzity to byly ústavy pro užitou lékařskou chemii (*angewandte medizinische Chemie*), v případě Lipska oddělení (později ústav) pro fyziologickou chemii (*physiologische Chemie*). Termín lékařská chemie je používán v české literatuře k dějinám této problematiky,³ podobně jako v historické literatuře anglosaské provenience (*medical chemistry*), v níž je fyziologická chemie považována obvykle za její součást, specifickou pro jazykově německou oblast.⁴ Německá historiografie vědy používá pro chemii na lékařských fakultách nejčastěji jako základní právě termín fyziologická chemie (*physiologische Chemie*).⁵ V české i anglickojazyčné historické literatuře je rovněž velice frekventovaný termín biochemie (*biochemistry*), jednak jako víceméně synonymum pro chemii pěstovanou a vyučovanou na lékařských fakultách, jednak jako disciplínu nadřazenou oběma předchozím.⁶ Termín biochemie pro samostatnou vědní disciplínu zaměřenou na studium chemických jevů v živé hmotě (nejen na lékařských fakultách) lze bez větších výhrad používat pro období po první světové válce, kdy již měla plně vyvinutou vlastní koncepci, metodiku, institucionální základnu (ústavní, publikační, výukovou) a kdy získala odpovídající společenské postavení a uznání.⁷ Jako výukový předmět a oblast vědeckého bádání se biochemie v tomto vymezení pěstovala pochopitelně i na dalších fakultách (původně filozofických, posléze přírodovědeckých) a vysokých školách (technických, zvěrolékařských).⁸ Přesnější vymezení uvedených pojmů v základních pracích o dějinách lékařské chemie/fyziologické chemie/biochemie bude podáno dále v kapitole o vývoji oboru.

Dobovou definici svých oborů, respektive výukových a zkušebních předmětů, jejich obsah a vymezení vůči příbuzným disciplínám (především fyziologii) podávají základní díla a především učebnice pro mediky. Širšímu okruhu zájemců byly v českém kontextu určeny definice a základní informace ve velkých slovníkových dílech, které považují za užitečné parafrázovat nejen pro jejich ilustrativnost dobového chápání problematiky, ale i výstižnost a přehlednost, zvláště pro laiky. V 90. letech 19. století byla v Ottově slovníku naučném lékařská chemie definována v hesle Chemie jako součást chemie biologické

³ Například Kolektiv autorů, *110 let české lékařské chemie a biochemie*, Praha 1994.

⁴ Například Robert E. KOHLER, *From medical chemistry to biochemistry. The making of a biomedical discipline*, Cambridge 1982.

⁵ Například Fritz LIEBEN, *Geschichte der physiologischen Chemie*, Leipzig–Wien 1935 (Nachdruck 1970); kapitola Physiologische Chemie in: Hans-Heinz Eulner, *Die Entwicklung der medizinischen Spezialfächer an den Universitäten des deutschen Sprachgebietes*, Stuttgart 1970, s. 66–94; Eulnerovo vymezení oboru viz dále v pasáži o dosavadních zpracováních tématu.

⁶ Především práce Soni ŠTRBÁNOVÉ (viz kapitola o literatuře); Mikuláš TEICH, *A Documentary History of Biochemistry 1770–1940*, London 1992; Mikuláš TEICH, kapitola Biochemie, in: Luboš Nový a kol., *Dějiny exaktních věd v českých zemích do konce 19. století*, Praha 1961, s. 344–346. Jan Janko operuje se všemi dobově podmíněnými termíny (plus pro období před rokem 1848 také s termínem zoochemie, který se objevil například v názvu jednoho z ústavů pražské lékařské fakulty) v kapitolách nazvaných Šalamounsky Rozhraní – Biologie, fyzika a chemie; Jan JANKO, *Vědy o životě v českých zemích 1750–1950*, Praha 1997, s. 64–67, 117–119, 184–187, 318–330, 445–451.

⁷ Soňa ŠTRBÁNOVÁ, *K problematice hraničních přírodovědeckých disciplín. Vznik a místo biochemie*, in: Historiografie čelem k budoucnosti, Praha 1982, s. 614.

⁸ Velmi letmo se o některých představitelích biochemie na těchto školách zmiňuje na základě vlastních vzpomínek Josef KOŠTŘÍŘ, *Biochemie v Československu 1918–1952* (= Práce z dějin přírodních věd 11), Praha 1979, s. 163–170.

(vedle chemie fyzikální, anorganické, organické a technické)⁹ s odkazem na heslo Biochemie.¹⁰ Poměr mezi jednotlivými obory chemie, včetně biochemických a lékařsko-chemických disciplín, systematicky představil v meziválečném období Masarykův slovník naučný. Ve výčtu chemických oborů uvádí vedle chemie 1. fyzikální (teoretické, obecné), 2. analytické, 3. speciální a 5. užitá na 4. místě biochemii s odkazem na chemii biologickou a fyziologickou. Biochemii (synonymum pro biologickou chemii) definuje jako součást biologie a uvádí, že někdy je plně, jindy zčásti ztotožňována s chemií fyziologickou. Chemii lékařskou pak definuje jako samostatný učební a zkušební obor na lékařských fakultách a na vysoké škole zvěrolékařské.¹¹ Stejně členění chemie jako Masarykův slovník podávají i dnešní české učebnice pro lékařské fakulty (biochemie zde stojí vedle anorganické, organické, fyzikální, obecné a analytické chemie v rámci chemie jako experimentální vědy),¹² vedle obecné biochemie je pak tematizována (názvem) klinická biochemie,¹³ případně (definicí) lékařská biochemie.¹⁴

Biochemie/lékařská chemie/fyziologická chemie jako teoretický předmět vyučovaný na lékařských fakultách a objekt vědeckého zájmu profesorů, docentů a asistentů příslušných ústavů budou tedy hlavním tématem následujících kapitol. Uvedené termíny budou používány střídavě, v závislosti na dobových pramenech, respektive sekundární literatuře.¹⁵

Tím se ovšem téma chemie na lékařských fakultách nevyčerpává. Studenti se se základními poznatky z obecné, anorganické a organické chemie seznamovali v přednáškách, na které docházeli nejprve na filozofickou fakultu, později na přírodovědeckou fakultu. O tom, jak bylo studium těchto základních kurzů chemie pro mediky upraveno na třech sledovaných univerzitách, bude pojednáno v příslušných případových studiích. O badatelském zaměření jejich učitelů se zájemce dozví v příslušných kapitolách o chemických pracovištích filozofických a přírodovědeckých fakult.

Na lékařských fakultách ovšem medikům o fyziologické či lékařské chemii přednášeli rovněž učitelé z ostatních pracovišť, ať již teoretických (především z fyziologických a farmakologických) nebo klinických (například internisté), případně soukromí docenti zaměstnaní v jiných institucích (například na technických vysokých školách). Ti budou rovněž zmíněni, zvláště v těch případech, kdy sami vynikli jako významní badatelé v oblasti biochemie a jejích aplikací v medicíně.

Osudy chemie jako výukového předmětu na lékařských fakultách před rokem 1848, v období let 1849–1872, po jejím zařazení mezi zkušební předměty prvního lékařského rigoróza v roce 1872 a následná institucionalizace oboru (zřízení samostatných ústavů) na pražské a vídeňské univerzitě jsou v řadě ohledů analogické k vývoji lékařské fyziky.¹⁶

⁹ *Ottův slovník naučný XII*, Praha 1897, s. 138–141.

¹⁰ *Ottův slovník naučný IV*, Praha 1891, s. 80; jeho autorem byl prof. Jan Horbaczewski, o něm dále. Obsáhlejší heslo Biochemie obsahuje *OSN – dodatky*, I/1, Praha 1930, s. 623.

¹¹ *Masarykův slovník naučný III*, Praha 1927, s. 450–451.

¹² Petr ŠTEIN a kol., *Obecná a klinická biochemie pro bakalářské obory studia*, Praha 2007, s. 7.

¹³ Tamtéž.

¹⁴ Miroslav LEDVINA – Alena STOKLASOVÁ – Jaroslav CERMÁN, *Biochemie pro studující medicíny*, I, Praha 2009, s. 15.

¹⁵ Podobný přístup volil například Robert E. KOHLER, *From Medical Chemistry to Biochemistry. The Making of a Biomedical Discipline*, Cambridge 1982, s. 9.

¹⁶ Nejnověji Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Emilie TEŠÍNSKÁ, *Z historie výuky fyziky pro mediky na pražské univerzitě*, AUC – Historia Universitatis Carolinae Pragensis (dále jen AUC–HUCP), v tisku. Za zpřístupnění rukopisu

Praktická diagnostická činnost chemických laboratoří, ať už centrálních (nemocničních) nebo na jednotlivých klinikách, bude rovněž zmíněna v kontextu případových studií o jednotlivých fakultách.¹⁷ Podrobněji bude pojednáno jen o těch významných klinických lékářích, pro které byly tyto laboratoře jediným nebo hlavním institucionálním zázemím pro jejich biochemická bádání.

Důvody, proč se komparace vývoje chemických disciplín na lékařských fakultách zaměřuje právě na německou univerzitu v Praze a univerzity ve Vídni a Lipsku, jsou podobné jako v případě zmíněné monografie o dějinách chemie na středoevropských univerzitách: pražská situace je poměřována s nejbližší (teritoriálně, historicky, institucionálně) univerzitou vídeňskou, obě pak s opět nejlépe srovnatelnou univerzitou v Německu, tedy lipskou. „Přidanou hodnotou“ této volby je skutečnost, že právě v lékařské (respektive fyziologické) chemii existovaly mezi Prahou, Vídni a Lipskem intenzivní vztahy (přechody ordinářů i jejich žáků z jedné na druhou). Oproti kapitolám o vývoji chemie na filozofických a přírodovědeckých fakultách budou o něco více akcentovány souvislosti a paralely vývoje na německé a české lékařské fakultě v Praze. Zcela stranou naopak zůstane postavení chemických disciplín pěstovaných a vyučovaných na dalších dvou československých lékařských fakultách v Brně¹⁸ a v Bratislavě¹⁹ a na Vysoké škole zvěrolékařské v Brně.²⁰

Také časové vymezení vychází z periodizace knihy Jiřího Peška. Hlavní těžiště práce leží v období let 1883–1945 (existence samostatné německé univerzity v Praze). Oba základní periodizační mezníky budou ovšem překročeny: před rokem 1883 bude nutné sledovat základní obrysy vývoje chemických oborů na lékařských fakultách a nezbytnou institucionální a personální kontinuitu, zvláště od roku 1872. Po roce 1945 budou stručně zmíněny osudy klíčových osobností v procesu poválečné denacifikace. Pomocnými periodizačními mezníky budou významná data z institucionálních dějin dotyčných univerzit (1848/49 přesun stolic chemie z lékařských fakult na fakulty filozofické v Praze a Vídni; 1872 reforma lékařského studia a následné zřízení stolic užitě lékařské chemie na předlitavských lékařských fakultách). Méně významné jsou mezníky z dějin politických, které měly dopad na strukturu univerzitní sítě, vnitřní skladbu jednotlivých institucí (univerzit, fakult), případně na institucionální a personální kontinuitu/diskontinuitu v chemických oborech na lékařských fakultách (změny v postavení a vzájemném poměru univerzit – včetně nově založených – v následnických státech po roce 1918; nacifikace německých univerzit po převzetí moci v roce 1933, rakouských po anšlusu v roce 1938 a pražské německé po Mnichovu, respektive 15. březnu 1939; konec nacionálněsocialistické vlády nad univerzitami

oběma autorkám děkuji. Základní směry bádání na pomezí mezi fyzikou a medicinou v českých zemích představitel J. JANKO, *Vědy o životě*.

¹⁷ Význam chemických analytických metod a laboratorní diagnostiky v kontextu specializace lékařských oborů a modernizace studia medicíny v evropském měřítku akcentuje například Antonie M. LUYENDIJK-ELSHOUT, *Medicine*, in: Walter RÜEGG (ed.), *A History of the University in Europe, Vol. III., Universities in the 19th and early 20th Centuries (1800–1945)*, Cambridge 2004, Chapter 14, s. 574, 578 a literatura tam uvedená.

¹⁸ O. WAGNER, *Medical chemistry*, in: Otakar BORŮVKA a kol., *Universitas Brunensis 1919–1969*, Brno 1969, s. 279–282.

¹⁹ Kapitola Ústav pre lekársku chémiu, in: Milan BENIAK – Miloslav TICHÝ, *Dejiny Lekárskej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave*, I, Bratislava 1992, s. 144–147. Ústav lékařské chemie na LF UK v Bratislavě byl v meziválečném období jediným vysokoškolským pracovištěm v chemických oborech na Slovensku. Tamtéž, s. 146.

²⁰ Srovnej poznámku 11; kapitola Biochemie a biofyzika, in: Rudolf BOHM a kol., *75 let vysokého veterinárního učení v Brně*, Brno 1993, s. 100–107.

v květnu 1945). Pro obsah a formy výuky (včetně zkoušek) chemie měly totiž nesrovnatelně větší význam proměny studijních a rigorózních řádů, které s výjimkou období nacifikace sledovaných univerzit nebyly současné s institucionálními proměnami univerzit (1882/83) ani s politickými převraty (1918). Pro vědecké směřování ústavů pak byly významnými periodizačními mezníky především výměny na postech ordinářů a přednostů, až na výjimky (anšlus Rakouska, květen 1945 v Praze, Vídni i Lipsku) nesouvisející výrazněji s institucionálními proměnami univerzit v důsledku politických zvrátů.

Rovněž vnitřní struktura případových studií tří lékařských fakult by měla být srovnatelná s členěním kapitol o chemických oborech na filozofických a přírodovědeckých fakultách (institucionální výstavba pracovišť, personální obsazení, výzkumné a pedagogické zaměření, vědecké výsledky). Jediný významnější rozdíl mezi hodnocením výukových a badatelských výstupů z pracovišť chemických oborů na filozofických a přírodovědeckých fakultách na jedné a na lékařských fakultách na druhé straně vyplývá ze skutečnosti, že na lékařských fakultách v Praze a Vídni (ale na rozdíl od Lipska) se v uvedeném období nepsaly disertace, a není proto možné úroveň studia anebo vlivu badatelských osobností učitelů na jejich žáky posuzovat z tohoto hlediska.

1.2 Dosavadní zpracování tematiky

Institucionalizací biochemie jako samostatné vědecké disciplíny a výukového oboru na pomezí medicíny, biologie a chemie od poloviny 19. do poloviny 20. století na německých, britských a amerických vysokých školách se v obsáhlé monografii zabývá americký historik vědy Robert E. Kohler. Základním metodologickým východiskem jeho knihy *From Medical Chemistry to Biochemistry*,²¹ které definuje v úvodu, je mnohem větší důraz na politické a ekonomické kontexty, ve kterých biochemici konstituovali své instituce, než na biochemii jako systém idejí.²² Rozdíly v úspěšnosti či neúspěšnosti institucionalizace, její rychlosti, typu, rozmístění a zaměření institucí biochemie jako samostatné disciplíny v Německu ve druhé polovině 19. století na jedné straně a v Americe v první polovině 20. století na straně druhé spatřuje nikoliv ve vědecké úrovni jejich představitelů, ale v ekonomické a politické podpoře vědy, mj. v hnutí za reformu lékařského studia, proměnách nemocniční praxe, rostoucím profesním uplatnění vědců a rostoucí dělbě práce mezi specializované disciplíny.²³ Také rozdílné oblasti („styly“) biochemie před polovinou 20. století (klinickou; bioorganickou a biofyzikální; biologickou) vymezuje na základě institucionálních souvislostí a vztahů mezi disciplínami, ze kterých biochemici vycházeli nebo čerpali (ideově, politicky i finančně) a kterým naopak poskytovali své služby. Definuje tak z hlediska politické ekonomie mj. poměr mezi vlastní biochemií a sousedícími obory (interní medicína, chemie, fyziologie, biologie).²⁴ Pro naše téma je kromě stručného metodologického úvodu nejvýznamnější kapitola o vývoji fyziologické chemie v Německu v letech 1840–1900.²⁵

²¹ Robert E. KOHLER, *From Medical Chemistry to Biochemistry. The Making of a Biomedical Discipline*, Cambridge 1982, 390 ss.

²² Teoretické rozdíly mezi těmito dvěma základními přístupy k vymezení předmětu historie vědy, tedy mezi externalismem a internalismem, definuje a podrobně popisuje například Daniel ŠPELDA, *Proměny historiografie vědy*, Praha 2009, s. 15–16, s. 185–190.

²³ R. E. KOHLER, *From Medical Chemistry to Biochemistry*, s. 1–6.

²⁴ Tamtéž, s. 7–8.

²⁵ Tamtéž, kapitola 2, s. 9–39.

Opačný přístup, vývoj biochemie jako dějiny idejí, objevů a zásadních publikací, stojí u zrodu publikace *A Documentary History of Biochemistry 1770–1940*²⁶ britského historika vědy českého původu Mikuláše Teicha. Čtenářům je předkládán vybraný soubor zásadních knižních i časopiseckých textů, které mají dokumentovat evoluci zájmu o „chemii života“ ještě jako integrální součásti chemie od konce 18. století k moderní biochemii první poloviny 20. století. Historikům může dobře sloužit jako chrestomatie primárních pramenů nejdůležitějších děl oboru. Edice je členěna do kapitol podle základních témat biochemických výzkumů (enzymy, fotosyntéza, respirace, uhlohydráty, proteiny, lipidy, koncepční a obecné otázky) a v jejich rámci vždy do dvou časových obdobích (různá podle témat, dělicím mezníkem jsou 60. až 90. léta 19. století). Edici provází stručný úvod s vysvětlením, jak a proč byly zvoleny periodizační mezníky, zhruba půl až jednostránkové komentáře k jednotlivým vybraným textům, závěrečné shrnutí a bibliografie. Texty badatelů z českých zemí a tím hodnocení jejich přínosu pro rozvoj oboru ve světovém měřítku jsou uvedeny jen výjimečně (manželé Coriovi, absolventi Německé univerzity v Praze; profesor české lékařské fakulty A. Hamsík). Rozsáhlou monografii M. Florkina, kterou citují například J. Janko a S. Štrbáňová, jsem neměl k dispozici.²⁷

Starší souhrnné zpracování dějin biochemie (z německého pohledu fyziologické chemie) publikoval Fritz Lieben v roce 1935.²⁸ Kniha vídeňského docenta fyziologické chemie židovského původu je poznamenána dobou svého vzniku. Jeho hlavním záměrem bylo poskytnout čtenáři útěchu v době politických a sociálních zvrátů, které ohrožovaly bytí západní kultury a vědy. Významnou součástí duchovního dědictví byla dle autora právě fyziologická chemie, zvláště nejnovější období jejího vývoje.²⁹ Kniha o dějinách biochemie (i tento termín autor používá), vědy na pomezí chemie a fyziologie, je určena nejenom chemikům, lékařům a biologům, ale obrací se na všechny vzdělance.³⁰ V první části je podán starší vývoj oboru od starověku a středověku přes období iatrochemické k francouzským chemikům 19. století (šest kapitol) a ve zvláštní kapitole vývoj v Německu ve druhé polovině 19. století (s. 83–96). Ve druhé části prezentuje Lieben nejnovější vývoj oboru „logicky a srozumitelně“³¹ podle jednotlivých badatelských témat (výživa a látková výměna; svaly; fermentace; krev; žluč; bílkoviny a jejich deriváty; uhlohydráty; tuky a lipoidy; nukleové kyseliny; moč a další exkreta a tělní tekutiny; anorganické součásti organismu; hormony; s. 97–710).

Dějiny fyziologické chemie (jak zní název příslušné kapitoly) podrobně zpracoval v rámci výkladu o vývoji specializovaných lékařských oborů na lékařských fakultách německé jazykové oblasti, tedy z pohledu našemu tématu nejbližšího, německý historik medicíny Hans-Heinz Eulner.³² Jeho definice, kterou vymezuje své téma, je též nejúplnějším vymezením našeho tématu (v našem případě pochopitelně s omezením na tři vybrané fakulty): „*Was unter dieser Bezeichnung* [fyziologická chemie, P. S.] *oder auch als ‚Zoochemie‘*,

²⁶ Mikuláš TEICH (with Dorothy M. NEEDHAM), *A Documentary History of Biochemistry 1770–1940*, Leicester and London 1992, 579 ss.

²⁷ Marcel FLORKIN, *A History of Biochemistry*, in: *Comprehensive Biochemistry*, Vol. 30–33, Amsterdam 1972–1979.

²⁸ Fritz LIEBEN, *Geschichte der physiologischen Chemie*, Leipzig–Wien 1935; reprint s předmlouvou Edith HEISCHKEL-ARTELT, Hildesheim–New York 1970, 743 ss.; z tohoto reprintu je nadále citováno.

²⁹ Tamtéž, předmluva editorky z roku 1971, s. VII*–VIII*; předmluva autora z roku 1935, s. V–VII.

³⁰ Tamtéž, s. VI–VII.

³¹ Tamtéž, s. VI.

³² H.-H. EULNER, *Die Entwicklung*, s. 66–94.

„*pathologische*“, „*klinische*“ oder schlechthin „*medizinische Chemie*“ oder „*Biochemie*“ innerhalb der medizinischen Fakultäten erforscht, angewandt und gelehrt wurde und wird, ist im Grunde nur der Anteil der inzwischen an die „*philosophischen*“ und später naturwissenschaftlichen Fakultäten abgegebenen chemischen Naturforschung, der den medizinischen Fakultäten verblieben oder sekundär zu ihnen zurückgekehrt ist.“³³ Stručný popis vývoje chemických pracovišť na lékařských fakultách věnoval Eulner pochopitelně také Lipsku, Vídni a Praze.³⁴

Rozdíl v přístupu obou autorů je charakteristický pro rozdílné metodologie přírodovědců zpracovávajících dějiny svého oboru (pokrok vědění, velcí objevitelé, velké objevy, velká témata v případě Liebenově) a školených historiků vědy, respektive medicíny (institucionální vývoj oboru v sociálním kontextu v případě Eulnerově).³⁵

Z českých autorů se dějinám biochemie („*hraniční přírodovědecké disciplíny*“) v evropském i českém kontextu věnuje soustavně historička vědy (vzděláním sama biochemička) Soňa Štrbáňová, jejíž práce jsou dostupné v češtině i v angličtině. Od počátku 80. let minulého století publikovala řadu statí, ve kterých sleduje nejenom „*imanentní stránky jejího vývoje*“ (myšlenkové směry, podněty, metody), ale i širší společenské kontexty na jedné straně a místo „*ve složitém systému přírodovědeckých disciplín*“ na straně druhé.³⁶ Hodnotí roli velkých osobností a jejich snah vypracovat koncepty a programy svých disciplín ve druhé polovině 19.³⁷ a v první polovině 20. století.³⁸ Významný segment jejich prací o dějinách biochemie tvoří publikace z oblasti institucionalizace, profesionalizace a komunikace: vznik výukových a badatelských center,³⁹ specializovaných časopisů⁴⁰ a společností.⁴¹ Zásadní pro naše téma jsou též studie S. Štrbáňové zaměřené přímo na dějiny biochemie v českých zemích, konkrétně na pražské univerzitě (viz dále).

³³ Tamtéž, s. 66.

³⁴ Tamtéž, s. 84–85, 89–90.

³⁵ Na rozdíl poukázal mj. R. E. KOHLER, *From Medical Chemistry to Biochemistry*, s. 1. Teoreticky jsou tyto dva přístupy označovány jako anachronní versus diachronní. Anachronní, který zkoumá a vykládá dějiny vědy s ohledem na poznatky současné vědy (typický pro samotné vědce zkoumající minulost svého oboru), a diachronní (kontextuální) zkoumající minulost vědy jako historický fenomén v dobovém intelektuálním a kulturním kontextu (typický pro profesionální historiky vědy). Srovnej D. ŠPELDA, *Proměny historiografie vědy*, s. 91–96. Srovnej též Jiří PEŠEK, *Jak badáme a proč píšeme dějiny moderní vědy*, Zpravodaj Historického klubu. Časopis Sdružení historiků České republiky 20, 2009, s. 1–2, s. 58–70. K metodologii historiografie medicíny nejnověji Wolfgang Uwe ECKART – Robert JÜTTE, *Medizingeschichte. Eine Einführung*, Köln–Weimar–Wien 2007, zde zvláště úvodní kapitoly, s. 9–31.

³⁶ S. ŠTRBÁŇOVÁ, *K problematice hraničních přírodovědeckých disciplín*, s. 603–619; citáty ze s. 603–604. Definuje takto dva základní přístupy k dějinám svého oboru: internalistický versus externalistický, respektive anachronní versus diachronní, viz poznámky 22 a 35.

³⁷ Soňa ŠTRBÁŇOVÁ, *Formation of Interdisciplinary Sciences. The Case of Biochemistry*, Acta historiae rerum naturalium necnon technicarum, Special Issue 19, Praha 1985, s. 193–245.

³⁸ Zejména: Soňa ŠTRBÁŇOVÁ, *Strategy of Biochemistry in the 20th Century*, Acta historiae rerum naturalium necnon technicarum, Special Issue 20, Praha 1989, s. 251–284; Soňa ŠTRBÁŇOVÁ, *Chemical Microbiology, an Interdisciplinary Field on the Road to Molecular Biology, 1920–1948*, in: *The Evolving Identity of Chemistry*, Leuven 2008, dostupné na <http://www.euchems.org/Divisions/History/EIC.asp> (31. 1. 2011), kapitola 42.

³⁹ Soňa ŠTRBÁŇOVÁ, *Vytváření výukových a badatelských center pro biochemii ve 2. polovině 19. a první polovině 20. století*, in: *Revoluční změny v oblasti vědy a techniky (= Práce z dějin přírodních věd 13)*, Praha 1980, s. 335–345.

⁴⁰ Soňa ŠTRBÁŇOVÁ, *Biochemical Journals and their Profile in 1840–1930*, Acta historiae rerum naturalium necnon technicarum, Spec. Issue 16, Praha 1981, s. 149–195; Soňa ŠTRBÁŇOVÁ, *Vývoj biochemických časopisů v letech 1840–1930*, Dějiny věd a techniky 15, 1982, č. 2, s. 88–101.

⁴¹ Anita Kildbaek NIELSEN – Soňa ŠTRBÁŇOVÁ (eds.), *Creating Networks in Chemistry. The Founding and Early History of Chemical Societies in Europe*, Cambridge 2008, 404 ss. V publikaci jsou články mj. o rakouských, německých a českých společnostech.

Biochemie v českých zemích byla stručně zmíněna v kontextu přehledných dějin exaktních věd do konce 19. století z roku 1961.⁴² Autorem podkapitoly o biochemii od 60. let 19. století je v rámci kapitoly o chemii (tehdy ještě český) historik vědy M. Teich. Jádrem kapitoly je systematický výzkum kyseliny močové profesora české lékařské fakulty J. Horbaczewského. Velmi podrobně popsal základní trendy, témata a objevy v oblasti na rozhraní chemie a biologie historik vědy (vzděláním biolog) Jan Janko ve čtyřech chronologicky členěných kapitolách monografie o vědách o životě v českých zemích, z nichž nejvýznamnější pro naše téma jsou kapitoly pro období let 1883–1918 a 1918–1945 (1950). Vývoj oboru člení podle hlavních směrů bádání, nikoliv podle institucí, kde biochemický výzkum probíhal, rovnoměrně a v mnohém novátorsky, v publikacích českých i německojazyčných vědců, mj. paralelně s rozhraním mezi fyzikou a biologií.⁴³ Badatele o biochemických tématech je nutné hledat také v ostatních kapitolách o příbuzných oborech, zejména o fyziologii.⁴⁴ Vývoj biochemie v českých zemích (včetně chemie na pražské lékařské fakultě před rokem 1848 a lékařské chemie po roce 1872, respektive po roce 1882 na obou lékařských fakultách v Praze) je samozřejmě v patřičných proporcích zachycen ve výše zmiňovaných publikacích o obecnějších otázkách dějin oboru, zejména v pracích S. Štrbáňové a H. H. Eulnera.

Rosnerova syntéza dějin chemie (ve výuce, výzkumu i v průmyslu) v Rakousku od poloviny 18. století do první světové války věnuje teritoriu českých zemí odpovídající prostor. V kapitolách o výuce a výzkumu na univerzitách (vedle vysokých technických škol) je sledována hlavní linie vývoje institucionalizace oboru: od počátků na lékařských fakultách ve Vídni a Praze ve druhé polovině 18. a první polovině 19. století (zde zejména škola organické chemie J. Redtenbachera na pražské lékařské fakultě do roku 1848), přes zřízení (respektive přenesení) chemických kateder a ústavů na fakulty filozofické v souvislosti s vysokoškolskými reformami roku 1849, k všestrannému rozvoji chemických oborů na filozofických fakultách německojazyčných univerzit v období 1867–1914. Existence Lerchova zoochemického ústavu ani návrat chemické výuky a výzkumu na lékařské fakulty v podobě nově zřizovaných kateder a ústavů užití lékařské chemie v souvislosti s reformou lékařského studia v roce 1872 nejsou v knize zpracovány ani pro dvě největší německojazyčné univerzity v Předlitavsku, natožpak pro českou univerzitu v Praze po roce 1882.⁴⁵

Zpracování dějin chemie na jednotlivých lékařských fakultách v Německu a Rakousku jsou (vedle Eulnerovy kapitoly o fyziologické chemii) součástí publikací o dějinách konkrétních univerzit, případně fakult (publikace tohoto typu budou představeny pouze v případě Lipska a Vídne). Monografie věnované jednotlivým ústavům se mi podařilo objevit jen ojediněle. V případě lékařské fakulty v Tübingenu jsou dějiny oboru zpracovány (spolu s dějinami lékařské fyziky a farmakologie) jako životopisy jednotlivých osobností. Výstavba samostatného ústavu nebo nacionálněsocialistické období oboru nejsou podány samostatně, ale rovněž jako součást životopisných kapitol.⁴⁶ V publikaci o ústavu lékařské chemie a hygieny univerzity v Göttingenu je věnována hlavní pozornost výuce a výzkumu

⁴² Luboš NOVÝ a kol., *Dějiny exaktních věd v českých zemích do konce 19. století*, Praha 1961, podkapitola Biochemie, s. 344–346.

⁴³ J. JANKO, *Vědy o životě*, s. 64–67, 117–119, 184–187, 318–330, 445–451.

⁴⁴ Tamtéž, s. 276–288, 413–424.

⁴⁵ Robert W. ROSNER, *Chemie in Österreich 1740–1914. Lehre, Forschung, Industrie*, Wien–Köln–Wiemar 2004. K hodnocení Rosnerovy syntézy blíže v recenzi Jiřího PEŠKA in: AUC–HUCP 48, 2008, 1, s. 133–139.

⁴⁶ Armin HERMANN – Armin WANKMÜLLER, *Physik, Physiologische Chemie und Pharmazie an der Universität Tübingen*, Tübingen 1980, kapitoly o biochemii na s. 41–77 z celkově 170stránkové publikace.

hygienické části ústavu.⁴⁷ Důkladně má zpracovány dějiny chemie na lékařské fakultě univerzita ve Štýrském Hradci.⁴⁸

Osudy biochemie, biochemiků a jejich institucí v období nacionálního socialismu je rovněž zpracováno – pokud vůbec – převážně jen jako součást prací obecného charakteru, případně biografii nebo dějin konkrétních institucí.⁴⁹ Vzácnou výjimkou je krátká kapitola o Ústavu císaře Viléma pro biochemii a jeho vztahu k pokusům na lidech v první polovině 40. let v publikaci o výzkumu v oblasti věd o životě v různých ústavech císaře Viléma a jejich podílu na zločinech nacionálního socialismu.⁵⁰ V pozoruhodném kontextu rasových studií je zmíněna biochemie krve a sérologie, konkrétně práce některých německých badatelů na biochemickém indexu ras.⁵¹

* * *

Dějiny chemie na pražské lékařské fakultě před rokem 1882 a na obou lékařských fakultách po rozdělení univerzity nejsou zcela nezpracovaným tématem. Již v roce 1899 byla do oslavného spisu o německé univerzitě za panování císaře Františka Josefa I. zařazena kapitola o užité lékařské chemii. Její autor, tehdejší ordinář oboru na německé lékařské fakultě prof. Karl Hugo Huppert, v ní podal přehled výuky a výzkumu chemie na pražské lékařské fakultě od konce 18. století, přes reformy lékařského studia v roce 1872 (kdy se stal ordinářem užité lékařské chemie), výstavbu nového ústavu a rozdělení univerzity až do své současnosti.⁵²

Stručné dějiny chemie na lékařské fakultě (fakultách) v Praze představili J. Turek a B. Večerek v časopisecké studii z roku 1960.⁵³ Pro období od konce 18. století do 70. let 19. století sledují víceméně stejné osoby a instituce jako Huppert, pro období po roce 1882 (do roku 1945) se věnují zejména české fakultě, i když velmi stručně zmiňují i německou fakultu. Podrobněji se k témuž tématu vrátil B. Večerek s J. Taizichem v roce 1976. Zhruba polovina článku je věnována chemii na lékařské a filozofické fakultě do rozdělení univerzity, následuje stránka výkladu o německé lékařské fakultě a zbytek textu je opět věnován oboru na české lékařské fakultě do roku 1939. Oba články jsou postaveny především na životopisech hlavních představitelů oboru, zmiňují se o výuce a zkoušení oboru (zejména rigorózních zkouškách) a o výstavbě budovy chemického ústavu koncem 70. let

⁴⁷ Gabriela RIEBERER, *Das Institut für Medizinische Chemie und Hygiene der Universität Göttingen von der Gründung 1883 bis 1955*, Inaugural Dissertation Göttingen 1990 [erschienen 1991], 262 ss. Lékařská fakulta v Göttingen je příkladem, kdy se fyziologická chemie rozvíjela ve spojení s hygienou; srovnej H.-H. EULNER, *Die Entwicklung*, s. 71, 81.

⁴⁸ Anton HOLASEK – Alois KERNBAUER, *Biochemie in Graz* (= Publikationen aus dem Archiv der Universität Graz, Bd 35), Graz 1997.

⁴⁹ Samostatnou kapitolku v publikaci o dějinách fakulty v období nacionálního socialismu má například fyziologická chemie v Bonnu, která se právě v tomto období složitě osamostatňovala od fyziologie, částečně také kvůli nedostatečné politické angažovanosti extraordinaria a poválečného ordinaria prof. F. Ch. W. Dirschera: Ralf FORSBACH, *Die Medizinische Fakultät der Universität Bonn im „Dritten Reich“*, München 2006, s. 88–93.

⁵⁰ Carola SACHSE – Benoit MASSIN, *Biowissenschaftliche Forschung an Kaiser-Wilhelm-Instituten und die Verbrechen des NS-Regimes*, Berlin 2000, kapitola 4, s. 36–39.

⁵¹ Paul WEINDLING, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism 1870–1946*, Cambridge 1993, kapitola The biology of blood, s. 464–469.

⁵² Karl Hugo HUPPERT, *Die angewandte medizinische Chemie*, in: Die deutsche Karl-Ferdinands-Universität in Prag unter der Regierung Seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I., Prag 1899, s. 201–207.

⁵³ Jiří TUREK – Břetislav VEČEREK, *K dějinám stolice lékařské chemie na pražské univerzitě*, AUC–HUCP 1, 1960, s. 191–198.

19. století.⁵⁴ Nejnovější, stručnější a na českou fakultu po roce 1882 zaměřenou verzi téže historie jsou publikace zpracované představiteli lékařské chemie a vydané 1. lékařskou fakultou Univerzity Karlovy v polovině 90. let.⁵⁵ Chronologické členění kapitol sleduje institucionální vývoj ústavů lékařské chemie na fakultě, respektive fakultách před rokem 1918, na české fakultě v meziválečném období a konečně dvou ústavů lékařské chemie lékařské fakulty Univerzity Karlovy po roce 1945 (jednoho na místě zaniklého ústavu německé fakulty).

Článek historičky vědy S. Štrbáňové z roku 1976 sleduje formování biochemických disciplín na lékařské fakultě v díle profesorů chemie před rokem 1848, na půdě chemické laboratoře všeobecné nemocnice, v rámci sousedních teoretických disciplín (fyziologie a farmakologie) a konečně v rámci pevně institucionalizovaného oboru po roce 1872, včetně počátečního období po rozdělení univerzity.⁵⁶ Ve stručných člancích o chemii na německé univerzitě v Praze v meziválečném období a v letech 1938–1945 J. Peška a D. Šamana není chemie na německé lékařské fakultě zpracována, neboť jsou zaměřeny na filozofickou a přírodovědeckou fakultu.⁵⁷ Přesto jsou pro téma chemie na lékařské fakultě téže univerzity užitečným metodickým a komparativním materiálem.

Zpracování se dočkaly také osobnosti hlavních představitelů biochemických disciplín na obou lékařských fakultách v Praze. Kromě stručných biogramů odkazujících na prameny a další literaturu v biografických slovnících pražských lékařských fakult a hutných popisů badatelských témat v Jankově monografii⁵⁸ existuje několik zásadních článků o některých z nich, především zásluhou S. Štrbáňové a jejich článků o vybraných tématech z biochemického výzkumu. Zakladatel ústavu užitě lékařské chemie v Praze a poté hlavní představitel oboru na německé fakultě K. H. Huppert je představen spolu se svým protějškem z české fakulty J. Horbaczewským v kontextu výzkumů metabolismu buněčného jádra.⁵⁹ Podobně jeden z Huppertových nástupců – F. Hauowitz – je prezentován v kontextu dějin imunologie, chemické diagnostiky a klinické chemie spolu se svým fakultním kolegou, hygienikem F. Breinlem, a českým vědcem J. Janským.⁶⁰ Několik

⁵⁴ Břetislav VEČEREK – J. TAIZICH, *Výuka chemie na lékařské fakultě pražské univerzity*, Chemické listy 70, 1976, s. 980–1015.

⁵⁵ Kolektiv autorů, *110 let české lékařské chemie a biochemie*, Praha 1994, 112 ss.; Jiří DUCHOŇ, *50 let Ústavu pro chemii lékařskou Univerzity Karlovy v Praze*, Sborník lékařský 97, 1996, 1, s. 1–15.

⁵⁶ Soňa ŠTRBÁŇOVÁ, *Počátky biochemie na pražské lékařské fakultě*, Dějiny věd a techniky (dále jen DVT) 9, 1976, 4, s. 206–219; novější zpracování tématu: Soňa ŠTRBÁŇOVÁ, *The "current of thought" and the transformation of ideas between chemistry and biology*, in: Jan Janko – Soňa Štrbáňová (eds.), *Interrelations of Biology, Physics, and Chemistry in Historical Perspective* (= Acta historiae rerum naturalium necnon technicarum, Vol. 23), Praha 1991, s. 161–178.

⁵⁷ Jiří PEŠEK – David ŠAMAN, *Chemie na Německé univerzitě v Praze v době meziválečné*, in: Vindemia. Sborník k 60. narozeninám I. Martinovského, Ústí nad Labem 1997, s. 175–189; Jiří PEŠEK – David ŠAMAN, *Die Chemie an der Deutschen Universität in den Jahren 1938–1945*, in: *Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939–1945*, Praha 2004, s. 136–142.

⁵⁸ Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Petr SVOBODNÝ (edd.), *Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348–1939*, I–II, Praha 1988, 1993; Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Petr SVOBODNÝ, *Biographisches Lexikon der deutschen Medizinischen Fakultät in Prag 1883–1945* (dále BLDMF), Praha 1998; J. JANKO, *Vědy o životě*.

⁵⁹ Soňa ŠTRBÁŇOVÁ, *Towards Understanding the Metabolism of Cell Nucleus: Contributions from Prague at the Turn of the 19th and 20th Centuries*, Verhandlungen zur Geschichte und Theorie der Biologie, Bd. 10, Berlin 2004, s. 195–208.

⁶⁰ Soňa ŠTRBÁŇOVÁ, *Two Immunologists Coming from Bohemia*, Verhandlungen zur Geschichte und Theorie der Biologie, Bd. 5, Berlin 2000, s. 375–393; TÁŽ, *Blood as a Research Object at the Prague Medical Faculties. History Mingled with Politics*, in: Jiří Pešek – Falk Wiesemann (Hgg.), *Blut. Perspektiven in Medizin, Geschichte und Gesellschaft*, Essen 2011, s. 205–217.

časopiseckých článků německých a amerických autorů bylo věnováno chemikovi a farmakologovi F. Hofmeisterovi.⁶¹ Z pražských německých internistů, kteří se zabývali chemickou diagnostikou, se dostalo samostatného zpracování R. Jakschovi von Wartenhorst.⁶² Z významných pražských biochemiků stojících mimo německou lékařskou fakultu, ale vždy se vůči ní nějakým způsobem vymezujících, byla největší pozornost věnována J. Horbaczewskému z české lékařské fakulty⁶³ a K. Bernhauerovi z německé přírodovědecké fakulty, respektive německé techniky.⁶⁴

Z výše řečeného vyplývá, že kromě Huppertova zakladatelského období a hodnocení vědeckých publikací jeho následovníků a dalších významnějších představitelů oboru je téma chemie na lékařské fakultě německé univerzity v Praze po roce 1882 zpracováno jen velice málo. To platí zejména pro období po roce 1918.

* * *

Pro specializaci oborů na vídeňské lékařské fakultě v 19. století, včetně lékařské chemie, je stále zásadním dílem monografie rakouské historičky medicíny Erny Lesky. Institucionální zakotvení, personální obsazení a hlavní směry bádání v chemii na fakultě sleduje od 60. let 19. století, jádrem je období následující po reformách lékařského studia v Předlitavsku a vytvoření ordinariátu a ústavu užité lékařské chemie v roce 1874. Dílo některých představitelů oboru, kteří zahájili svou kariéru na fakultě do první světové války, je sledováno ještě v meziválečném období.⁶⁵ Jinou institucionální a badatelskou linii výzkumu a využití chemie na lékařské fakultě ve Vídni – vývoj klinické chemie a laboratorní diagnostiky – sledovala G. Schmidt pro zhruba stejné období, tedy převážně pro druhou polovinu 19. století.⁶⁶

Mnohem soustavněji a podrobněji mají dějiny chemie na lékařské fakultě zpracovány v Lipsku. Dějiny fyziologické chemie našly odpovídající místo v souhrnných zpracováních dějin fakulty i univerzity. V případě souhrnných dějin fakulty z roku 1990 (a dovedených až do tohoto období), které jsou kolektivním dílem vědeckých pracovníků ústavu dějin lékařství lipské univerzity, jsou základní informace o fyziologické chemii a jejich představitelích rozptýleny v různých souvislostech (výuka, výstavba, věda), soustavněji pro období profesorů K. Thomase (1921–1945) a E. Stracka (po roce 1948).⁶⁷ K 600. výročí založení lipské *alma mater* vyšly pětidílné dějiny univerzity, z nichž dva svazky 4. dílu jsou věnovány vývoji jednotlivých fakult, ústavů a dalších zařízení. Oboru fyziologické chemie a biochemie od poloviny 19. století do současnosti se dostalo vlastní, velmi stručné kapitoly v rámci

⁶¹ Srovnej poznámky k jeho biogramu (viz dále).

⁶² Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Rudolf Jaksch z Wartenhorstu (1855–1947) – slavný syn slavného otce*, v tisku.

⁶³ Stanislav ŠTÍPEK (ed.), *Jan Horbaczewski 1854–1942. Sborník přednášek na semináři ke 150. výročí narození zakladatele české lékařské chemie*, Praha 2005, v něm pro naše téma zejména: Jiří KRAML, *Osobnost chemika, učitele a politika prof. MUDr. Jana Horbaczewského*, s. 23–32; Stanislav ŠTÍPEK, *Význam vědecké práce prof. Horbaczewského pro biochemii – od teorie o původu kyseliny močové k reaktivním formám kyslíku*, s. 67–76.

⁶⁴ W. FRIEDRICH, *In memoriam Konrad Bernhauer*, Mitteilungen der Versuchsstation für das Gärungsgewerbe in Wien, 1976, 2, s. 22–28.

⁶⁵ Erna LESKY, *Die Wiener Medizinische Schule im 19. Jahrhundert*, Graz–Köln 1965, kapitola Medizinische Chemie, s. 521–529.

⁶⁶ Gabriela SCHMIDT, *Zur Entwicklung der Fächer Klinische Chemie und Laboratoriumsdiagnostik in der Wiener Schule*, Berichte zur Wissenschaftsgeschichte 14, 1991, s. 231–239.

⁶⁷ Ingrid KÄSTNER – Achim THOM (Hgg.), *575 Jahre Medizinische Fakultät der Universität Leipzig*, Leipzig 1990, zejména s. 176–177, 206, 217–218, 258–259.

dějin lékařské fakulty.⁶⁸ Podrobněji a opakovaně zpracovali dějiny svého oboru a lipského ústavu jeho představitelé I. Lorenzová (1984) a E. Hofmann (90. léta).⁶⁹ Východiskem pro naše zpracování je publikace historičky medicíny C. Becker a biochemika E. Hofmanna z roku 1996.⁷⁰ Obsáhlejších článků se dostalo také hlavním představitelům oboru v Lipsku, zejména profesorovi K. Thomasovi (1883–1969).⁷¹

* * *

Základní údaje o podstatné části lékařských chemiků v Praze, Vídni a Lipsku jsou uvedeny v dostupných biografických slovnících – národních, oborových nebo institucionálních.⁷²

I.3 Použité prameny a metody

Vlastní případové studie o chemii na lékařských fakultách v Praze, Vídni a Lipsku jsou zpracovány především na základě archivních pramenů. Systematicky byly vytěženy zejména osobní spisy ve fondech lékařských fakult univerzitních archivů v Praze, Vídni a Lipsku a některé související fondy uložené tamtéž. Pro období let 1939–1945 byly pro učitele německé lékařské fakulty v Praze excerpovány rovněž osobní spisy uložené ve fondu kurátora pražských vysokých škol ve Spolkovém archivu v Berlíně-Lichterfelde. Některé jednotliviny k institucionálním dějinám pražského ústavu lékařské chemie v meziválečném období pocházejí z fondů ministerstva školství Národního archivu v Praze.⁷³

Zásadním primárním pramenem byly tištěné seznamy osob, ústavů a přednášek tří studovaných univerzit, pro Prahu v úplnosti dostupné v Archivu Univerzity Karlovy,⁷⁴

⁶⁸ Ulrich von HEHL – Uwe JOHN – Manfred RUDERSDORF (Hg.), *Geschichte der Universität Leipzig 1409–2009, Bd. 4, Fakultäten, Institute, Zentrale Einrichtungen*, Leipzig 2009. Autorkou dějin lékařské fakulty je přednostka lipského ústavu pro dějiny lékařství Ortrun Riha. Z celkem 1640 stran obou svazků zaujímají dějiny lékařské fakulty strany 951–1046 svazku 4/2, z toho kapitola o biochemii strany 977–979.

⁶⁹ Irmgard LORENZ, *Die Entwicklung eines eigenständigen Faches und Institutes für Physiologische Chemie an der Universität Leipzig*, *Zeitschrift für gesamte innere Medizin und ihre Grenzgebiete* (Stuttgart) 39, 1984, 23, s. 585–590; Eberhard HOFMANN – Klaus-Wolfgang WENZEL, *Zur Geschichte der Physiologischen Chemie in Leipzig*, Leipzig 1989, 86 ss.; Eberhard HOFMANN, *Die Physiologische Chemie an der Universität begeht zwei Jubiläen*, *Mitteilungen und Berichte für Angehörigen und Freunde der Universität Leipzig* 1996, 7, s. 16–17; Eberhard HOFMANN et al., *Zur Geschichte der Physiologischen Chemie in Leipzig: von den Anfängen bis zum Jahr 1997*, Leipzig 1998, 44 ss.

⁷⁰ Cornelia BECKER – Eberhard HOFMANN, *Die Physiologische Chemie in Leipzig. Geschichte und Gegenwart*, *Leipziger Hefte* 9, Leipzig 1996, 48 ss. Beckerová je autorkou historické části (biochemie do roku 1967), Hofmann částí o ústavu po roce 1967.

⁷¹ Günther WEITZEL, *Karl Thomas zum Gedächtnis*, *Hoppe-Seyler's Zeitschrift für Physiologische Chemie*, Bd. 351, 1970, dále citováno podle zvláštního otisku z časopisu, s. 1–14.

⁷² Isidor FISCHER, *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte der letzten fünfzig Jahre*, Bd. I, II, Berlin–Wien 1932–1933; Peter VOSWINCKEL, *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte der letzten fünfzig Jahre*, Bd III–IV, Hildesheim–Zürich–New York 2002; *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 1–13, Wien 1954–2009 (dále jen *ÖBL*), dostupný též online: <http://www.oew.ac.at/oeb/> (31. 1. 2011); Dietrich von ENGELHARDT (Hg.), *Biographische Enzyklopädie deutschsprachiger Mediziner*, I–II, München 2002 (dále jen *BEeM*); biografické slovníky pražských lékařských fakult, srovnej pozn. 58; *Professorenkatalog der Universität Leipzig*: <http://www.uni-leipzig.de/unigeschichte/professorenkatalog/> (31. 1. 2011).

⁷³ Za vstřícnost v univerzitních archivech ve Vídni a v Lipsku děkují tamním kolegům archivářům. Za pomoc s excerpem z tištěných seznamů osob, ústavů a přednášek děkují Šárce Svobodné. Za pomoc s obstaráváním sekundární literatury děkují knihovnici ÚDAUK PhDr. Jiřině Urbanové.

⁷⁴ Jejich názvy a struktura se mírně proměňovaly, pro tuto práci byly využity následující dochované řady: *Ordnung der Vorlesungen an der k. k. Universität zu Prag, SS 1873 – SS 1882; Ordnung der Vorlesungen an der*

pro Vídeň dostupné částečně tamtéž, v úplnosti v Archivu Vídeňské univerzity, v případě Lipska dostupné online.⁷⁵ Primárním tištěným pramenem by měla být také základní díla z oboru, monografická i časopisecká, případně dobové zprávy o stavu oboru nebo klíčových osobnostech, které však pro svůj obrovský rozsah nemohly být systematicky vytěženy. Bohatým potencionálním zdrojem těchto publikací je fond knih a separátů bývalého ústavu lékařské chemie německé lékařské fakulty v Praze, bohužel dosud knihovnický nezpracovaný.⁷⁶ Na rozdíl od fakult filozofických a přírodovědeckých nemohly být využity (neexistující, jak již bylo řečeno) disertace posluchačů medicíny.

Poměrně bohatá sekundární literatura, charakterizovaná v předchozí podkapitole, byla hlavním podkladem ke zpracování pasáží o obecném vývoji oboru a pochopitelně také pro specializované pasáže o jednotlivých institucích a osobnostech.

Hlavní linií předkládaných kapitol o chemii na lékařských fakultách jsou dějiny specializovaných institucí – ústavů lékařské (respektive fyziologické) chemie na třech vybraných středoevropských univerzitách. Dějiny specializovaných ústavů jsou zkoumány v širším kontextu institucionálním (vývoj univerzit a fakult; proměny lékařského studia), společenském i politickém (institucionální a personální kontinuita/diskontinuita oboru v souvislosti s převraty let 1918, 1933, 1938/39, 1945). Vlastní dějiny institucí jsou sledovány z hlediska jejich administrativního zakotvení, hmotného a personálního zabezpečení i fungování (výuka a bádání). Podstatnou součástí takto prezentovaných institucionálních dějin jsou biogramy (nikoliv jen špičkových představitelů oboru, tedy ordinářů, ale také všech habilitovaných i většiny nehabilitovaných asistentů) a z nich vyplývající prosopografické pasáže.⁷⁷ Ty umožňují postihnout societu lékařských (fyziologických) chemiků podstatné části německojazyčné střední Evropy z různých hledisek: jejich regionální původ; instituce, na kterých se vzdělávali a působili (z hlediska regionálního i oborového, tedy chemici versus lékaři); networking (vztahy učitelé–žáci; akademická mobilita; vědecká komunikace); společenské a politické determinanty jejich profesionálního uplatnění (národnostní, rasové, stranické); působení mimo akademickou sféru (veřejné zdravotnictví, politika) atd. Součástí biogramů jsou pochopitelně základní údaje o vědecké a pedagogické činnosti lékařských (fyziologických) chemiků v Praze, Vídni a Lipsku, které v hrubých rysech vřazují dílo sledovaných jednotlivců i vědeckou profilaci jejich týmů a úroveň jejich pracovišť do kontextu vývoje biochemie v širších časových, teritoriálních a sociokulturních souřadnicích (ten je nastíněn v následující obecné kapitole). Pokud by měly být takto zpracované institucionální dějiny

k. k. deutschen Karl-Ferdinands-Universität zu Prag, WS 1883/84 – SS 1920 (SS 1919 – SS 1920 z názvu pouze vypuštěna písmena k. k.); Ordnung der Vorlesungen an der deutschen Universität in Prag, WS 1920/21 – WS 1939/40; do SS 1921 obsahovaly tyto seznamy přednášek rovněž přehledy osob a ústavů, od školního roku 1920/21 byly seznamy osob a ústavů vedeny pouze v samostatné řadě Personalstand der deutschen Universität in Prag, 1920/21–1937/38; poté vycházely seznamy přednášek a osob pouze společně pod názvem Deutsche Karls-Universität in Prag. Personal- und Vorlesungsverzeichnis, 2. Trimestr 1940 – SS 1945. V následujícím textu budou uváděny tyto zkrácené názvy: Vorlesungen, Personalstand, Personal- und Vorlesungsverzeichnis. WS označuje zimní semestr, SS letní semestr.

⁷⁵ <http://ubimg.ub.uni-leipzig.de/> (31. 1. 2011). Publikace seznamů osob, ústavů a seznamů přednášek je součástí badatelského projektu Univerzity Lipsko Vorlesungsverzeichnisse als Quellen disziplinar organisierter Wissenschaft. Die Ausdifferenzierung wissenschaftlicher Fächer and der Universität Leipzig 1815–1914. Informace o projektu na: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id=2587> (31. 1. 2011).

⁷⁶ Fond je součástí knihovny Ústavu dějin lékařství a cizích jazyků I. LF UK.

⁷⁷ K biografiím a prosopografií jako jednému z hlavních metodických a teoretických přístupů historiografie medicíny srovnej: W. U. ECKART – R. JÜTTE, *Medizingeschichte*, kapitola Biographie und Prosopographie, s. 219–229.

tří konkrétních institucí vřazeny do kontextu historiografie vědy, blížily by se externalistickému, kontextuálnímu a diachronickému přístupu (mj. „obratem k lokálnímu“).⁷⁸

Jedním z hlavních záměrů tohoto článku i připravované monografie je komparace. V případě chemie na lékařských fakultách v poslední čtvrtině 19. a první polovině 20. století jde o komparaci tří institucí (lékařské fakulty v Praze, Vídni a Lipsku) v rámci dvou modelů (užitá lékařská chemie v případě původně rakouských univerzit versus fyziologická chemie v případě univerzit v Německu). Implicitní komparaci umožňuje jednotné členění kapitol, explicitně jsou hlavní závěry formulovány v poslední kapitole.

II. Vývoj biochemie a její postavení na lékařských fakultách německé jazykové oblasti ve druhé polovině 19. století a první polovině 20. století

Podstatnou část problematiky, která byla na lékařských fakultách v Praze, Vídni a Lipsku v posledních desetiletích 19. a v první polovině 20. století vyučována a vědecky rozvíjena v rámci ústavů lékařské nebo fyziologické chemie, je možné zařadit do kontextu samostatné vědecké disciplíny zaměřené na studium chemických jevů v živé hmotě – biochemie, vyhraněné v rozhodujících parametrech již těsně před první světovou válkou.⁷⁹ Obecný vývoj chemie na středoevropských lékařských fakultách zde bude proto stručně podán v rámci paradigmatu formování interdisciplinární vědy na příkladu biochemie podle S. Štrbáňové.

K nezbytným rysům samostatné vědecké disciplíny patří zejména: definovaný předmět a cíle výzkumu; specifický teoretický, metodologický, metodický a terminologický systém; rozvinutá institucionální základna; rozvinutá komunikační síť; rozvinutá vědecká komunita; odpovídající společenské uznání a status.⁸⁰ Proces vytváření takové disciplíny se odehrává ve třech základních rovinách: v rovině poznávacího procesu; v rovině formování koncepcí a programů; v rovině institucionální, komunikační a ve sféře praktických společenských potřeb.

V rovině poznávacího procesu započalo formování biochemie v první polovině 19. století, kdy se zájem vědců obrátil k živým organismům z pohledu chemie (zejména složení rostlinných, živočišných i lidských tkání a tekutin). Již od třicátých let byly studovány fermentační procesy, formulovány první představy o metabolismu kvasinek a objeveny první enzymy. Rozvoj chemie, především organické a analytické, spojené v té době například s J. Liebigem (1803–1873), poskytl teoretickou a metodologickou základnu, biologické obory na druhé straně předložily různé problémy k rozřešení chemickými metodami. Poptávka byla mj. ze strany lékařů, pro které se chemické analýzy (složení krve, moči atd.) měly stát významnou diagnostickou pomůckou. Zásadní místo mezi biologickými disciplínami ve vztahu k chemii zaujala fyziologie, která v rámci poznávání komplexu životních procesů začala studovat také jejich chemickou složku. Úzké propojení koncepčních problémů a metodologických přístupů organické chemie a fyziologie se ukázalo jako velice plodné během 50. let (například v díle C. Bernarda) a vedlo k formování fyziologické

⁷⁸ Srovnej poznámky 22 a 35. „Obrat k lokálnímu“, tj. studium míst „vzniku a šíření vědeckého poznání“ (laboratoře, posluchárny, muzea apod.) – srovnej D. ŠPELDA, *Proměny historiografie vědy*, s. 89.

⁷⁹ S. ŠTRBÁŇOVÁ, *K problematice hraničních přírodovědeckých disciplín*, s. 614.

⁸⁰ S. ŠTRBÁŇOVÁ, *Formation of Interdisciplinary Sciences*, s. 194–195.

chemie, považované zejména fyziologie za subdisciplínu nebo pouhou metodu fyziologie. V návaznosti na klinické využití chemických metod se na přelomu 50. a 60. let vyhranila jako výukový obor na lékařských fakultách (aplikovaná) lékařská chemie, označovaná též jako klinická chemie, patochemie nebo posléze opuštěným názvem zoochemie. Kolem poloviny 19. století tak existovalo na lékařských fakultách několik disciplín zasahujících jak do chemie, tak věd o životě.

Významným přelomem v dalším směřování bádání o problematice na přechodu mezi chemií a vědami o životě byla v metodologické oblasti 60. léta, především v souvislosti s formováním buněčné teorie spojené se jménem T. Schwanna (a také J. E. Purkyněho). S propracováním interpretačních možností této teorie, bouřlivým rozvojem cytologického výzkumu a také prohlubováním poznání chemických aktivit kvasinek ve fermentačních procesech se v 70.–80. letech stala buňka klíčovým modelem pro studium vztahů mezi chemickými procesy na jedné a funkcemi organismů na druhé straně. Darwinova evoluční teorie se stala argumentem pro představu jednotné podstaty živých organismů i možnosti aplikovat zákonitosti objevené u nižších organismů na vyšší, a tím východiskem pro srovnávací biochemii. Rozvoj mikrobiologických a cytologických metod poskytl biochemickým výzkumům konkrétní buněčný materiál. Buňky mikroorganismů jsou tak v biochemii od 80. let 19. století dodnes nejhodnějším a nejvyužívanějším studijním objektem.⁸¹

Hlavní tendence ve vývoji (jakékoliv) vědecké disciplíny jsou jejími čelními představiteli formulovány v podobě koncepčních programů, ať již v monografiích, učebnicích nebo v zásadních člancích. První významný koncepční program budoucí biochemie byl představen J. Liebigem v sérii jeho článků z počátku 40. let 19. století, ve kterých zdůraznil nutnost sblížení a propojení chemie a fyziologie. Liebigův koncept integrace fyziologie a chemie (tj. zejména využití analytických metod organické chemie při zkoumání fyziologických procesů) byl přijat fyziology, v jejichž pojetí vyústil ve fyziologickou chemii; organickými chemiky byl naopak přijat zpočátku chladně. V 50. letech se v některých syntetických spisech objevila argumentace směřující k osamostatnění fyziologické chemie. Na přelomu 70. a 80. let měl pro programové etablování fyziologické chemie, která vypsela od svých nutných analytických počátků do podoby nezávislé disciplíny zabývající se chemickými aspekty všech biologických oborů, rozhodující vliv Felix Hoppe-Seyler (1825–1895), především jeho čtyřsvazková syntéza *Physiologische Chemie* (Berlin 1877–1881) a jím od roku 1877 vydávaný *Zeitschrift für Physiologische Chemie*. K biologickým problémům se v té době začali obracet mnohem více také organičtí chemici (C. Schorlemmer, F. A. Kekulé, v Čechách B. Raýman).

Specifický program, na základě kterého se v letech 1900–1915 biochemie vyhranila jako samostatná vědní disciplína a na němž byla nadále z větší části založena až do poloviny 20. století, byl spojen s metabolismem buňky jako klíčovým procesem vedoucím k porozumění chemickým procesům v organismech. Buňky jako „biologické dílny“ tematizovali v zásadních člancích například F. Hofmeister (původně pražský, tehdy již štrasburský profesor), F. G. Hopkins nebo M. Nencki. Tento nový směr byl záhy reflektován v syntetických dílech a v učebnicích prvního desetiletí nového století (především čtyřsvazkový *Handbuch der Biochemie des Menschen und Tiere*, Jena 1909, C. Oppenheimera, základní manuál několika následujících generací). Tehdejší biochemické koncepty byly ovlivněny též ze

⁸¹ S. ŠTRBAŇOVÁ, *Formation of Interdisciplinary Sciences*, s. 195–201.

strany fyzikální chemie, spojené na přelomu století zejména se jménem F. W. Ostwalda. Ucelený program obecné (nebo též dynamické) biochemie jako samostatné vědy představil v roce 1913 anglický biochemik F. G. Hopkins v přednášce *The Dynamic Side of Biochemistry*. Přehledně formuloval její základní problémy a navrhl cesty jejich řešení za společného úsilí organických a fyziologických chemiků, biologů a fyziologů. Souběžně s vyhraňováním biochemie jako samostatné vědy a formulováním jejího programu probíhaly diskuse o jejím vztahu k příbuzným oborům, respektive názor na její nároky na samostatnost. Úzce spojeny byly s postupem institucionalizace. Ve střední Evropě šlo zejména o vztah fyziologické chemie k mateřské fyziologii, jinde (v USA, ale i v Německu) o vztah biologické chemie k biologii.⁸²

Hopkinsova koncepce obecné (dynamické) biochemie se stala základem vývoje oboru až do poloviny 20. století.⁸³ Po první světové válce další intenzivní výzkum prokázal obecnou platnost základních biochemických jevů a potvrdil metodologickou oprávněnost využití jednobuněčných organismů jako experimentálních modelů, které se staly základem pro srovnávací biochemii i biochemickou teorii původu života. Jedním z hlavních směrů se od konce 20. let stala enzymologie, jejíž dvě komplementární složky (chemickou a biologickou) formuloval H. V. Euler. Od 30. let se v rámci dynamické biochemie a enzymologie otevírala další nová témata, mnohdy v rámci emancipujících se subdisciplín, směrů, specializací i interdisciplinárních výzkumů (například bioenergetika, problémy regulace, systémová teorie, metabolické studie, bio-organická chemie atd.). K formulování shrnujících koncepcí v období 30.–40. let naopak docházelo již jen zřídka. Komplex otázek spojených s regulací na buněčné úrovni, proteinovou syntézou a dědičností na molekulární úrovni se stal rozhodující strategií biochemie druhé poloviny 20. století, směrem nazývaným molekulární biologie.⁸⁴

Vedle poznávacího procesu a koncepční (programové) stránky hrály ve vyhraňování nové vědy roli také další aspekty, především vývoj institucionální a komunikační infrastruktury na jedné a praktické požadavky, respektive ohlasy společnosti na její možnosti a poslání na straně druhé. Před polovinou 19. století začínal ve střední Evropě výzkum na pomezí chemie a biologie na univerzitních pracovištích různého zaměření – chemického, fyziologického, zoologického či botanického, zpravidla na lékařských fakultách. S rozvojem analytických metod a snahou lékařů získat v nich objektivní diagnostické pomůcky vznikala od poloviny století na lékařských fakultách specializovaná pracoviště, především diagnostické laboratoře či oddělení klinické (patologické) chemie a oddělení fyziologické chemie. V Německu, jak bude podrobněji ukázáno, převládl v oblasti biochemického výzkumu a výuky význam laboratoří (respektive oddělení nebo ústavů) fyziologické chemie, především pod vlivem Liebigova programu. Tento typ institucí ovlivnil částečně vývoj i v některých dalších zemích (Švýcarsku, Švédsku, Velké Británii, USA, Japonsku). V Rakousku převládl institucionální model ústavů aplikované lékařské chemie, zavedených v rámci

⁸² S. ŠTRBÁNOVÁ, *Formation of Interdisciplinary Sciences*, s. 201–216.

⁸³ Podrobněji k Hopkinsově koncepci: S. ŠTRBÁNOVÁ, *Strategy of Biochemistry in the 20. Century*, s. 256–258.

⁸⁴ S. ŠTRBÁNOVÁ, *Strategy of Biochemistry in the 20. Century*, s. 259–267; k vývoji molekulární mikrobiologie podrobněji: Soňa ŠTRBÁNOVÁ, *Chemical Microbiology, an Interdisciplinary Field on the Road to Molecular Biology 1920-1948*, in: José Ramón Bertomeu-Sánchez – Duncan Thorburn Burns – Brigitte Van Tiggelen (eds.), *The 6th International Conference on the History of Chemistry. Neighbours and Territories: The Evolving Identity of Chemistry*, Louvain-la-neuve 2008, s. 359–372, dostupné na: <http://www.euchems.org/Divisions/History/EIC.asp> (31. 1. 2011).

reformy lékařských fakult po roce 1872. V USA byl německý model fyziologické chemie přizpůsoben potřebám zemědělského výzkumu a praxe a pronikl mj. na zemědělské vysoké školy. Ve Velké Británii vedl složitější vývoj oboru mezi chemií a fyziologií k pojmenování nově zakládaných specializovaných pracovišť po roce 1900 jako biochemických.

Na přelomu 19. a 20. století vznikala vedle specializovaných vysokoškolských ústavů také neuniverzitní vědecká pracoviště, velmi často s podporou soukromého kapitálu. V USA vznikala příslušná pracoviště původně podle německého vzoru nejprve na univerzitách (jako první v roce 1874 pod vedením H. Chittendena na Yaleské univerzitě v New Havenu). Po roce 1900 vedl důraz na praktické aplikace biochemických výzkumů v medicíně a zemědělství nejenom k reformám vysokých škol, ale též k zakládání neuniverzitních ústavů nového typu, financovaných velkými nadacemi, například Rockefellerovou nebo Carnegieho. Americký vzor pak zpětně ovlivnil institucionalizaci biochemického výzkumu také v Německu. Jen v rámci Společnosti císaře Viléma (založena 1912) se interdisciplinárnímu biochemickému výzkumu věnovalo po první světové válce pět ústavů: chemický, experimentální terapie, biochemický, biologický a buněčné fyziologie.⁸⁵

Významnou součástí institucionalizace bádání na pomezí chemie a věd o životě, prostředkem vědecké komunikace i znakem profesní identity se staly specializované časopisy (zejména již zmíněný *Zeitschrift für physiologische Chemie* F. Hoppe-Seylera, vycházející od roku 1877 dosud). V letech 1900–1930 bylo založeno více než deset dalších biochemických časopisů.⁸⁶ Podobnou institucionalizační, komunikační i prestižní roli sehrály specializované odborné společnosti, zakládané ovšem až po roce 1900.⁸⁷

Na základě stručného přehledu vývoje ve třech uvedených rovinách lze uzavřít konstatováním, že věda na pomezí chemie a biologie se konstituovala ve třech základních fázích: v přípravném období (do počátku 70. let 19. století) převažoval vývoj v gnoseologické a koncepční rovině, v přechodné fázi (zhruba do roku 1900) vrcholil rozvoj příslušných institucí a komunikačních sítí a od roku 1900 (zvláště v letech těsně před první světovou válkou) je možné hovořit o plném etablování nové interdisciplinární vědy, emancipaci biochemie,⁸⁸ at' už byla nazývána z historických důvodů jakkoliv (v kontextu naší práce především jako fyziologická chemie v Lipsku a užitá lékařská chemie v Praze a Vídni).

* * *

⁸⁵ S. ŠTRBÁNOVÁ, *Formation of Interdisciplinary Sciences*, s. 216–226. K institucionálnímu vývoji též: Soňa ŠTRBÁNOVÁ, *Vytváření výzkumných a badatelských center pro biochemii ve 2. polovině 19. a první polovině 20. století*, in: *Revoluční změny v oblasti vědy a techniky (= Práce z dějin přírodních věd 13)*, Praha 1980, s. 335–345; tam podrobněji například o kladech a záporech „německého“ fyziologického přístupu v biochemii (s. 338–340), o vlivech německého modelu univerzitních pracovišť fyziologické chemie na budování center biochemického výzkumu v USA koncem 19. století a naopak vlivech amerických neuniverzitních institucí na zakládání center biochemického výzkumu nového typu v Německu počátkem 20. století (s. 341–343) nebo o roli těchto nových institucí jako mezinárodních školících středisek (s. 343).

⁸⁶ S. ŠTRBÁNOVÁ, *Formation of Interdisciplinary Sciences*, s. 222, 226–227; podrobněji: Soňa ŠTRBÁNOVÁ, *Biochemical Journals and their Profile in 1840–1930*, *Acta historiae rerum naturalium necnon technicarum*, Special Issue 16, Praga 1981, s. 149–195; Soňa ŠTRBÁNOVÁ, *Vývoj biochemických časopisů v letech 1840–1930*, *DVT* 15, 1982, 2, s. 88–101.

⁸⁷ S. ŠTRBÁNOVÁ, *Formation of Interdisciplinary Sciences*, s. 227; k chemickým společnostem podrobněji: Anita Kildebaek NIELSEN – Soňa ŠTRBÁNOVÁ (eds.), *Creating Networks in Chemistry*, Cambridge 2004.

⁸⁸ S. ŠTRBÁNOVÁ, *Formation of Interdisciplinary Sciences*, s. 229–230. Chronologické členění (a v jeho rámci pak sledování základních rovin vývoje) převládá v článku S. ŠTRBÁNOVÉ, *K problematice hraničních přírodovědeckých disciplín*, s. 603–618.

I když základní díla relevantní pro dějiny chemických oborů na lékařských fakultách německojazyčných univerzit pojednávají tuto problematiku v kapitolách nazvaných fyziologická chemie (Kohler, Eulner), nebylo institucionální zakotvení biochemie v podobě stolic a samostatných ústavů fyziologické chemie lékařských fakult v Německu zdaleka pravidlem. Na rozdíl od tradičních teoretických lékařských disciplín (anatomie, fyziologie) byla takto administrativně definovaná institucionalizace v případě fyziologické chemie podle Kohlera anomálií. Mimořádně vysoká a kvalitní vědecká produktivita německých biochemiků na přelomu 19. a 20. století kontrastovala s jejich formálním postavením jako ordinářů, mimořádných profesorů a docentů různých oborů.⁸⁹ Rozdílné cesty ke zřizování pozic (mimořádných a řádných profesur) a pracovišť (laboratoří, oddělení, ústavů) vyplývaly v případě biochemie nejenom z jejího postavení v rámci, respektive na pomezí chemických, biologických a lékařských věd, ale v německém případě také z odlišného přístupu kompetentních úřadů před sjednocením Německa i po něm. První pokusy vytvořit samostatné profesury a později ústavy fyziologické chemie kolem poloviny 19. století se objevily v rámci snah o reformy univerzitní výuky chemie na jihoněmeckých univerzitách (Tübingen, Freiburg im Breisgau, Erlangen, Mnichov, Würzburg) a ve Štrasburku, mezi severněji položenými univerzitami bylo v tomto ohledu čestnou výjimkou Lipsko.⁹⁰ Vedle institucionalizace fyziologické chemie ve spojení s fyziologií, respektive emancipace od ní (chemiky i fyziology doporučované i zavrhané),⁹¹ se německá fyziologická chemie institucionálně vyhraňovala (alespoň na čas nebo částečně vedle fyziologických ústavů) rovněž ve spojení (obvykle v personální unii) se stolicemi a ústavu hygienickými nebo farmakologickými.⁹²

O složitém institucionálním vývoji stolic a ústavů spojených s výukou a výzkumem v oblasti fyziologické chemie svědčí mikrosondy do dějin příslušných institucí na dvaceti teritoriálně německých univerzitách (včetně Štrasburku, Vratislavi a Královce/Königsbergu) a jejich srovnání s vývojem na dvou původně rakouských (Víděň, Praha) a třech švýcarských německojazyčných univerzitách (Basilej, Bern, Curych).⁹³ Není účelné na tomto místě zmiňovat všechny možné varianty, připomeňme alespoň několik priorit ve vývoji německých fyziologicko-chemických univerzitních pracovišť. Za nejstarší kontinuálně pracující fyziologicko-chemickou institucí v Německu je považován ústav v Tübingen. V roce 1845 zde byl jmenován mimořádným profesorem užitě chemie Julius Schlossberger (řádný profesor 1859), který zde od následujícího roku budoval příslušný ústav. Roku 1863 byla stolice fyziologické chemie, držená tehdy Felixem Hoppe-Seylerem, přenesena z lékařské na filozofickou fakultu jako druhý chemický ordinariát. Za jeho nástupce Gustava Hüfnera získal ústav v roce 1886 vlastní nově postavenou budovu, druhou svého druhu v Německu (po Štrasburku).⁹⁴ Ještě dříve ale započal institucionální vývoj fyziologické chemie v Lipsku, kde se stal Carl Lehmann mimořádným (1843) a posléze řádným (1854) profesorem fyziologické chemie.⁹⁵ První novostavba ústavu fyziologické chemie byla otevřena roku 1884 ve Štrasburku za působení F. Hoppe-Seylera, který sem přešel z Tübingen roku 1872.⁹⁶ Ve výčtu

⁸⁹ R. E. KOHLER, *From medical chemistry*, s. 9–15.

⁹⁰ R. E. KOHLER, *From medical chemistry*, s. 16–17.

⁹¹ H.-H. EULNER, *Die Entwicklung*, s. 69–70, 72–78.

⁹² Tamtéž, s. 71–72.

⁹³ Tamtéž, s. 79–92.

⁹⁴ Tamtéž, s. 79, 669–670; R. E. KOHLER, *From medical chemistry*, s. 17–18.

⁹⁵ H.-H. EULNER, *Die Entwicklung*, s. 84–85, 667–668; R. E. KOHLER, *From medical chemistry*, s. 19.

⁹⁶ H.-H. EULNER, *Die Entwicklung*, s. 79, 669; R. E. KOHLER, *From medical chemistry*, s. 21–25.

nejvýznamnějších dat z dějin institucionalizace chemie na německojazyčných lékařských fakultách je uváděn také pražský ústav zoochemie Josefa Lercha (od roku 1851) a pražský ordinariát užitě lékařské chemie K. H. Hupperta od roku 1872.⁹⁷ Proces osamostatňování stolic, oddělení a ústavů fyziologické chemie trval v Německu až do 40. let 20. století.

V Rakousku, kde byl hlavní směr chemického výzkumu a výuky roce 1849 přesunut z lékařských na filozofické fakulty,⁹⁸ existovalo v 50.–60. letech významnější chemické pracoviště na pražské lékařské fakultě (Lerchův zoochemický ústav) i ve Vídni (patologicko-chemická laboratoř J. F. Hellera ve všeobecné nemocnici). Od roku 1872, kdy byly v rámci reformy lékařského studia v Rakousku zřízeny nové ordinariáty užitě lékařské chemie, měl tento obor v rámci příslušných ústavů existujících lékařských fakult (a to nejen vídeňské a pražské) samostatnější postavení než nejednotně organizovaná pracoviště na lékařských fakultách v Německu.⁹⁹

III. Chemie na (německé) lékařské fakultě v Praze od 19. století do roku 1945

III.1 Předchůdci ústavu užitě lékařské chemie do roku 1872

III.1.1 Počátky chemie od konce 18. století do studijních reforem 1848/49

Ústav užitě lékařské chemie zřízený na pražské lékařské fakultě v rámci reforem lékařského studia v roce 1872 byl vyvrcholením dlouholetého vývoje výuky chemie, bádání v oboru i jeho institucionálního zázemí. Jako první na lékařské fakultě v Praze přednášel o chemii (vedle fyziky) od roku 1746 profesor **J. A. J. Scrinci** (1697–1773) v rámci své profesury lékařské praxe. Studentům medicíny předváděl též chemické experimenty a byl autorem několika spisů s chemickou tematikou.¹⁰⁰ Přednášky z chemie se začaly osamostatňovat v době působení **J. B. Mikana** (1743–1814). O chemii se zajímal již během studií filozofie a medicíny ve Vídni, zejména pod vlivem F. R. Laugiera (1722–1793), od roku 1749 prvního profesora botaniky a chemie v habsburské monarchii.¹⁰¹ V Praze bylo z iniciativy studijního direktora W. MacNevena (1717–1787) plánováno zřízení podobné stolice botaniky a chemie. Od roku 1773 oba obory v Praze přednášel Mikan jako mimořádný a od roku 1775 jako řádný profesor. Rokem 1775 se tak datuje zřízení pražské stolice chemie, zatím společně s botanikou. Mikan přednášel chemii a lékárenskou praxi pro mediky, ranhojiče a farmaceuty podle učebnice H. Boerhaaveho *Elementa Chemiae* (1732), později podle předepsané učebnice N. J. Jacquina *Anfangsgründe der medizinisch-praktischen Chymie* (1783). Dalším krokem k institucionalizaci a zejména hmotnému zajištění chemie na lékařské fakultě bylo zřízení chemické posluchárny a laboratoria v přízemí historické budovy Karolina (dnešní prostory šatny), kde zahájil Mikan přednášky a experimenty v roce 1786.¹⁰²

⁹⁷ H.-H. EULNER, *Die Entwicklung*, s. 93. Blíže o nich v další kapitole.

⁹⁸ R. W. ROSNER, *Chemie in Österreich*, kapitola 5., s. 133 nn.

⁹⁹ H.-H. EULNER, *Die Entwicklung*, s. 89–90, 94.

¹⁰⁰ *Biografický slovník pražské lékařské fakulty*, II, Praha 1993 (dále jen *BSPLF II*), s. 57–58; B. VEČEREK – J. TAI-ZICH, *Chemie na LF*, s. 981–982.

¹⁰¹ O vídeňské stolici v té době R. W. ROSNER, *Chemie in Österreich*, s. 17–21.

¹⁰² *BSPLF II*, s. 52; B. VEČEREK – J. TAI-ZICH, *Chemie na LF*, s. 983–986.

K osamostatnění stolice chemie od botaniky došlo v rámci studijních reforem v roce 1810.¹⁰³ Byla tak první samostatnou stolicí chemie v rakouské monarchii.¹⁰⁴ Ve školním roce 1811/1812 suploval novou samostatnou profesuru K. A. Neumann (1771–1866), profesor chemie na pražské polytechnice.¹⁰⁵ V letech 1812–1819 byl řádným profesorem chemie magistr farmacie (čestný doktor medicíny) J. Freysmuth (1786–1819). Zasloužil se o rozšíření a vybavení chemické laboratoře. Vedle obecné chemie přednášel chemii živočichů (*Thierchemie*) a farmaceutickou chemii.¹⁰⁶ K jeho žákům patřil například J. S. Presl (1791–1849), od roku 1820 profesor speciální přírodovědy lékařské fakulty, autor dvoudílné české popularizační příručky *Lučba čili chemie zkusná* (1828, 1835).¹⁰⁷ V roce 1812 bylo zavedeno samostatné nelékařské studium chemie, zakončené titulem doktor chemie (do roku 1860).¹⁰⁸

Freysmuthovým nástupcem se stal v roce 1819 jeho dosavadní asistent **A. M. Pleischl** (1787–1867), nejprve jako suplent, od roku 1821 řádný profesor. Název oboru byl pozměněn na chemie obecná a farmaceutická, ale až do poloviny 30. let nedošlo ve výuce ke koncepčním změnám.¹⁰⁹ Ty přinesl až nový studijní řád z roku 1833, který s úpravami platil do roku 1872. Podle něj byla obecná chemie přednášena ve 3. semestru, farmaceutická chemie ve 4. semestru. Učilo se (stejně jako za Freysmutha) ze zastaralé učebnice J. F. Jacquina jun. *Lehrbuch der allgemeinen und medizinischen Chymie* (4. vydání 1810). Pleischl se jako vynikající učitel, experimentátor i autor odborných spisů zasloužil o rozšíření chemického pracoviště v Karolinu, které získalo nové prostory (posluchárnu i laboratoře) v tzv. Stockhausu (dnes prostory bufetu a část křídla rektorátu obráceného do Ovocného trhu). Přednášky v nových prostorách, nazývaných od té doby chemický ústav, zahájil Pleischl v roce 1837, ale již v roce 1838 odešel na katedru chemie do Vídně.¹¹⁰ Do roku 1841 suploval stolicí chemie jeho bývalý asistent, mimořádný profesor farmakognosie G. A. Wolf (1805–1874?).¹¹¹

V letech 1841–1848 byl řádným profesorem chemie a přednostou chemického ústavu lékařské fakulty **Josef Redtenbacher** (1810–1870), absolvent vídeňské fakulty. S pokroky chemie se seznámil na studijních pobytech u J. Liebiga v Giessenu, dále v Berlíně, ve Francii a Velké Británii. Výuku chemie výrazně obohatil o nová témata a směry (od roku 1842 o fyziologickou a patologickou chemii, od roku 1843 o organickou a analytickou chemii, jako první v Rakousku), a stal se tak přímým předchůdcem pozdější klinické (užitě) a fyziologické chemie na pražské fakultě. Všeobecnou, organickou, farmaceutickou

¹⁰³ K těmto a dalším reformám studia, struktuře výuky atd.: Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Lékařská fakulta*, in: Jan Havránek (red.), *Dějiny Univerzity Karlovy*, III, 1802–1918, Praha 1997, s. 51 nn. Podrobněji o názvech a hodinových dotacích přednášek z chemie v první polovině 19. století: Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Eva ROZSÍVALOVÁ, *Studium a přednášky na lékařské fakultě pražské univerzity v letech 1690–1848*, Praha 1984, zejména tabulky na s. 135 nn., 142 n.

¹⁰⁴ R. W. ROSNER, *Chemie in Österreich*, s. 58.

¹⁰⁵ B. VEČEREK – J. TAIZICH, *Chemie na LF*, s. 986–989.

¹⁰⁶ *Biografický slovník pražské lékařské fakulty*, I., Praha 1988 (dále jen *BSPLF I*), s. 97; B. VEČEREK – J. TAIZICH, *Chemie na LF*, s. 989–990.

¹⁰⁷ B. VEČEREK – J. TAIZICH, *Chemie na LF*, s. 992.

¹⁰⁸ B. VEČEREK – J. TAIZICH, *Chemie na LF*, s. 995.

¹⁰⁹ Popis ústavu v době, kdy jej přebíral, in: Adolph Martin Pleischl, *Das chemische Laboratorium an der k. k. Universität Prag*, Prag 1820. Existuje také barevné vyobrazení prof. Pleischla ve staré chemické posluchárně z roku 1836, srovnej například: J. HAVRÁNEK, *Dějiny UK*, III, s. 55, obr. 27.

¹¹⁰ *BSPLF II*, s. 90–91; B. VEČEREK – J. TAIZICH, *Chemie na LF*, s. 990–995; S. ŠTRBAŇOVÁ, *Počátky biochemie na pražské lékařské fakultě*, s. 206–207.

¹¹¹ *BSPLF II*, s. 136–137; B. VEČEREK – J. TAIZICH, *Chemie na LF*, s. 995.

a experimentální chemii přednášel podle učebnice J. Liebiga *Handbuch der Chemie mit Rücksicht auf Pharmacie* (1841), analytickou chemii podle učebnice H. Roseho *Handbuch der analytischen Chemie* (1838). V roce 1848 odešel na katedru do Vídně jako Pleischlův nástupce. Publikoval řadu prací, zvláště z oblasti organické a kvasné chemie. Mezi jeho žáky patřili například J. U. Lerch a F. Rochleder (o nich dále) i pozdější představitelé české chemie B. Quadrat, V. Šafařík a A. Bělohoubek.¹¹² Za jeho působení bylo od roku 1842 umožněno na lékařské fakultě přijímat za asistenty chemického ústavu vedle doktorů medicíny také doktory chemie, což zvýšilo zájem o tento směr studia.¹¹³ Tak se stalo, že Redtenbacherův žák, doktor chemie J. Gottlieb (1815–1875), směl v letech 1844–1846 konat mimořádné přednášky o policejní a soudní chemii. Po jeho odchodu na místo profesora chemie na technické vysoké škole ve Štýrském Hradci tyto přednášky vedl J. U. Lerch, jehož podstatnější část působení spadá do následujícího období.¹¹⁴

III.1.2 Chemie mezi studijními reformami let 1848/49 a 1872

V důsledku univerzitních reforem rakouských univerzit let 1848 a 1849 došlo k výrazné proměně institucionálního zajištění a obsahu výuky chemie a bádání v chemických oborech, jejichž podstatná část byla přesunuta z lékařských fakult na fakulty filozofické. Filozofické fakulty se staly plnohodnotnými fakultami, na kterých vedle tradičních humanitních nauk našly místo také specializující se a modernizující se přírodní vědy.¹¹⁵ V roce 1849 tak byla i na pražské filozofické fakultě zřízena samostatná stolice chemie (ve stejném roce jako ve Vídni; v Innsbrucku, Štýrském Hradci a Lvově byly tyto stolice zřízeny o rok až dva později).¹¹⁶ Jejím držitelem se stal 9. 4. 1849 doktor medicíny **Friedrich Rochleder** (1819–1874), absolvent vídeňské univerzity, který studoval též u J. Liebiga v Giessenu. S profesurou a prostorami v Karolinu převzal i tradici stolice a ústavu, dosud náležejících do svazku lékařské fakulty. Rochlederova katedra chemie na filozofické fakultě nadále zajišťovala nejen výuku chemiků a přírodovědců, ale také povinnou výuku základních témat anorganické a organické chemie a cvičení v experimentální a analytické chemii pro mediky a farmaceuty; o fyziologické a patologické chemii jako jeho předchůdce ale nepřednášel. Pod jeho vedením (do roku 1870) se pražský ústav stal významným pracovištěm organické chemie. Sám Rochleder patřil k průkopníkům fytochemie.¹¹⁷

Chemie z pražské lékařské fakulty ovšem s administrativním přesunem katedry a ústavu chemie na filozofickou fakultu zcela nezmizela, nadále se však rozvíjela v jiném institucionálním rámci. Pod vlivem druhé vídeňské internistické školy, spojené především se jménem prof. J. Škody, se i do Prahy dostávaly moderní diagnostické metody, zpočátku především fyzikální. Ve snaze využít pro potřeby diagnostiky také rozvoje chemie, byla v pražské všeobecné nemocnici zřízena roku 1845 z iniciativy profesora chemie J. Redtenbachera

¹¹² *BSPLF II*, s. 101–102; *ÖBL*, Bd. 9, s. 13–14; B. VEČEREK – J. TAIZICH, *Chemie na LF*, s. 995–996; S. ŠTRBÁNOVÁ, *Počátky biochemie na pražské lékařské fakultě*, s. 207; R. W. ROSNER, *Chemie in Österreich*, s. 86–88.

¹¹³ B. VEČEREK – J. TAIZICH, *Chemie na LF*, s. 996.

¹¹⁴ *BSPLF I*, s. 100; K. H. HUPPERT, *Die angewandte medizinische Chemie*, s. 203–204.

¹¹⁵ K reformám: J. HAVRÁNEK, *Dějiny Univerzity Karlovy*, III, s. 99–103, 139–140; R. W. ROSNER, *Chemie in Österreich*, s. 139–142.

¹¹⁶ R. W. ROSNER, *Chemie in Österreich*, s. 141.

¹¹⁷ *ÖBL*, Bd. 9, s. 192; B. B. VEČEREK – J. TAIZICH, *Chemie na LF*, s. 1001–1002; R. W. ROSNER, *Chemie in Österreich*, s. 162 nn.; J. JANKO, *Vědy o životě*, s. 184–186.

a profesora vnitřního lékařství J. Oppolzera (1808–1871)¹¹⁸ laboratoř pro klinicko-chemická vyšetřování (*Laboratorium für klinisch-chemische Untersuchungen*). Jejím vedoucím byl nakrátko J. Halla (1814–1887), pozdější profesor a hlavní představitel pražské internistické školy.¹¹⁹ Již v roce 1846 se vedoucím laboratoře stal magistr farmacie **Josef Udalrich (Oldřich) Lerch** (1816–1892), který po přesunu chemického ústavu na filozofickou fakultu udržoval kontinuitu chemické výuky a bádání na lékařské fakultě. Redtenbacherův asistent Lerch se krátce nato (1847) habilitoval z policejní a soudní chemie a roku 1852 získal doktorát chemie. V roce 1851 byla jím vedená nemocniční laboratoř přejmenována na zoochemický ústav. Kromě přednosta měl od té doby ústav také systematizovaná místa asistenta a laboranta. Až do svého jmenování mimořádným profesorem zoochemie (1858) podléhal Lerch profesoru chemie filozofické fakulty. Z provizorních prostor laboratoří ve všeobecné nemocnici se ústav v roce 1858 přestěhoval do přízemí novostavby patologickoanatomického ústavu (dnes v budově sídlí Ústřední knihovna 1. lékařské fakulty a Ústav dějin lékařství 1. lékařské fakulty). V letech 1876–1878 se ústav stěhoval do postupně uvolňovaných prostor po chemickém ústavu (původně lékařské, nyní filozofické fakulty) v Karolinu. Zoochemický ústav existoval i po zřízení ústavu užité chemie lékařské fakulty v roce 1872 a po rozdělení univerzity v rámci německé lékařské fakulty, zanikl až s Lerchovým odchodem na odpočinek v roce 1886. Klinicko-chemická vyšetřování již předtím postupně přebíraly laboratoře vznikající na jednotlivých klinikách. V náplni práce Lerchova pracoviště byla nejenom chemicko-klinická a soudně-chemická vyšetření pro potřeby nemocnice, ale také výuková a vědecká činnost. Lerch po celou dobu přednášel policejně-soudní, fyziologickou a patologickou chemii, tyto přednášky pro mediky byly ale nepovinné. Po zřízení ústavu užité lékařské chemie byl pověřen povinnými přednáškami pro farmaceuty (1872 z farmakognosie, 1875 z farmaceutické chemie). Sám Lerch publikoval málo, významnější byly chemické publikace několika jeho žáků.¹²⁰ Důvody, proč při zřizování stolice a ústavu užité lékařské chemie v roce 1872 nebylo v Praze využito Lerchova ústavu a chemická pracoviště na lékařské fakultě tak byla načas duplicitní, nejsou jasné. Pravděpodobně hrála roli skutečnost, že nebyl doktorem medicíny a řádným profesorem, případně byl v oboru chemie pro lékaře odstaven na vedlejší kolej kvůli potřebě zkvalitnění výuky farmaceutů, pro kterou byl výborně kvalifikován.

K chemii měl blízko také hlavní představitel fyziologie na lékařské fakultě 50. a 60. let, J. E. Purkyně (1787–1869). V rámci speciální fyziologie přednášel již během svého působení ve Vratislavi o fyziologické chemii, kde také prováděl fyziologickochemické pokusy s trávením *in vitro*. Úkoly a náplň fyziologické chemie definoval také ve svém pamětním spisu z roku 1836. V programové řeči při otevření pražského fyziologického ústavu (po vratislavském druhého v Evropě) v roce 1861 zařadil na čelné místo fyziologických metod chemickou metodu. V Purkyňově pražském ústavu existovalo vybavení pro biochemickou laboratoř, přímé doklady o fyziologickochemických výzkumech z té doby ale chybějí.¹²¹

¹¹⁸ *BSPLF II*, s. 83–84.

¹¹⁹ *BSPLF I*, s. 104–105; k širším kontextům tzv. pražské lékařské školy 1. poloviny 19. století srovnej například: Jan JANKO – Soňa ŠTRBÁNOVÁ, *Věda Purkyňovy doby*, Praha 1988, s. 60–64.

¹²⁰ *BSPLF II*, s. 67; B. VEČEREK – J. TAIZICH, *Chemie na LF*, s. 996, 1000; S. ŠTRBÁNOVÁ, *Počátky biochemie na pražské lékařské fakultě*, s. 208–209; K. H. HUPPERT, *Die angewandte medizinische Chemie*, s. 203–205; J. JANKO, *Vědy o životě*, s. 186. Lerch je v tištěných seznamech přednášek uveden naposledy v zimním semestru 1886/1887.

¹²¹ S. ŠTRBÁNOVÁ, *Počátky biochemie na pražské lékařské fakultě*, s. 209–210.

III.2 Stolice a ústav užité lékařské chemie v letech 1872–1945

III.2.1 Založení stolice a budování ústavu; hmotné a personální zabezpečení

Zásadní obrat v historii chemie na pražské lékařské fakultě (stejně jako na vídeňské) nastal v roce 1872 v souvislosti s reformou lékařského studia. Na základě nového rigorózního řádu pro lékařské fakulty z 15. 4. 1872 (č. 57 říšského zákoníku) bylo sjednoceno dosavadní studium medicíny, chirurgie a porodnictví a zrušeno dosavadní ranlékářské studium. K získání nově zavedeného titulu doktor veškeré medicíny (MUDr.) bylo zapotřebí studovat nejméně pět let a podrobit se třem rigorózním zkouškám, z nichž první obsahovala mj. chemii, vyučovanou a zkoušenou ovšem profesory filozofické fakulty.¹²² Ministerským výnosem z 1. 6. 1872 byly na všech předlitavských lékařských fakultách zřízeny nové stolice užité lékařské chemie (*angewandte medizinische Chemie*) a při nich posléze vybudovány příslušné ústavy. Obecnou, anorganickou i organickou chemii nadále ovšem medicí povinně studovali u profesorů filozofické fakulty, kteří je také zkoušeli. Posláním nově zřízených stolic a ústavů při lékařských fakultách byla zpočátku vědecko-výzkumná činnost. Nepovinné přednášky profesorů užité lékařské chemie a jejich asistentů nabízely medikům prohloubení základních znalostí v oblasti klinické a patologické chemie, policejné-soudní chemie a částečně fyziologické chemie, se kterou se seznamovali také v rámci přednášek fyziologie.¹²³ Význam nových specializovaných chemických pracovišť na lékařských fakultách hodnotil v roce 1899 první ordinář oboru v Praze, K. H. Huppert. Podle něj získala lékařská chemie na rakouských univerzitách náskok před svými německými protějšky, kde počátkem 70. let existovaly ordinariáty lékařské chemie pouze ve Štrasburku a v Tübingenu,¹²⁴ na ostatních fakultách zůstávali chemici v područí fyziologů. Lékařská chemie v Rakousku měla od té doby samostatné postavení a velký význam v lékařském kurikulu. Samostatné ústavy lékařské chemie podle Hupperta nabídly jejím představitelům velké možnosti pro vědecké bádání. Za negativa ovšem Huppert považoval zaprvé skutečnost, že lékařská chemie nebyla (na rozdíl od obecné chemie) rigorózním předmětem, a zadruhé, že zpočátku nebyl výukový a badatelský program oboru pevně vymezen.¹²⁵

V tištěných seznamech přednášek je nový ústav (a přednášky prof. Hupperta) uveden poprvé v letním semestru 1873, zatím bez asistenta a sluhy.¹²⁶ Huppertův ústav byl provizorně umístěn v nevyhovujících prostorách v přízemí budovy fyziologického ústavu v tzv. Svatováclavských lázních u Karlova náměstí. Současně s tím byla, mj. pod Huppertovým dohledem, plánována novostavba velkorysé budovy pro chemické obory pražské univerzity. Jeho výstavba probíhala v letech 1874–1875 v bezprostřední blízkosti všeobecné nemocnice v prostorách bývalé Salmovské zahrady na nároží dnešních ulic U Nemocnice (orientační číslo 5, č. p. 478/II), Lípová a Salmovská. Novorenesanční stavbu projektoval vídeňský stavitel K. Stattler ve spolupráci s prof. A. Liebenem.¹²⁷ Samotná stavba stála zhruba 415 600 zlatých a vnitřní vybavení 76 440 zlatých. Ústav užité lékařské chemie

¹²² K reformě L. HLAVÁČKOVÁ, *Lékařská fakulta*, s. 140.

¹²³ K. H. HUPPERT, *Die angewandte medizinische Chemie*, s. 205–206; B. VEČEREK – J. TAIZICH, *Chemie na LF*, s. 1002–1003.

¹²⁴ Srovnej H.-H. EULNER, *Die Entwicklung*, s. 79.

¹²⁵ K. H. HUPPERT, *Die angewandte medizinische Chemie*, s. 206.

¹²⁶ *Vorlesungen, SS 1873*, s. 16.

¹²⁷ Josef PETRÁŇ a kol., *Památky Univerzity Karlovy*, Praha 1999, s. 55.

sídlil v přízemních místnostech v západním křídle a zaujímal zhruba $\frac{1}{4}$ všech prostor. K nim patřilo sedm větších a tři menší pracovny (laboratoře) a posluchárna. Na vybavení nového ústavu přístroji a chemikáliemi získal ústav zpočátku 5900 zlatých a následovně roční dotace ve výši 1200 zlatých. Činnost v nových prostorách byla zahájena na podzim roku 1879.¹²⁸ V sousedství ústavu lékařské chemie sídlily v téže budově laboratoře ústavu všeobecné chemie filozofické fakulty, ústav experimentální patologie lékařské fakulty a děkanát lékařské fakulty. Byly zde také byty přednostů obou chemických ústavů, asistentů a dalšího personálu. Účelová novostavba chemických ústavů pražské univerzity tak předstihla o pět, respektive sedm let otevření nových budov ústavů fyziologické chemie ve Štrasburku (1884) a v Tübingen (1886), prvních v Německu.¹²⁹

Po rozdělení pražské univerzity na českou a německou roku 1882 a aktivování české lékařské fakulty ve školním roce 1883/84 zůstaly všechny prostory v budově chemických ústavů německé univerzity a česká lékařská fakulta si musela vybudovat nová pracoviště. Český protějšek ústavu užitě lékařské chemie prof. J. Horbaczewského sídlil v budově teoretických ústavů v Kateřinské ulici, postavené během jediného roku a postupně rozšiřované.¹³⁰ Chemické obory na české filozofické fakultě získaly moderní prostory až počátkem 20. století, s vybudováním chemického ústavu na Albertově (1902–1905).¹³¹ Po zrušení pražské německé univerzity v roce 1945 připadla budova německých chemických ústavů lékařské fakultě Univerzity Karlovy a byl v ní zřízen 2. ústav pro chemii lékařskou¹³² (dnešní Ústav biochemie a experimentální onkologie 1. lékařské fakulty¹³³).

Personální zabezpečení ústavu užitě lékařské chemie bylo zpočátku skromné, dlouho sestávalo kromě přednosty-řádného profesora jen z jednoho asistenta a jednoho sluhy (*Aufwärter; Diener*).¹³⁴ Asistent je poprvé jmenován již v seznamech přednášek v zimním semestru 1873/74.¹³⁵ Byl jím Franz Hofmeister, Huppertův dlouholetý spolupracovník, asistent do zimního semestru 1883/84. Celkem se za Huppertova přednostenství vystřídalo ve funkci asistenta 14 osob. Teprve od letního semestru 1912, tedy již za přednostenství R. Zeyneka, přibýlo místo druhého asistenta.¹³⁶ Těsně po první světové válce uváděly seznamy přednášek jen přednosty, jména asistentů byla znovu pravidelně uváděna až od zimního semestru 1920/21. Tehdy je na postu (2.) asistenta ústavu lékařské chemie poprvé (a naposledy) jmenována žena, Hedwig Langecker,¹³⁷ později (1926) první habilitovaná lékařka v Československu. Na německé lékařské fakultě nebyly ale asistentky v té době řídkým jevem, v letech 1911–1939 jich je doloženo přibližně třicet, v letech 1940–1945 dalších zhruba třicet.¹³⁸

¹²⁸ K. H. HUPPERT, *Die angewandte medizinische Chemie*, s. 207.

¹²⁹ Srovnej H.-H. EULNER, *Die Entwicklung*, s. 67.

¹³⁰ Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Vybudování teoretických ústavů české lékařské fakulty v letech 1883–1884*, AUC–HUCP 22, 1982, 1, s. 123–152.

¹³¹ J. PETRÁŇ, *Památky*, s. 61.

¹³² Jiří DUCHOŇ, *2. ústav pro chemii lékařskou po roce 1945*, in: Kol., 110 let české lékařské chemie a biochemie, Praha 1994, s. 56 nn.

¹³³ <http://ubeo.lfl.cuni.cz/cesky.htm> (31. 1. 2011).

¹³⁴ K. H. HUPPERT, *Die angewandte medizinische Chemie*, s. 207.

¹³⁵ *Vorlesungen, WS 1873/74*.

¹³⁶ *Vorlesungen, SS 1912*.

¹³⁷ *Vorlesungen, WS 1920/21*. Tištěné seznamy přednášek a osob nesouhlasily vždy se skutečným stavem. Podle dalších archivních pramenů byla Langeckerová v ústavu již v roce 1915 demonstrátorkou, 2. asistentkou pak již od roku 1919. Srovnej *BLDMF*, s. 125 a prameny tam uvedené.

¹³⁸ Petr SVOBODNÝ, *Lékařky v českých zemích v první polovině 20. století*, AUC–HUCP 35, 1995, 1–2, s. 75–87, zde s. 83.

Od školního roku 1921/22 vzrostl počet asistentů na tři. Další asistent byl zpočátku neplacený, od roku 1923/24 „mit den Bezügen einer wissenschaftlichen Hilfskraft“, od školního roku 1928/29 řádný s označením 3. asistent.¹³⁹ Celkem se pod Zeynekovým vedením v letech 1903–1938 vystřídalo ve funkci asistenta nejméně 17 osob.

Od školního roku 1935/36 bylo součástí ústavu oddělení klinické chemie (*Unterabteilung für klinische Chemie*), jehož vedením byl pověřen tehdejší 1. asistent ústavu, mimořádný profesor Zdenko Stary.¹⁴⁰ V seznamech osob a přednášek po roce 1940, kdy byl Stary přednostou ústavu, již oddělení není uváděno. V té době byl již užíván nový název Ústav pro fyziologickou a lékařskou chemii (*Institut für physiologische und medizinische Chemie*), který byl více v souladu s tradičním sepětím lékařské chemie s fyziologií na německých univerzitách.¹⁴¹ V posledních letech existence německé univerzity v Praze (1940–1945) počet asistentů kolísal, nejvyšší byl nakrátko počátkem roku 1941 (čtyři), nejnižší v zimním semestru 1941/42 (jeden), od zimního semestru 1942 se nakrátko ustálil na třech, od zimního semestru 1944 byl v seznamech uváděn už jen jediný asistent.¹⁴² Pro válečná léta je doloženo působení celkem osmi osob ve funkci asistenta chemického ústavu.

Vyvíjel se také počet demonstrátorů a pomocných vědeckých sil. Místo jednoho demonstrátora je uvedeno poprvé v zimním semestru 1880/81, od školního roku 1925 uváděly seznamy přednášek i jejich jména. Ve školním roce 1928/29 přibyl místo vědecké pomocné síly (rovněž uváděny jmenovitě). Tato místa byla obsazována zpravidla mediky nejvyšších ročníků. Od školního roku 1936/37 jsou v seznamech údaje o počtu demonstrátorů (tři) beze jmen, seznamy po roce 1941 neuvádějí už ani jejich počty. Ze seznamů osob jsou známa jména jedenácti demonstrátorů a pomocných vědeckých sil, z nichž někteří posléze v ústavu působili jako asistenti.

Postupně rostl také počet pomocného personálu: k původnímu jedinému sluhovi (v letech 1878–1908 jím byl J. Marschak) přibyl od roku 1905 výpomocný sluha. První seznamy po první světové válce jejich počty ani jména neuváděly. V seznamech osob z let 1925–1937 jsou (jmenovitě) uváděni další pomocní zaměstnanci (*Unterbeamter, Angestellter, Waschfrau*, případně *Pauschalangestellte*).

III.2.2 Karl Hugo Huppert a jeho spolupracovníci (1872–1903)

Zakladatelem pražského ústavu lékařské chemie, jeho dlouholetým přednostou a významným reprezentantem oboru nejen v rámci německé jazykové oblasti, ale i v celoevropském kontextu, byl **Karl Hugo Huppert**. Narodil se 29. 1. 1832 v Marienbergu v saském podhůří Krušných hor. Doktorát medicíny získal 10. 5. 1862 na lékařské fakultě v Lipsku.¹⁴³ S lipskou fakultou jsou spojeny také počátky jeho akademické kariéry lékařského chemika. V době, kdy v Lipsku studoval (s přestávkami 1853–1862), zde v letech 1854–1856 působil jako profesor fyziologické chemie Carl Gotthelf Lehmann, k jehož žákům je proto Huppert také řazen. Za Lehmannova následovníka Otto Funkeho v letech 1857–1860 probíhala výuka oboru ve fyziologicko-chemické laboratoři

¹³⁹ *Personalstand, 1921/22, 1923/24, 1928/29.*

¹⁴⁰ *Personalstand, 1935/36.*

¹⁴¹ *Personal- und Vorlesungsverzeichnis, 3. Trimestr 1940.*

¹⁴² *Vorlesungen, 1. Trim 1941 – SS 1945.*

¹⁴³ Základní biografické údaje viz *BLDMF*, s. 100, kde i odkaz na prameny a literaturu; *ÖBL*, Bd. 3, s. 13–14.

ve svatojakubském špitále, který byl klinickým zázemím fakulty. Po Funkeho odchodu do Freiburgu im Breisgau se praktických cvičení z patologické chemie v chemickém laboratoriu ujal v zimním semestru 1861/62 tehdy ještě nepromovaný Huppert, což nebylo vůbec obvyklé. Krátce po promoci se 18. 6. 1862 habilitoval z fyziologické chemie a stal se vedoucím patologicko-chemické laboratoře. Mimořádným profesorem se stal k 1. 1. 1872 ještě v Lipsku, odkud byl povolán na právě zřízenou stolicí užité lékařské chemie do Prahy.¹⁴⁴

Huppertovo působení v Praze bylo velmi dlouhé (1872–1903, tedy tři desetiletí) a po vnější stránce přímočaré: řádným profesorem byl jmenován 28. 4. 1872, od tohoto data byl rovněž přednostou jím budovaného ústavu. V roce 1866 suploval přednášky chemie na filozofické fakultě. Dvakrát byl zvolen děkanem lékařské fakulty, jednou ještě nerozdělené (1878/79), podruhé již jen německé (1901/02), a ve školním roce 1895/96 vykonával funkci rektora německé univerzity. Na odpočinek odešel k 1. 10. 1903. K jeho hlavním zásluhám patřilo institucionální a fyzické vybudování specializovaného ústavu lékařské chemie, výuka několika generací studentů (její dopad byl bohužel omezen tím, že z předmětu nebyla povinná zkouška) a vysoce oceňovaná vědecká činnost.¹⁴⁵

Od letního semestru 1873 ohlašoval v seznamech přednášek pod mírně obměňovanými názvy chemická cvičení pro začátečníky a úvod do chemických výzkumů pro pokročilé v letním semestru, v zimním semestru pak přednášku z lékařské chemie a opět chemická praktika pro pokročilé. (V letním semestru 1873 a zimním semestru 1873/74 ohlašoval také přednášku z hygieny.) Zatímco do zimního semestru 1883/84 zněl název Huppertovy přednášky lékařská chemie, od zimního semestru 1884/85 se změnil na fyziologická chemie. Od zimního semestru 1887/88 (respektive letního semestru 1888) nahradil přívlastek „fyziologická“ původní „chemická“ i u všech cvičení v obou semestrech. Naposledy byly Huppertovy přednášky a cvičení uvedeny ve školním roce 1902/03, tehdy byly jejich názvy již dlouho ustáleny na *Vorlesungen über physiologische Chemie, Anleitung zu physiologisch-chemischen Untersuchungen für Vorgeschriftene* a *Physiologisch-chemischer Kurs für Anfänger* (přednášky o fyziologické chemii, úvod do fyziologicko-chemických vyšetření pro pokročilé a fyziologicko-chemický kurs pro začátečníky).¹⁴⁶

Jako badatel se Huppert zabýval především analýzou složek moči, celkem publikoval na čtyři desítky prací.¹⁴⁷ Jeho hlavní dílo, *Anleitung zur qualitativen und quantitativen Analyse des Harns* (spolu s L. Thomassem, Wiesbaden 1881–85, přepracované vydání původního spisu K. T. L. Neubauera a J. Vogela) vycházelo opakovaně (11. vydání 1910). Ohlas Huppertova díla mezi současníky dokumentuje například skutečnost, že byl od samého počátku existence (1877) členem redakční rady prvního biochemického periodika *Zeitschrift für physiologische Chemie*.¹⁴⁸ Dnešní historikové biologie oceňují nejvíce Huppertovu ideu (inspirovanou jeho pražským kolegou, profesorem fyziologie E. Heringem)

¹⁴⁴ Cornelia BECKER, *Die Wurzeln der Physiologischen Chemie*, in: C. Becker – E. Hofman, *Die physiologische Chemie in Leipzig*, Leipzig 1996, s. 12–14. K jeho přechodu do Prahy nejsou v Archivu UK žádné doklady, jeho osobní spis obsahuje materiály až z období po roce 1882.

¹⁴⁵ BLDMF, s. 100; Archiv Univerzity Karlovy (dále jen AUK), LF NU 1883–1945, osobní spis K. H. Hupperta.

¹⁴⁶ *Vorlesungen, SS 1873 – SS 1903*

¹⁴⁷ Jeho bibliografie in: Adibert SCHIEBER, *Die Personalbibliographien der Professoren und Dozenten der Chirurgie und inneren Medizin an der Medizinischen Fakultät der Karls-Ferdinands-Universität in Prag im ungenährten Zeitraum von 1800–1900*, Diss. Erlangen–Nürnberg 1968, s. 76–81.

¹⁴⁸ S. ŠTRBÁNOVÁ, *Počátky biochemie na pražské lékařské fakultě*, s. 212.

o spojení nukleových kyselin s problematikou dědičnosti, kterou publikoval ve své rektor-
ské nástupní řeči z roku 1895 *Über die Erhaltung der Arteigenschaften*.¹⁴⁹

Za své zásluhy byl Huppert během života odměněn řadou poct: byl členem domácích
i zahraničních vědeckých společností, v roce 1896 byl jmenován dvorním radou a získal
také Leopoldův řád. Zemřel v Praze 19. 10. 1904, pouhý rok po svém penzionování.¹⁵⁰

* * *

Pro devět, tedy většinu z Huppertových čtrnácti asistentů, bylo krátkodobé působení
v ústavu (obvykle jedno- až dvousemestrální) jenom součástí studia v posledním ročníku
nebo krátce po promoci. Z pěti ostatních, pro které byla asistentura východiskem k další
akademické kariéře, se pouze F. Hofmeister u Hupperta z lékařské chemie habilitoval
a jako lékařský (fyziologický) chemik a farmakolog dosáhl evropského věhlasu. Dal-
ší pak vynikli v jiných oborech, především interní medicíně, částečně mimo pražskou
univerzitu.

Franz Hofmeister pocházel z rodiny pražského lékaře (narozen 30. 8. 1850). Studoval
na pražské lékařské fakultě, studijně pobýval také ve Štrasburku a Lipsku, titul MUDr. zís-
kal v Praze (1874). Od 21. 5. 1873 do jmenování mimořádným profesorem (1883) byl
Huppertovým asistentem. Z užitě lékařské chemie se pod jeho vedením habilitoval 14. 1.
1879 spisem *Über die chemische Struktur des Collagens*. *Venia legendi* mu byla 30. 4. 1880
rozšířena o farmakologii. Mimořádným profesorem farmakologie a farmakognosie byl jme-
nován 17. 6. 1883 (s účinností od 1. 10. 1883), řádným profesorem 15. 11. 1884. V roce
1884 se stal rovněž přednostou pražského farmakologického ústavu. Byl prvním experi-
mentálním farmakologem v rakouské monarchii.¹⁵¹ Ve školním roce 1888/89 vykonával
úřad děkana fakulty. Na místo profesora pražské lékařské fakulty a přednosta farmakolo-
gického ústavu rezignoval k 1. 10. 1896 v souvislosti se svým odchodem do Štrasburku.¹⁵²
Jeho povolání na místo ordináře a přednosta ústavu fyziologické chemie ve Štrasburku
po smrti F. Hoppe-Seylera nebylo kolegy z oboru hodnoceno jednoznačně, brzy však pro-
kázal, že je jeho důstojným nástupcem. Ve Štrasburku pokračoval ve svých výzkumech,
jako inspirátor týmové vědecké práce a vynikající učitel.¹⁵³ Dvakrát byl zvolen děkanem
štrasburské fakulty. Tříkrát mu bylo nabízeno místo na jiné univerzitě (Heidelberg, Vídeň,
Berlín), ale vždy odmítl. Ze Štrasburku odešel v roce 1919, podobně jako většina jeho
kolegů poté, co univerzita přešla pod francouzskou správu. Poslední léta své kariéry strávil
na lékařské fakultě ve Würzburgu, kde 26. 7. 1922 zemřel.¹⁵⁴

¹⁴⁹ J. JANKO, *Vědy o životě*, s. 312–313; S. ŠTRBÁNOVÁ, *Towards Understanding the Metabolism of Cell Nucleus*,
s. 195, 205–207.

¹⁵⁰ *BLDMF*, s. 100.

¹⁵¹ V letním semestru 1884 se Hofmeister ujímal vedení tehdy ještě tzv. farmakologického kabinetu, který do roku
1879 vedl profesor Johann von Walter (k němu *BSPLF II*, s. 131). V zimním semestru 1884/85 za Hofmeister-
ova přednostství se v seznámech přednášek objevuje už název farmakologický ústav. *Vorlesungen, SS 1884*,
WS 1884/85. Srovnej též Julius POHL, *Heilmittellehre (Pharmakologie und Pharmakognosie)*, in: *Die Deutsche*
Karl-Ferdinands-Universität in Prag, Prag 1899, s. 210–213.

¹⁵² Základní biografické údaje podle *BLDMF*, s. 95, tam také další prameny a literatura. Hofmeisterův otec, vrchní
lékař v nemocnici milosrdných bratří, byl první, kdo v Praze použil chloroformovou narkózu. Srovnej: Julius
POHL – Karl SPIRO, *F. Hofmeister, sein Leben und Wirken*, *Ergebnisse der Physiologie* 22, 1923, s. 1–50, zde
s. 1; *ÖBL*, Bd. 2, s. 387; *BEEdM*, 1, s. 292.

¹⁵³ R. E. KOHLER, *From Medical Chemistry to Biochemistry*, s. 24.

¹⁵⁴ John L. ABERNETHY, *F. Hofmeister. The Impact of his life and research on chemistry*, *Proceedings of the Cali-*
fornia Association of Chemistry Teachers 44, 1967, N. 3, s. 177–180, zde s. 178.

Hofmeister byl Huppertův nejdéle působící asistent a jako jediný se po své habilitaci podílel také na přednáškách. Během svého působení v chemickém ústavu ohlašoval v letech 1879 až 1884 celkem pět různých specializačních přednášek (dvě o výživě; o alkaloidech; o nižších houbách s ohledem na teorii infekčních nemocí; o minerálních jedech).¹⁵⁵ Po jmenování mimořádným profesorem ohlašoval přednášky z farmakologie a farmakognosie pro lékaře.¹⁵⁶

Během svého pražského působení se věnoval především problematice cukrů, peptonů, koloidní chemii, fyzikální chemii bílkovin a se svými žáky publikoval sérii vysoce oceňovaných prací o působení solí (mj. navrhl tzv. lyotropní – dnes Hofmeisterovu – řadu iontů, srovnanou podle jejich schopnosti vysolovat bílkoviny).¹⁵⁷ Během štrasburského období se zabýval základními otázkami fyziologické chemie (chemií bílkovin, účinky fermentů, látkovou výměnou, chemií výživy) a metodologií oboru.¹⁵⁸ Jeho význam pro biochemii (termín, který sám razil) spočíval nejenom v jeho vlastních publikacích, ale zejména v jeho schopnostech vést a vychovat řadu vynikajících žáků.¹⁵⁹ Vlivná byla též jeho učebnice *Leitfaden für den praktisch-chemischen Unterricht der Mediziner* (Braunschweig 1899). V roce 1901 publikoval zásadní programovou přednášku o chemismu buňky *Die chemische Organisation der Zelle*.¹⁶⁰

* * *

Mezi svými asistenty, kteří pokračovali v akademické dráze, jmenuje Huppert dva internisty, F. Krause a A. Kosslera.¹⁶¹ Severočeský rodák **Friedrich Kraus** (1858–1936) získal doktorát medicíny na pražské univerzitě (1882). V letech 1881–1883 byl demonstrátorem, poté do března 1885 asistentem ústavu užité lékařské chemie. V roce 1885 byl asistentem patologicko-anatomického ústavu a od 1. 11. 1885 do habilitace asistentem II. lékařské kliniky německé univerzity. Habilitoval se z interní medicíny 27. 4. 1889 lékařsko-chemickou prací *Über die Alkaleszenz des Blutes bei Krankheiten*. V roce 1889 ještě krátce suploval za přednostu kliniky, ale již 14. 5. 1890 mu byla *venia legendi* přenesena do Vídně. Tam působil na II. interní klinice jako asistent, od roku 1893 jako mimořádný profesor. V říjnu 1894 přešel jako řádný profesor a přednosta kliniky do Štýrského Hradce. Od roku 1902 do odchodu na odpočinek (1927) byl přednostou II. interní kliniky v Berlíně, kde také zemřel. Jako internista publikoval práce s lékařsko-chemickou tematikou, zejména z oblasti onemocnění látkové výměny a krve.¹⁶²

¹⁵⁵ *Vorlesungen, SS 1879 – WS 1883/84*.

¹⁵⁶ *Vorlesungen, SS 1884 – SS 1896*.

¹⁵⁷ J. L. ABERNETHY, *F. Hofmeister*, s. 177–178; J. POHL – K. SPIRO, *F. Hofmeister*, s. 4–13; J. JANKO, *Vědy o životě*, s. 319–328.

¹⁵⁸ J. POHL – K. SPIRO, *F. Hofmeister*, s. 17 nn.; H. LOMMATZSCH, *Die Personalbibliographien der Professoren und Dozenten der Anatomie, Histologie und Pathologie, Pharmakologie und Physiologie an der Medizinischen Fakultät der Deutschen Karl-Ferdinands-Universität in Prag im ungefähren Zeitraum von 1880–1900*, Diss. Erlangen–Nürnberg 1968, s. 89–94; Walter KOERTING, *Die Deutsche Universität in Prag. Die letzten 100 Jahre ihrer Medizinischen Fakultät*, München 1968, s. 132–133.

¹⁵⁹ J. POHL – K. SPIRO, *F. Hofmeister*, s. 28; J. L. ABERNETHY, *F. Hofmeister*, s. 177; Joseph S. FRUTON, *Constraints in Scientific Style. E. Fischer and F. Hofmeister: Their Research Groups and Their Theory of Protein Structure*, Proceedings of the American Philosophical Society, Vol. 129, 1985, No. 4, s. 313–370; R. E. KOHLER, *From Medical Chemistry to Biochemistry*, s. 24.

¹⁶⁰ S. ŠTRBÁŇOVÁ, *Formation*, s. 208.

¹⁶¹ K. H. HUPPERT, *Die angewandte medizinische Chemie*, s. 207.

¹⁶² *BLDMF*, s. 120 a prameny a literatura tam uvedené.

Asistent Huppertova ústavu v letech 1889–1892, rokycanský rodák **Alfred Kossler** (1864–?) se v roce 1894 stal docentem interní medicíny ve Štýrském Hradci. Zde přednášel mj. o chemických a mikroskopických metodách v klinické diagnostice, zjevně pod vlivem pozdějšího nositele Nobelovy ceny, fyziologického chemika Fritze Pregla (1869–1930).¹⁶³ Pražský rodák **Victor Lieblein** (1869–1939) a absolvent pražské fakulty (1893) byl Huppertovým asistentem v letech 1893–1895, od října 1895 působil na pražské chirurgické klinice (operační elév, 1897 asistent, 1903–1908 I. asistent). Habilitoval se 30. 8. 1902 z chirurgie spisem s lékařskochemickou tematikou *Beiträge zur Kenntnis der chemischen Zusammensetzung des aseptischen Wundsecretes*. Vrcholu své kariéry dosáhl po jmenování mimořádným profesorem (1924), v letech 1937–1938 suploval za přednostu chirurgické kliniky, na odpočinek odešel v březnu 1939.¹⁶⁴ Karlovarský rodák **Wilhelm Falta** (1875–1950) získal doktorát v Praze (1900), asistentem ústavu byl krátce ve školním roce 1900/01. V letech 1901–1906 byl asistentem interní kliniky v Basileji, kde se roku 1904 habilitoval z interní medicíny. V roce 1907 přešel na lékařskou fakultu ve Vídni, kde získal roku 1914 titul mimořádného profesora. Ve výuce i výzkumu se věnoval mj. problémům látkové výměny a poruchám výživy.¹⁶⁵

Ostatní asistenti ústavu z Huppertova období Alois Maschek (asistentem 1885–1886), Carl Milrad (1885/86), Joseph Sobotka (1886–1888), Emil Bunzl-Federn (1887–1889), Franz Mittelbach (demonstrátor 1889–1890, asistent 1892–1893), Siegfried Tauber (1895–1896), Gottfried von Rittershain (1896–1898), Robert Arnstein (1898–1900) a Hugo Pollak (1901–1903) se po odchodu z fakulty věnovali zpravidla soukromé lékařské praxi.¹⁶⁶

Podle Hupperta v jeho ústavu pracovali také tři pozdější významní internisté, v jejichž kariéře hrála lékařská chemie i nadále významnou roli.¹⁶⁷ V seznamech přednášek nejsou mezi asistenty jmenováni, pracovali zde pravděpodobně na místech demonstrátorů, jejichž jména seznamy neuvádějí. Pražský rodák **Otto Kahler** (1849–1893) v ústavu zřejmě pracoval po své promoci (1872) v rámci praxe na různých pracovištích fakulty a nemocnice. Na pražské fakultě se z interní medicíny habilitoval (1878), byl jmenován mimořádným profesorem (1882) a nakonec řádným profesorem a přednostou II. interní kliniky (1886). Roku 1889 přešel jako ordinář a přednost II. interní kliniky do Vídně. Většinu svých odborných prací, včetně lékařskochemických, publikoval časopisecky.¹⁶⁸ Kahlerovým nástupcem ve funkci přednosty II. interní kliniky v Praze se stal **Rudolf Jaksch von Warthenhorst** (1855–1947). Pražský rodák – „slavný syn slavného otce“ – pracoval v chemickém ústavu pravděpodobně kolem roku 1878, kdy promoval. Kariéru internisty zahájil ve Vídni (habilitace 1883), následovalo působení ve funkci mimořádného profesora pediatrie ve Štýrském Hradci (od 1887). V roce 1889 se vrátil do Prahy jako profesor a přednost II. interní kliniky (do 1925, přednášel až do roku 1943). V rámci modernizace své kliniky se zasloužil o vybudování pracoviště pro moderní laboratorní biochemické metody. K jeho hlavním dílům patří monografie *Klinische Diagnostik innerer Krankheiten mittels*

¹⁶³ *BLDMF*, s. 117; K. H. HUPPERT, *Die angewandte medizinische Chemie*, s. 207; A. HOLASEK – A. KERNBAUER, *Biochemie in Graz*, s. 88.

¹⁶⁴ *BLDMF*, s. 130–131 a prameny a literatura tam uvedené.

¹⁶⁵ *BLDMF*, s. 62–63 a prameny a literatura tam uvedené.

¹⁶⁶ *Vorlesungen 1873–1903*; příslušná hesla v *BLDMF*.

¹⁶⁷ K. H. HUPPERT, *Die angewandte medizinische Chemie*, s. 207.

¹⁶⁸ *BLDMF*, s. 105 a prameny a literatura tam uvedené.

bakterioloischer, chemischer und mikroskopischer Untersuchungsmethoden (1. vydání Wien 1887, 6. německé vydání 1907; přeloženo do angličtiny, francouzštiny, ruštiny, španělštiny, italštiny a maďarštiny). Jeho další lékařskochemické publikace byly věnovány především chemii krve a moči (například *Über Acetonurie und Diaceturie*, Berlin 1885).¹⁶⁹ Posledním z internistů, kterými se Huppert pyšnil jako svými žáky, byl **Emerich Maixner** (1847–1920). V ústavu pracoval pravděpodobně v polovině 70. let. Jako asistent české interní kliniky B. Eiselta na ještě nerozdělené fakultě se habilitoval roku 1880 z interní medicíny. Jako mimořádný profesor (1884) se stal roku 1886 přednostou propedeutické (od roku 1887 II. interní) kliniky české fakulty. Jako řádný profesor (1888) se stal roku 1902 přednostou I. interní kliniky (do 1918). Na české fakultě byl tento vynikající diagnostik a všestranný badatel průkopníkem nového pojetí vnitřního lékařství na fyziologické funkční bázi a zakladatelem klinické biochemie (vybudoval zde klinickou laboratoř), podobně jako jeho současník Jaksch na fakultě německé.¹⁷⁰

III.2.3 Richard von Zeynek a jeho spolupracovníci (1903–1939)

Po odchodu zakladatele ústavu Hupperta na odpočinek se pražským ordinářem a přednostou ústavu užité lékařské chemie stal představitel vídeňské školy **Richard von Zeynek**. Pocházel ze Štýrského Hradce (narozen 9. 12. 1869) a byl absolventem vídeňské lékařské fakulty (MUDr. 1893). Již před promocí byl demonstrátorem ústavu lékařské chemie, od října 1892 do konce roku 1903 jeho asistentem za přednostenství profesora Ernsta Ludwiga. V letech 1897–98 pobýval studijně na německých univerzitách a 17. 6. 1899 se habilitoval z lékařské chemie spisem *Über die Alkohole des Demoydenstenfetts*. Od ledna 1901 byl adjunktem (zástupcem přednosty) vídeňského ústavu a 3. 11. 1902 byl jmenován mimořádným profesorem.¹⁷¹ Řádným profesorem lékařské chemie a přednostou pražského ústavu byl jmenován 2. 7. 1903 s účinností od 1. 10. 1903.¹⁷² Na pražské fakultě setrval až do svého emeritování k 1. 3. 1939. Za jeho dlouholeté služby „v úřadě učitelském a na poli vědy“ mu vyslovili díky jak kolegové z fakulty, tak prezident republiky.¹⁷³ Mezitím byl zvolen třikrát děkanem fakulty (1907/08, 1921/22, 1934/35) a jednou rektorem univerzity (1913/14). Během vídeňského i pražského období byl členem různých zdravotnických úřadů a grémií i vědeckých společností.

Během svého dlouholetého působení v Praze se Zeynek nevyhnul složitým osobním situacím spojeným s „velkými“ historickými událostmi. Za první světové války považoval za svou povinnost postavit se „do služeb vlasti“ tím, že bude spolupracovat s vojenskými úřady na výzkumech účinků plynových granátů a o letních prázdninách 1917 je odjel zkoumat do vojenského lazaretu Dutolje-Skopo (dnešní Slovinsko).¹⁷⁴ Ve dnech 18. 9. až 2. 11. 1938 pobýval ve Vídni, podobně jako řada dalších pražských německých profesorů,

¹⁶⁹ *BLDMF*, s. 102–103; *ÖBL*, Bd. 3, s. 66; *BEeM*, I, s. 306–307; Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *R. Jaksch z Wartenhorstu (1855–1947) – slavný syn slavného otce*, v tisku (za zapůjčení rukopisu děkuji autorce).

¹⁷⁰ *BSPLF II*, s. 70–71 a prameny a literatura tam uvedené; S. ŠTRBÁŇOVÁ, *Počátky biochemie na pražské lékařské fakultě*, s. 212.

¹⁷¹ Pokud není uvedeno jinak, jsou biografické údaje převzaty z *BLDMF*, s. 234 s odkazem na tam uvedené prameny a literaturu; *BEeM*, II, s. 699.

¹⁷² AUK, NLF 1883–1945, osobní spis R. Zeyneka (starý), dopis ze 16. 9. 1903.

¹⁷³ AUK, NLF 1883–1945, osobní spis R. Zeyneka (nový), dopisy ze 6. 2., 1. 3. a 2. 3. 1939.

¹⁷⁴ AUK, NLF 1883–1945, osobní spis R. Zeyneka (nový), dopisy z 25. 3., 7. 5., 16. 5. 1917.

kteří se chtěli vyhnout projevům loajality vůči československému státu v době zářijové krize.¹⁷⁵ Ještě krátce po návratu vysvětloval děkanátu svou nepřítomnost na fakultě osobními důvody a přerušením vlakového spojení. Později již tento pobyt dával do souvislosti s „*bekannten Gründen*“ a „... *von der damaligen Prager Regierung unter anderen unauffällige Massnahmen durchgeführt gegen manche Professoren, welche sich als ‚Deutsche‘ exponiert hatten*“, v jeho případě s obtěžováním ze strany pražského berního úřadu.¹⁷⁶ I jako emeritus musel vyplnit dotazník dokládající jeho árijský původ.¹⁷⁷ V lednu 1944 mu fakulta uspořádala slavnost u příležitosti 50. výročí udělení doktorského titulu za přítomnosti děkana M. Watzky a předsedy Německé akademie věd v Praze O. Grossera, na které přednesl slavnostní řeč rektor F. Klausning.¹⁷⁸ Již doslova „na nosítkách“ byl v březnu 1945 zavlčen do „boje univerzitních klik“ při neúspěšném pokusu H. J. Beyera o zvolení členem Německé akademie věd v Praze.¹⁷⁹ Zemřel 28. 6. 1945 v Pasově.

Po celé období svého učitelského působení v Praze ohlašoval Zeynek v zásadě stejné základní přednášky, kursy a cvičení: v zimním semestru vždy přednáška o fyziologické chemii. Od zimního semestru 1936/37 byla tato hlavní přednáška rozdělena do zimního i letního semestru pod názvem chemie pro mediky I a II. V zimním semestru ohlašoval pravidelně (až na výjimky) úvod do fyziologicko-chemických vyšetření pro pokročilé, který pokračoval vždy i v letním semestru. V letním semestru kromě tohoto kursu ohlašoval pravidelně po celou dobu také fyziologicko-chemický kurs pro začátečníky, ke kterému již od zimního semestru 1911/12 přibyla pravidelná cvičení pro začátečníky. Od roku 1912/13 do roku 1919/20 vypisoval pro oba semestry (do roku 1926 už jen v zimním) zdravotně-policejní vyšetření pro kandidáty fyzikální zkoušky (většinou s asistentem Lippichem, později Haurowitzem, který je po něm nadále převzal spolu se Z. Starym). Poslední přednášky ohlásil v zimním semestru 1938/39.¹⁸⁰

Ve své vědecké práci se zaměřil zejména na dvě oblasti: výzkum krevních barviv (společně se svým asistentem Haurowitzem) a chemické účinky světelného, rentgenového a radiového záření na lidský organismus.¹⁸¹ Jeho výzkumy o účincích vysokofrekvenčního záření, publikované poprvé časopisecky v roce 1908 a monograficky v roce 1913, se staly základem pro konstrukci přístrojů pro léčbu diatermií.¹⁸²

* * *

V době Zeynekova přednostství prošlo ústavem celkem sedmáct asistentů. Podobně jako v době jeho předchůdce ne všichni v oboru lékařské chemie vynikli i později. Tři z nich se později věnovali soukromé praxi, o šesti se nepodařilo zjistit, čím se po odchodu

¹⁷⁵ K situaci srovnaj Alena Mišková, *Die Deutsche (Karls-) Universität vom Münchener Abkommen bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges*, Praha 2007, kapitola Das Münchner Vorspiel, s. 46–58.

¹⁷⁶ AUK, NLF 1883–1945, osobní spis R. Zeyneka (nový), dopisy z 2. 11., 18. 11. a 5. 12. 1938, 24. 6. 1939.

¹⁷⁷ AUK, NLF 1883–1945, osobní spis R. Zeyneka (nový), dotazník z 30. 8. 1939.

¹⁷⁸ AUK, NLF 1883–1945, osobní spis R. Zeyneka (nový), složka 50jähriges Doktorjubiläum Hofrat Prof. Dr. Zeynek, obsahující mj. fotografie.

¹⁷⁹ A. Mišková, *Die Deutsche (Karls-) Universität*, s. 226–230.

¹⁸⁰ *Vorlesungen, WS 1903/04 – WS 1938/39*. Od roku 1914/15 byly jeho přednášky uváděny v oddíle s nadpisem Physiologische und medizinische Chemie.

¹⁸¹ J. MÄRZ, *Der Erfinder der Diathermie*, Neues Wiener Tagblatt 10, 11. 1. 1944, s. 3; J. JANKO, *Vědy o životě*, s. 446; AUK, NLF 1883–1945, osobní spis R. Zeyneka (nový), slavnostní řeč F. Klausninga, s. 4.

¹⁸² R. ZEYNEK, *Die wissenschaftlichen Grundlagen der Thermopenetration (Diathermie)*, Prag 1913; J. KOWARSCHIK, *50 Jahre Diathermie*, Biomedizinische Technik, Bd. 3, 1958, Nr. 4, s. 97–102.

z ústavu zabývali. Oproti Huppertovi se však podařilo Zeynekovi vychovat několik žáků, které buďto sám habilitoval, nebo kteří ve své vědecké kariéře pokračovali v jiném oboru, případně na jiné univerzitě.

Prvním Zeynekovým asistentem, který navíc zůstal po celou kariéru věrný lékařské chemii, byl **Friedrich G. Lippich**. Pocházel ze známé pražské intelektuální rodiny (narozen 29. 9. 1875, MUDr. 1901). Zeynekovým asistentem se stal 1. 10. 1903. Habilitoval se z fyziologické chemie 20. 5. 1909, mimořádným neplaceným profesorem byl jmenován 28. 5. 1915 a na místě asistenta (1. asistenta od zimního semestru 1912) byl až do roku 1920 (s přerušením let 1916–1918, kdy byl v armádě).¹⁸³ V roce 1940/41 se o něm uvažovalo jako o přednostovi ústavu.¹⁸⁴ V roce 1942 byl penzionován, ale nadále přednášel bezplatně o soudní chemii.¹⁸⁵

Od své habilitace ohlašoval od zimního semestru 1909/10 výběrové přednášky až do letního semestru 1943. Do první světové války vypisoval vždy jen jednu přednášku za semestr (1909/10 biochemie moči, 1910/11 enzymy, 1911/12–1912/13, 1915–1916/17 vybrané kapitoly z fyzikální chemie, 1913–1914/15 koloidní chemie). Po první světové válce vypisoval vždy dvě přednášky: od zimního semestru 1919/20 až do letního semestru 1943 soudní chemii (pro lékaře, farmaceuty a chemiky), v roce 1919/20 o moči a látkové výměně, od roku 1920/21 do 1938/39 fyzikální chemii v biologii a v letech 1939/40–1942 koloidní chemii pro lékaře.¹⁸⁶ Zemřel 6. 5. 1956 v Mnichově.

Dalším – ještě významnějším – Zeynekovým habilitovaným asistentem byl **Felix Haurowitz**. Narodil se (1. 3. 1896) a studoval v Praze (MUDr. 1922, RNDr. 1923). Zeynekovým asistentem byl od 1. 2. 1921 (nejprve druhým, od školního roku 1922/23 prvním) do školního roku 1929/30, v době asistentury pobýval studijně na německých univerzitách. Habilitoval se 6. 4. 1925 z lékařské chemie spisem *Zur Chemie des Blutfarbstoffes* publikovaným časopisecky 1924 v Berlíně. Mimořádným profesorem byl jmenován 24. 6. (9. 7.) 1930. Pro svůj neárijský původ byl nucen rezignovat v lednu 1939.¹⁸⁷ Podařilo se mu odejít a získat místo řádného profesora a přednosty ústavu fyziologické chemie v Istanbulu (Turecko). Pokusil se získat místo na Harvard University, ale nakonec zůstal v Turecku, kde se zasloužil o rozvoj oboru (mj. autor učebnice biochemie v turečtině z roku 1943).¹⁸⁸ Po válce působil v letech 1948 až 1966 jako profesor biochemie na Indiana University v Bloomingtonu (USA). Zemřel 2. 1. 1987 v USA.

Po své habilitaci ohlašoval Haurowitz pravidelně následující přednášky a cvičení: od školního roku 1925/26 do zimního semestru 1938/39 střídavě aktuální problémy biochemie (někdy s přívlastkem „zvláště chemie látkové výměny“) v letním semestru a fyziologická koloidní chemie v zimním semestru (v letech 1936/37–1938/39 pouze fyziologická

¹⁸³ *BLDMF*, s. 132; *Vorlesungen, WS 1903/04 – WS 1920/21*; AUK, NLF 1883–1945, osobní spis F. Lippicha. Osobní spis obsahuje mj. několik jím vypracovaných soudně-chemických posudků z let 1939–1940, mj. pro Gestapo.

¹⁸⁴ Bundesarchiv Berlin, Fond R 31, Kurator der deutschen wissenschaftlichen Hochschulen in Prag und Kommissar der geschlossenen tschechischen Hochschulen, osobní spis Z. Stary, dopis ze 14. 12. 1940; tamtéž, osobní spis F. Lippich, dopisy z 27. 3. 1941.

¹⁸⁵ Tamtéž, osobní spis F. Lippich, korespondence z 9. 3., 20. 4. a 18. 5. 1942.

¹⁸⁶ *Vorlesungen, WS 1909/10 – SS 1943*.

¹⁸⁷ *BLDMF*, s. 86; AUK, NLF 1883–1945, osobní spis F. Haurowitze (mj. bibliografie do 1929); A. Míšková, *Die Deutsche (Karls-) Universität*, s. 58.

¹⁸⁸ Arnold REISMAN, *Intellectuals Saved from Nazism by Turkey: The Czechoslovak Connection*, DVT 40, 2007, 3, s. 151–174, zde 152–156.

chemie). Souběžně s těmito přednáškami vypisoval v obou semestrech zdravotně-policejní a chemické vyšetřovací metody pro kandidáty fyzikální zkoušky (obvykle s kolegou Starym).¹⁸⁹ Hlavní oblastí Haurowitzových biochemických výzkumů byl hemoglobin a jeho deriváty a po roce 1930 imunologie. Na základě svého modelu hemoglobinu (struktura hemoglobinu je závislá na živočišných druzích) vypracoval spolu s profesorem hygieny pražské lékařské fakulty Friedrichem Breinlem (1888–1936)¹⁹⁰ teorii vztahu antigenů a protilátek (tzv. *Instruktionstheorie*, později *Matrizentheorie*), nejvýznamnější příspěvek meziválečné pražské imunologie.¹⁹¹ Jejich teorie byla všeobecně akceptována a oceňována. Ze svých deseti knižních publikací si sám nejvíce cenil *Chemistry and Biology of Proteins* (New York 1950, 2. vydání *The Chemistry and Function of Proteins*, New York – London 1963).¹⁹²

Třetím žákem, kterého Zeynek habilitoval, byl jeho asistent v letech 1923 až 1938 a nástupce ve funkci ordináře oboru a přednosta ústavu **Zdenko Stary**. V letech 1934–35 byl asistentem ústavu **Adolf Dimter**, kterého později habilitoval Stary. O obou bude podrobněji pojednáno v následující kapitole, do které spadá hlavní část jejich působení.

Jako čtvrtý byl Zeynekem habilitován **Heinrich Waelsch**. Pocházel z Brna (narozen 20. 1. 1905) a podobně jako Haurowitz měl doktorát medicíny (1929) i přírodních věd (1930) z pražské univerzity. V ústavu lékařské chemie pracoval již jako demonstrátor (od 1927) a pomocná vědecká síla (1928), poté jako asistent (3. od 1929, 2. od 1930) do roku 1938. Habilitoval se 30. 3. (6. 6.) 1933 z fyziologické chemie spisem *Zur Kenntnis der natürlichen Melanine*. Od srpna 1938 pobýval studijně v New Yorku, odkud se již nevrátil (resignoval k 25. 1. 1939). Zemřel v New Yorku v březnu 1966.¹⁹³ Po habilitaci přednášel o chemii krve (letní semestry 1934–1936) a chemii moči (zimní semestry 1934/35–1935/36). Od zimního semestru 1936/37 do svého odchodu do USA ohlašoval rozšiřující přednášku z chemie, vybrané kapitoly z fyziologické chemie a chemická vyšetření pro kandidáty fyzikální zkoušky.¹⁹⁴

Krátce působila v chemickém ústavu pozdější významná farmakoložka **Hedwig Langecker**. Severočeská rodačka (nar. 29. 1. 1894), absolventka německé univerzity v Praze (MUDr. 1920, RNDr. 1923) byla v roce 1915 v ústavu demonstrátorkou a v roce 1919/20 druhou asistentkou. V letech 1920–1936 byla asistentkou farmakologicko-farmakognostického ústavu. V roce 1926 se habilitovala z experimentální farmakologie, roku 1930 jí byla habilitace rozšířena o farmakognosii. V roce 1935 byla jmenována mimořádnou profesorkou (s účinností od 1. 10. 1934). Stala se tak první ženou habilitovanou na některé ze čtyř československých lékařských fakult a druhou profesorkou medicíny.¹⁹⁵ V letech 1939–1945 vedla pražský farmakologický ústav. Po roce 1945 působila v (Západním) Berlíně, nejprve jako vedoucí farmakologických laboratoří firmy Schering AG, od roku

¹⁸⁹ *Vorlesungen, WS 1925/26 – WS 1938/39*.

¹⁹⁰ *BLDMF*, s. 47.

¹⁹¹ J. JANKO, *Vědy o životě*, s. 434, 446; S. ŠTRBÁŇOVÁ, *Two Immunologists*, s. 375.

¹⁹² A. REISMAN, *Intellectuals*, s. 154; S. ŠTRBÁŇOVÁ, *Two Immunologists*, s. 392.

¹⁹³ *BLDMF*, s. 218; AUK, NLF 1883–1945, osobní spis H. Waelsche (mj. bibliografie do 1934); A. MIŠKOVÁ, *Die Deutsche (Karls-) Universität*, s. 46–47.

¹⁹⁴ *Vorlesungen, SS 1934 – WS 1938/39*.

¹⁹⁵ Petr SVOBODNÝ, *Women Docents and Professors at Medical Faculties in Czechoslovakia 1918–1939*, in: *Women Scholars and Institutions (= Studies in the History of Sciences and Humanities 13)*, Prague 2004, s. 375–399, zde 386–387.

1959 na lékařské fakultě a na veterinární fakultě Svobodné univerzity. Roku 1962 odešla na odpočinek. Zemřela 31. 1. 1989 v Berlíně.¹⁹⁶ Zabývala se všeobecnou farmakologií a toxikologií a v době svého pražského působení mj. chemismem trávení.¹⁹⁷

V letech 1926/27 až 1928/29 byl nejprve neplaceným a poté třetím asistentem ústavu žatecký rodák **Anton Otto Schally** (1904–?, MUDr. 1929). Poté byl v letech 1929–1937 laboratorním asistentem II. lékařské kliniky a v roce 1936 se habilitoval z interní medicíny spisem *Der Cholesterinstoffwechsel mit besonderer Berücksichtigung der Hypcholesterinämien*. Věnoval se otázkám látkové výměny. Po roce 1939 byl praktickým lékařem v Teplicích, po roce 1945 nemocničním lékařem v Bayreuthu.¹⁹⁸

Velké vědecké kariéry v biochemii dosáhl také v ústavu krátkodobě (1935/36) působící asistent, opavský rodák **Gerhard Ruhenstroth-Bauer** (1913–2004).¹⁹⁹ Za války pracoval v Biochemickém ústavu císaře Viléma (*Kaiser-Wilhelm-Institut für Biochemie*) pod vedením profesora Adolfa Butenandta, proslulého badatele v oblasti výzkumu pohlavních hormonů, který se za války podílel na lékařských pokusech na věznicích a po roce 1945 pokračoval nerušeně ve vědecké kariéře.²⁰⁰ Ruhenstroth-Bauer ve funkci štábního lékaře *Luftwaffe* pracoval za války na výzkumech účinků podtlaku na krevní složky (mj. na sovětských vojenských zajatcích) a v letech 1943–1944 na pokusech s účinky podtlaku na děti s epilepsií v nechvalně známém ústavu v Görden (s prof. H. Nachtsheimem). Po válce se stal docentem experimentální medicíny v Tübingen (1951), posléze profesorem v Mnichově (1957) a nakonec ředitelem Biochemického ústavu Maxe Plancka (*Max-Planck-Institut für Biochemie*) v Martinsried u Mnichova (1962).²⁰¹

Z ostatních asistentů již v oboru nikdo nevynikl, respektive se o nich nepodařilo zjistit více údajů. Magistr farmacie Franz Ameseder byl 2. asistentem poměrně dlouho (1913–1918).²⁰² Chemický inženýr Johann Muck (nar. 1897) byl 1. asistentem v letech 1921–1922.²⁰³ MUDr. Victor Sellner (nar. 1900) působil v ústavu od roku 1923 jako demonstrátor, v roce 1925/26 jako neplacený asistent, poté pracoval jako praktický lékař.²⁰⁴ MUDr. Josef A. Mittelbach (nar. 1898) byl neplaceným asistentem ústavu v letech 1921–1924, poté pracoval jako praktický lékař.²⁰⁵ Inženýr chemie Josef Scheiner (nar. 1897) byl 2. asistentem ústavu v roce 1922/23.²⁰⁶ MUDr. Wilhelm Petrou (nar. 1900) byl v ústavu nejprve demonstrátorem (od 1921/22), poté v letech 1923–1924/35 neplaceným asistentem. Po roce 1928 působil jako

¹⁹⁶ *BLDMF*, s. 125; AUK, NLF 1883–1945, osobní spis H. Langecker (bibliografie do 1925).

¹⁹⁷ J. JANKO, *Vědy o životě*, s. 446.

¹⁹⁸ *BLDMF*, s. 181–182; AUK, NLF 1883–1945, osobní spis A. O. Schally (bibliografie do 1936).

¹⁹⁹ *BLDMF*, s. 177.

²⁰⁰ Ernst KLEE, *Das Personalexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*, Frankfurt am Main 2003, s. 88; Ernst KLEE, *Deutsche Medizin im Dritten Reich. Karrieren vor und nach 1945*, Frankfurt am Main 2001, srovnej jmenový rejstřík.

²⁰¹ E. KLEE, *Das Personalexikon*, s. 514; Ernst KLEE, *Auschwitz, die NS-Medizin und ihre Opfer*, Frankfurt am Main 2008 (4. vydání), kapitola Unterdruck-Versuche mit Kindern, s. 228–230; E. KLEE, *Deutsche Medizin*, s. 373–374; Paul WEINDLING, *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials*, Houndmills–New York 2004, s. 192; Gerhard BAADER et al., *Pathways to Human Experimentation, 1933–1945: Germany, Japan, and the United States*, in: Osiris, Vol. 20, s. 205–231, zde s. 210; Hans-Walter SCHMUHL, *The KWI for Anthropology, Human Heredity and Eugenics, 1927–1947. Crossing Boundaries* (= Boston Studies in the Philosophy of Science 259, 2008), s. 329–336.

²⁰² *BLDMF*, s. 32.

²⁰³ Tamtéž, s. 145.

²⁰⁴ Tamtéž, s. 195.

²⁰⁵ Tamtéž, s. 144.

²⁰⁶ Tamtéž, s. 183.

praktický lékař.²⁰⁷ MUDr. et RNDr. Friedrich Kraus (nar. 1903) byl po několikaletém působení ve funkci asistenta pro fyzikální terapii na psychiatrické klinice (1926–1930) 3. asistentem chemického ústavu v letech 1930/31–1932/33.²⁰⁸ MUDr. Herbert Dietrich (nar. 1912) byl v ústavu nejprve pomocnou vědeckou silou (od 1935), v letech 1937–1938 3. asistentem.²⁰⁹ MUDr. a diplomovaný chemik Hans Schuster (nar. 1914) byl asistentem v roce 1938/39.²¹⁰

III.2.4 Zdenko Stary a jeho spolupracovníci (1939–1945)

Posledním ordinářem a přednostou chemického ústavu německé lékařské fakulty v Praze (v letech 1940–1945 nesl pozměněný název *Institut für physiologische und medizinische Chemie*) byl Zeynekův dlouholetý asistent **Zdenko Stary**. Narodil se 7. 11. 1899 v Praze. Doktorát medicíny (1923) a přírodních věd (1925) získal na německé univerzitě v Praze. Od 1. 9. 1923 byl Zeynekovým 2. asistentem, od roku 1930 postoupil na místo prvního asistenta, kterým byl až do Zeynekova odchodu na odpočinek.²¹¹ Habilitoval se 13. 9. 1928.²¹² Od 1. 12. 1932 byl vedoucím oddělení klinické chemie v ústavu užitě lékařské chemie, mimořádným profesorem byl jmenován 21. 11. 1933.²¹³ Po Zeynekově penzionování v roce 1939 se stal přednostou ústavu, nejprve prozatímním (od 1. 4. 1940), posléze definitivním (od 1. 9. 1941).²¹⁴ V roce 1940 se ale ještě uvažovalo, že by přednostou byl jmenován prof. F. Lippich.²¹⁵ V té době byl Stary členem NSDAP a čekatelem na členství v SS (*SS-Bewerber*).²¹⁶ Jmenování Z. Staryho nástupcem prof. Zeyneka, jehož byl habilitovaným žákem a dlouholetým asistentem, bylo jedním z mála případů kontinuity domácího vývoje oboru na lékařské fakultě pražské univerzity v bouřlivém roce 1939.

Po květnu 1945 bylo Starymu umožněno pracovat jako laborant ve vědeckém ústavu farmaceuticko-chemických závodů B. Fragnera v Praze. Zasloužily se o to přimluvy „některých členů profesorského sboru Karlovy univerzity“ přes nepříliš příznivé vyjádření rektora Bělehrádky, podle kterého byl Stary (možná z přinucení) členem „výpravy“ německých profesorů, kteří se v roce 1940 (1941?) podíleli na „vyloupení“ Bělehrádkova ústavu. Stary se tehdy prokázal také dokladem o národní spolehlivosti a dalšími referencemi o politické a odborné kvalifikaci.²¹⁷ V roce 1947 byl s pomocí svého bývalého kolegy z ústavu, prof. F. Haurowitze, povolán na místo profesora a ředitele ústavu fyziologické chemie v Ankaře (Turecko), odkud přešel v roce 1949 (po Haurowitzově odchodu do USA) na podobnou pozici

²⁰⁷ Tamtéž, s. 156.

²⁰⁸ Tamtéž, s. 119.

²⁰⁹ Tamtéž, s. 55.

²¹⁰ Tamtéž, s. 192.

²¹¹ Tamtéž, s. 204.

²¹² AUK, NLF 1883–1945, osobní spis Z. Stary.

²¹³ Národní archiv Praha, fond Úřad říšského protektora, sign. 114-209-8/10.

²¹⁴ Bundesarchiv Berlin, Fond R 31, Kurator der deutschen wissenschaftlichen Hochschulen in Prag und Kommissar der geschlossenen tschechischen Hochschulen, osobní spis Z. Stary, výnos z 27. 3. 1940, výnos z 19. 11. 1941.

²¹⁵ Bundesarchiv Berlin, Fond R 31, Kurator der deutschen wissenschaftlichen Hochschulen in Prag und Kommissar der geschlossenen tschechischen Hochschulen, osobní spis Z. Stary, dopis ze 14. 12. 1940; tamtéž, osobní spis F. Lippich, dopisy z 27. 3. 1941.

²¹⁶ AUK, Rektorát Německé univerzity, k. 107, Lehrkanzel für medizinische Chemie (tam i bibliografie do roku 1939). O okolnostech jmenování přednostou a členství v politických organizacích též A. Mišková, *Die Deutsche (Karls-) Universität*, s. 73, 279, 319.

²¹⁷ AUK, Rektorát Univerzity Karlovy, k. 4, č. j. 489.

v Istanbulu. V roce 1957 odešel též do Spojených států jako vedoucí biochemického oddělení státní nemocnice ve Warrenu (Pennsylvanie), kde 15. 5. 1968 zemřel.²¹⁸

Stary přednášel medikům a kandidátům fyzikálních zkoušek od letního semestru 1929 až do jara 1945. V letech 1929–1933 ohlašoval tři základní předměty: úvod do patologické chemie, lékařsko-chemické analýzy a zdravotně-policejní a chemické vyšetřovací metody pro kandidáty fyzikální zkoušky (zpočátku s Haurowitzem). Od zimního semestru 1933/34 se jména těchto kursů poněkud obměnila, takže do zimního semestru 1938/39 ohlašoval přednášku o metodách analýzy krve a moči, od zimního semestru 1936/37 střídavě totéž (v letním semestru) a fyziologickou chemii (v zimním semestru). Vedle toho v obou semestrech ohlašoval analytickou chemii pro mediky a chemickou technologii pro kandidáty fyzikálních zkoušek. Struktura jeho přednášek a kurzů se proměnila po jmenování ordinářem. Od letního semestru 1939 do letního semestru 1941 sestávala ze základní přednášky o lékařské chemii, přednášky o fyziologické chemii a vojenské chemii, chemického praktika, fyziologicko-chemického praktika, kursu klinické chemie (spolu s asistentem Herzogem, později Wurmem) a fyzikálně-chemických laboratorních prací pro pokročilé (do 1942/43). Od zimního semestru 1941/42 odpadla přednáška o lékařské chemii a chemické praktikum. Od zimního semestru se původní přednáška o fyziologické chemii a vojenské chemii rozdělila na přednášku o fyziologické chemii (v obou semestrech) a chemii bojových látek (vždy v zimním semestru).²¹⁹ Tato struktura Staryho přednášek a kursů odpovídala novému studijnímu řádu z roku 1939 (viz kapitola výuka a zkoušky). Narozdíl od minimálního zastoupení přednášek s vojenskou tematikou v rámci chemických oborů na přírodovědecké fakultě²²⁰ se Staryho přednášky z vojenské chemie a chemie bojových látek zařadily po bok poměrně bohatému spektru oborů s vojenskou tematikou pěstovaných nově na pražské lékařské fakultě.²²¹

Ve své vědecké činnosti se Stary zabýval chemismem trávení, metodami mikrochemického stanovení železa a zejména biochemií bílkovin (zvláště keratinu). Jeho nejznámější publikací jsou *Grundzüge der Biochemie* (1945). V letech 1948–1952 publikoval také učebnice a příručky v turečtině.²²²

* * *

Jediným z osmi asistentů, kterého stihl Stary habilitovat, byl **Adolf Dimter**. Narodil se 21. 2. 1907 v Dittersbachu (dnes Jetřichov) u Náchoda a v roce 1932 získal v Praze titul RNDr. V roce 1932/33 byl vědeckou pomocnou silou a v letech 1933/34–1934/35 třetím asistentem Zeynekova ústavu. Do ústavu se vrátil v roce 1939 a jako jeho asistent byl veden do letního semestru 1945. V letech 1943–1945 byl u wehrmachtu. Habilitoval se 24. 6. 1942 z fyziologické chemie. V letním semestru 1943 seznam přednášek uváděl jeho kurs lékařsko-chemických vyšetřovacích metod.²²³ O jeho dalších osudech se nepodařilo více zjistit.

²¹⁸ Kurt OBERDORFFER, *Univ. Prof. Dr. med. Dr. rer. nat. Zdenko Stary*, Prager Nachrichten (München) 19, 1968, Nr. 8, s. 5–7.

²¹⁹ *Vorlesungen, SS 1929 – SS 1945*.

²²⁰ J. PEŠEK – D. ŠAMAN, *Die Chemie*, s. 142.

²²¹ Petr SVOBODNÝ, *Neuen Menschen, neue Disziplinen. Die deutsche Medizinische Fakultät in Prag 1939–1945*, in: *Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939–1945*, Praha 2004, s. 143–163.

²²² AUK, Rektorát Německé univerzity, k. 107; K. OBERDORFFER, *Z. Stary*, s. 5–6; J. JANKO, *Vědy o životě*, s. 446–447.

²²³ *BLDMF*, s. 55; *Verzeichnis, 1940 – SS 1945*; Archiv AV ČR, fond Společnost pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách (Německá akademie věd v Praze), osobní spis.

V letech 1940–1945 působili v ústavu ještě následující asistenti: MUDr. Ing. Friedrich John (nar. 1904, asistentem 1939/1940),²²⁴ diplomovaný chemik Alfred Plepla (asistentem 1940),²²⁵ MUDr. Alexander Strachowsky (nar. 1918, asistentem 1941),²²⁶ diplomovaný chemik Wilhelm Heinz (asistentem 1941),²²⁷ Johann Wolf (asistentem 1941),²²⁸ Dr. chem. Oleg Baumruck (asistentem 1942–1944)²²⁹ a Ing. Andreas Kotljár (nar. 1899, asistentem 1942–1944)²³⁰.

III.3 Chemie na ostatních ústavech a klinikách pražské univerzity 1872–1945

Kromě již uvedených farmakologů a internistů, kteří prošli v počátcích své akademické kariéry ústavem užité lékařské chemie, působili na lékařské fakultě další významní představitelé jiných oborů, v jejichž díle zaujímal fyziologická, lékařská, případně farmaceutická chemie významné místo.

Na rozdíl od univerzit v Německu, kde byla chemie na lékařských fakultách ve většině případů těsně či volněji spojena s fyziologií v podobě fyziologické chemie, bylo takovéto spojení na rakouských univerzitách volnější. Medici se sice v základních kursech fyziologie setkávali i s fyziologicko-chemickou problematikou,²³¹ těžiště jejich chemického vzdělávání však spočívalo v povinné chemii vyučované profesory přírodovědecké fakulty a v nepovinných kurzech učitelů užité lékařské chemie. Pražští fyziologové ovšem i v době existence samostatného chemického ústavu lékařské fakulty jako učitelé i vědci na rozvoj oboru určitý vliv měli. Na lékařské chemiky, jak pražské, tak později lipské, silně působili například Ewald Hering starší (1834–1918), profesor fyziologie v Praze 1870–1895 a v Lipsku 1895–1916, a jeho pražský nástupce Armin Tschermak von Seysenegg (1870–1952).²³² Jejich přednášky a povinné zkoušky z fyziologie v rámci prvního rigoróza obsahovaly i fyziologicko-chemická témata.

Velmi často se lékařsko-chemickými tématy zabývali farmakologové. Kromě již zmíněných asistentů chemického ústavu F. Hofmeistera a H. Langeckerové publikovali ve větší míře práce s biochemickou tematikou Hofmeisterovi nástupci, profesori farmakologie a farmakognosie J. Pohl, W. Wiechowski a E. Starckenstein. Julius Pohl (1861–1942) byl v Praze profesorem farmakologie v letech 1895 až 1911, kdy odešel do Vratislavi. Publikoval několik prací s biochemickou, fyziologicko-chemickou a farmakologicko-chemickou tematikou.²³³ Řádný profesor farmakologie a přednosta ústavu Wilhelm Wiechowski (1873–1928) v letech 1911–1928 zkoumal například purinový metabolismus a působení fermentů.²³⁴ Větší množství prací s chemickou tematikou publikoval též jeho nástupce

²²⁴ *BLDMF*, s. 104.

²²⁵ Tamtéž, s. 161.

²²⁶ Tamtéž, s. 207.

²²⁷ Tamtéž, s. 88.

²²⁸ Tamtéž, s. 231.

²²⁹ Tamtéž, s. 38.

²³⁰ Tamtéž, s. 118.

²³¹ Kol., *110 let české lékařské chemie a biochemie*, s. 9. Excerptce přednášek fyziologů k tématu nebyla pro tuto práci provedena.

²³² *BLDMF*, s. 90; *BLDMF*, s. 215; k vlivu E. Heringa na chemiky S. ŠTRBAŇOVÁ, *Počátky biochemie*, s. 210; k dílu obou J. JANKO, *Vědy o životě*, srovn. jmenný rejstřík.

²³³ *BLDMF*, s. 162; *ÖBL*, Bd. 13, s. 109–110; *BE dM*, II, s. 596–597; J. JANKO, *Vědy o životě*, srovn. jmenný rejstřík.

²³⁴ *BLDMF*, s. 227–228; J. JANKO, *Vědy o životě*, srovn. jmenný rejstřík.

Emil Starkenstein (1884–1942), řádný profesor a přednosta ústavu v letech 1929–1938, jenž zahynul v Mauthausenu.²³⁵

Z farmakologie vyšel také významný farmaceutický chemik Hanns John (1891–1942). Tento magistr farmacie a PhDr. (1919) působil krátce ve farmakologickém ústavu lékařské fakulty (1915) a v letech 1917 až 1939 jako asistent hygienického ústavu tamtéž. V roce 1929 se na lékařské fakultě habilitoval z farmaceutické chemie a od téhož roku vedl v hygienickém ústavu lékařské fakulty chemické oddělení. Velká část jeho kariéry farmaceutického chemika je spojena s německou technikou (od roku 1933) a s přírodovědeckou fakultou, kde přednášel od roku 1929. V roce 1934 byl jmenován mimořádným profesorem lékařské fakulty (a v roce 1937 mimořádným profesorem přírodovědecké fakulty). V lednu 1939 byl z rasových důvodů nucen z univerzity odejít, poté působil jako vedoucí farmakologického oddělení firmy Noury v Deventeru (Nizozemí), kde také zemřel.²³⁶

Z internistů se biochemii, především chemismu trávení, věnoval badatelsky (kromě zmínovaného Jaksche) například Wilhelm Nonnenbruch (1887–1955), v letech 1928–1939 řádný profesor a přednosta II. interní kliniky německé lékařské fakulty v Praze.²³⁷

Řadu oblastí výzkumu a témat s lékařskými a fyziologickými chemiky na lékařské fakultě sdíleli jejich kolegové biochemici na přírodovědecké fakultě, především prof. RNDr. Konrad Bernhauer.²³⁸

III.4 Výuka a zkoušky z chemie 1872–1945

Po reformách studia na rakouských lékařských fakultách v roce 1872 studovali medicí chemii v rámci tří různých předmětů. Povinné přednášky a cvičení z obecné chemie, anorganické i organické, poslouchali u profesorů chemie na filozofické (později přírodovědecké) fakultě a u nich také skládali zkoušku v rámci prvního lékařského rigoróza. U nově ustanovených profesorů užité lékařské chemie na lékařských fakultách navštěvovali nepovinné specializované přednášky a cvičení, ze kterých zkouška nebyla předepsána. Studenti pražské lékařské (později jen německé) fakulty neměli s návštěvami přednášek chemie u profesorů dvou různých fakult žádné problémy, neboť chemické ústavy a laboratoře obou fakult byly soustředěny v jediné budově (od roku 1879 novostavba v sousedství klinik ve všeobecné nemocnici a některých dalších teoretických ústavů lékařské fakulty). Třetím povinným a v rámci prvního rigoróza zkoušeným oborem, ve kterém se medicí setkali s chemií (fyziologickou), byla fyziologie.²³⁹

Základy chemie na filozofické (později přírodovědecké) fakultě pro medicí se vyučovaly v prvním (anorganická) a druhém (organická) semestru, užitá lékařská chemie na lékařské fakultě ve třetím a čtvrtém semestru.²⁴⁰ Podle rigorózního řádu pro lékařské fakulty z 15. 4.

²³⁵ BLDMF, s. 204; J. JANKO, *Vědy o životě*, srovnávací jmenný rejstřík.

²³⁶ AUK, NLF 1883–1945, osobní spis H. John; BLDMF, s. 104; J. PEŠEK – D. ŠAMAN, *Die Chemie*, s. 137; J. PEŠEK – D. ŠAMAN, *Chemie*, s. 181–182; k jeho působení na německé technice a přírodovědecké fakultě více v připravované monografii J. PEŠKA a kol.

²³⁷ BLDMF, s. 150; J. JANKO, *Vědy o životě*, s. 446.

²³⁸ J. PEŠEK – D. ŠAMAN, *Die Chemie*, s. 137; J. PEŠEK – D. ŠAMAN, *Chemie*, s. 180–181, 184; W. FRIEDRICH, *In memoriam K. Bernhauer*, *Mitteilungen der Versuchsstation für das Gärungsgewerbe in Wien* 1976, Nr. 2, s. 22–28 (tam i jeho bibliografie); k jeho působení podrobněji v připravované monografii J. PEŠKA a kol.

²³⁹ Kol., *110 let české lékařské chemie a biochemie*, s. 9.

²⁴⁰ B. VEČEREK – J. TAIZICH, *Výuka chemie*, s. 1002. Podrobněji viz přednášky profesorů a jejich asistentů.

1872 byla povinná zkouška z chemie součástí prvního rigoróza (vedle anatomie, fyziologie a fyziky) a byla pouze teoretická (podobně jako zkouška z fyziky).²⁴¹ Chemii při prvním rigorózu zkoušel profesor filozofické fakulty; pro období do vydání nových studijních předpisů na počátku 20. století jsou v rigorózních protokolech jako zkoušející podepsáni profesori E. Linnemann (1875–1885), R. Maly (1886–1891) a G. Goldschmiedt (od roku 1891). V roce 1886 a 1891, ve dvou krátkých obdobích mezi odchodem starého a jmenováním nového profesora chemie filozofické fakulty, zkoušel mediky z obecné chemie profesor užitě lékařské chemie K. H. Huppert.²⁴² Tento způsob výuky chemie pro lékaře na dvou fakultách byl některými lékaři považován za nevyhovující. Profesor užitě lékařské chemie na české lékařské fakultě Jan Horbaczewski se například trochu pejorativně vyjádřil, že nepovinná výuka užitě lékařské chemie měla podle zastaralého názoru budoucím lékařům poskytnout příležitost, aby se naučili „*zhruba prozkoumat exkrety nemocného*“.²⁴³ Situace se o něco zlepšila (zvláště na české lékařské fakultě) po dalších dílčích reformách studijních předpisů v letech 1899–1903.

Součástí prvního lékařského rigoróza zůstala chemie i po úpravách rigorózních řádů v roce 1899 a 1903. Podle rigorózního řádu ze 14. 4. 1903 (který platil v případě německé fakulty do roku 1939) byla výuka chemie pro mediky rozvržena do druhého semestru (chemie pro mediky I a chemická cvičení I) a třetího semestru (chemie pro mediky II a chemická cvičení II). Fyziologie a fyziologická cvičení, včetně fyziologické chemie, byla vyučována ve 3. a 4. semestru.²⁴⁴ Chemii pro lékaře (jak zněl nový název oboru), obecnou i užitou, v rámci tohoto rozvržení nadále vyučovali profesori obou fakult německé univerzity, na české fakultě byla naproti tomu integrována na stolicí lékařské chemie prof. Horbaczewského.²⁴⁵ Podle studijního řádu se mělo ve výuce chemie pro lékaře (a také fyziky pro lékaře) více než dříve přihlížet ke zvláštním potřebám mediků, tj. především vzhledem k jejich budoucí praxi.²⁴⁶

Podle rigorózního řádu byla zkouška z chemie pro mediky nově teoreticko-praktická. V jejím průběhu měl medik předvést prakticky základní dovednosti z chemické analýzy s přihlédnutím k praktickému využití v oblasti toxikologie a lékařské diagnostiky a poté zodpovědět teoretické otázky ze všeobecné a fyziologické chemie.²⁴⁷ Na základě tohoto rigorózního řádu zkoušeli mediky při prvním rigorózu z chemie střídavě profesori filozofické (později přírodovědecké) fakulty G. Goldschmiedt a H. Meyer (do 1935) a profesori užitě lékařské chemie R. Zeynek (do 1938) a Z. Stary (do 1945).²⁴⁸ Mezi mediky, kteří

²⁴¹ Vladimír PREININGER, *Sbírka zákonů a nařízení o zdravotnictví*, Praha 1900, s. 2.

²⁴² AUK, NLF 1883–1945, Rigorosum. Spezial-Protokolle I, 1883–1902.

²⁴³ Citováno podle J. TUREK – B. VEČEREK, *K dějinám stolice lékařské chemie*, s. 195.

²⁴⁴ Rigorosní řád lékařský ze dne 14. 4. 1903, jímž se mění rigorosní řád pro lékařské fakulty vydaný 21. 12. 1899, Zákoník říšský, č. 271. Citováno podle jeho částečného vydání in: *Sbírka zákonů a nařízení pro Universitu Karlovu v Praze, Fakulta lékařská*, vydáno univerzitní kanceláří, Praha, s. d., zde čís. 3, Rozvrh studia lékařského, s. 19–20.

²⁴⁵ B. VEČEREK – J. TAIZICH, *Výuka chemie*, s. 1006.

²⁴⁶ Rigorosní řád lékařský ze dne 14. 4. 1903, jímž se mění rigorosní řád pro lékařské fakulty vydaný 21. 12. 1899, Zákoník říšský, č. 271. Citováno podle jeho částečného vydání in: Otto PLACHT – František HAVELKA, *Předpisy pro vysoké školy Republiky československé*, Praha 1932, s. 1786, 1802.

²⁴⁷ Rigorosní řád lékařský ze dne 14. 4. 1903, jímž se mění rigorosní řád pro lékařské fakulty vydaný 21. 12. 1899, Zákoník říšský, č. 271. Citováno podle *Sbírka zákonů a nařízení pro Universitu Karlovu v Praze, Fakulta lékařská*, vydáno univerzitní kanceláří, Praha, s. d., zde čís. 2, bod C) Chemie pro mediky, s. 13.

²⁴⁸ AUK, NLF 1883–1945, Spezialprotokoll über das erste Rigorosum, k. 158 (průzkum zkoušejících proveden na vzorku studentů, jejichž příjmení začínají M). K Meyerovi nejnověji Jiří PEŠEK – David ŠAMAN, *Hans*

v Praze skládali zkoušku z chemie, patřili i dva později světoznámí biochemikové, pražští rodáci, nositelé Nobelovy ceny (1947) za objev katalytické přeměny glykogenu Carl Ferdinand Cori (1896–1964) a jeho manželka Gerty Theresa, rozená Radnitz (1896–1957).²⁴⁹

Výuku chemie pro lékaře na německé lékařské fakultě v Praze pozměnil až nový studijní řád pro studium lékařství v Německu, který platil po převzetí říšských vysokoškolských norem v roce 1939 i na Německé Karlově Univerzitě.²⁵⁰ Podle studijního plánu se v rámci předklinického studia v prvním semestru přednášela chemie I (4 hodiny), ve druhém chemie II (4 hodiny) a chemická praktika (3 hodiny), ve třetím fyziologická chemie a branná chemie (5 hodin), ve čtvrtém fyziologicko-chemická praktika (4 hodiny) a v pátém semestru, už v rámci klinického studia, kurz klinické chemie (2 hodiny).²⁵¹ O tom, jak se tento studijní plán dodržoval na pražské lékařské fakultě, svědčí rozvrh přednášek a cvičení ohlašovaných profesorem Starym, který také zkoušel u rigoróz. Z roku 1940 je zachován doklad o počtech studentů, kterým přednášel: chemii si zapsalo 86 posluchačů, chemická cvičení 82, fyziologickou chemii a brannou chemii 284, fyzikálně chemická cvičení 253 a klinickou chemii 109 studentů.²⁵²

III.5 Vztah německých lékařských chemiků k jejich českým protějškům

Po rozdělení pražské univerzity v roce 1882 a aktivování české lékařské fakulty ve školním roce 1883/84 bylo jedním z hlavních úkolů zřízení a vybudování jejích teoretických pracovišť.²⁵³ Mezi ostatními byl zřízen rovněž ústav užitě lékařské chemie, jehož vedení se ujal profesor Jan Horbaczewski.²⁵⁴ Organizace českého ústavu i výuka chemie na české lékařské fakultě byla založena na stejných normách, institucionálních formách a tradicích, jako ústav užitě chemie na nerozdělené a posléze německé fakultě. V osobě prvního přednosty, prof. Horbaczewského, se na českou fakultu vedle toho dostaly tradice vídeňské školy lékařské chemie, neboť Horbaczewski byl absolventem vídeňské fakulty (1880) a od roku 1874 do svého odchodu do Prahy spolupracovníkem vídeňského ústavu lékařské

Meyer – klíčová postava pražské německé univerzitní chemie první třetiny 20. století, AUC–HUCP 49, 2009, 1, s. 43–92.

²⁴⁹ C. F. Cori skládal zkoušku z chemie u R. Zeyneka v roce 1916, doklad o prvním rigorózu G. T. Radnitz se nezachoval. AUK, NLF 1883–1945, Spezialprotokoll über das erste Rigorosum, k. 140, 162. Pavel ČECH, *Cori, Carl Ferdinand*, in: Biografický slovník českých zemí, 9. sešit (C), Praha 2008, s. 454–456; Pavel ČECH, *Coriová, Gerty Theresa (roz. Radnitzová)*, in: Biografický slovník českých zemí, 9. sešit (C), Praha 2008, s. 457–459; S. BERTSCH MCGRAYNE, *Gerty Radnitz Cori*, in: S. Bertsch McGrayne, Nobel Prize Women in Science: Their Lives, Struggles, and Momentous Discoveries, Washington 1998, s. 93–116; M. COHN, *Carl Ferdinand Cori*, National Academy of Sciences, Biographical Memoirs 1992, roč. 61, s. 79–109.

²⁵⁰ K přejímání norem z Německa srovnej A. MIŠKOVÁ, *Die Deutsche (Karls-) Universität*, s. 84–85.

²⁵¹ *Medizinische Studienordnung*, Erlaß des Reichministers für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung vom 21. 2. 1939, mit Wirksamkeit vom 1. 4. 1939, in: Universität Wien. Personal- und Vorlesungs-Verzeichnis, WS 1941/42, s. 144–145. V Protektorátu Čechy a Morava publikován též česky: *Nový studijní řád pro studium lékařství v Německu*, in: Věstník českých lékařů 1939, s. 341–342.

²⁵² Bundesarchiv Berlin, Fond R 31, Kurator der deutschen wissenschaftlichen Hochschulen in Prag und Kommissar der geschlossenen tschechischen Hochschulen, osobní spis Z. Stary, dopis z 29. 8. 1940.

²⁵³ L. HLAVÁČKOVÁ, *Výbudování teoretických ústavů české lékařské fakulty v letech 1883–1884*, AUC–HUCP 22, 1982, 1, s. 123–152.

²⁵⁴ B. VEČEREK – J. TAIZICH, *Výuka chemie*, s. 1003–1013; J. KRAML – J. DUCHOŇ, *110 let české lékařské chemie*, in: 110 let české lékařské chemie a biochemie, s. 10–15; S. ŠTÍPEK, *Jan Horbaczewski*; BSPLF 1, s. 228–229; *ÖBL*, Bd. 2, s. 418–419.

chemie.²⁵⁵ S jeho protějškem z německé fakulty K. H. Huppertem ho spojoval nejen úkol vybudovat příslušný ústav, obor, respektive vědeckou školu, ale také společný vědecký zájem – metabolismus buněčného jádra – a z toho vyplývající celoevropský ohlas.²⁵⁶ Narozdíl od Huppertova nástupce Zeyneka se Horbaczewskému podařilo na české fakultě po roce 1900 integrovat výuku chemie pro mediky lépe, než na německé fakultě. K pozoruhodným, i když nikoliv podrobně zpracovaným, tématům spolupráce mezi německými a českými lékařskými chemiky patří společné odborné semináře, organizované F. Haurowitzem.²⁵⁷

IV. Chemie na lékařské fakultě ve Vídni od 19. století do roku 1945

IV.1 Předchůdci ústavu užitě lékařské chemie do roku 1874 (Počátky chemie od konce 18. století do studijních reforem 1848/49; chemie mezi studijními reformami let 1848/49 a 1872)

V rámci josefínských reforem lékařského studia podle návrhů Gerharda van Swieteny byla na vídeňské fakultě zřízena také katedra botaniky a chemie, kterou v letech 1749–1769 vedl Francouz Robert F. Laugier (1722–1793). Jeho chemická laboratoř byla umístěna v nové univerzitní budově (dnešní Akademie věd). Laugierův nástupce Nicolaus Jacquin (1727–1817) vychoval, ať přímo, nebo prostřednictvím své učebnice *Anfangsgründe der medizinisch praktischen Chemie* z roku 1785, řadu žáků, kteří ovlivňovali vývoj oboru v monarchii (včetně Prahy) po celé následující období. Společnou katedru botaniky a chemie převzal po svém otci v roce 1796 Joseph Jacquin (1766–1839) a vedl ji do roku 1838.²⁵⁸ Po Jacquinově odchodu na odpočinek v roce 1838 se chemie na lékařské fakultě osamostatnila – více než čtvrtstoletí po zřízení samostatné katedry chemie v Praze (1810). Ordinářem byl ustanoven do té doby pražský ordinář A. Pleischl, a to přes odborné výhrady tehdy vůdčího představitele organické chemie, giessenského J. Liebiga, o jehož získání pro Vídeň se tehdy též uvažovalo. Pleischl katedru vedl až do ukončení jejího působení na lékařské fakultě, tedy do roku 1848.²⁵⁹

Se založením kateder chemie na reformovaných filozofických fakultách se hlavní směr výuky a bádání v oboru přesunul z lékařských fakult, ve Vídni (stejně jako v Praze) již v roce 1849. Během 40. let však i na vídeňské lékařské fakultě vznikaly chemické laboratoře spojené s lékařským i výukovým provozem klinik a teoreticky se chemií zabývali například fyziologové. Zakladatelskou osobností katedry chemie na vídeňské filozofické fakultě se stal Josef Redtenbacher (1810–1870), který do Vídně přešel z pražské lékařské fakulty. K jeho úkolům patřila též výuka a zkoušení mediků.²⁶⁰ V sedmdesátých letech, po Redtenbacherově smrti a po zřízení stolic užitě lékařské chemie na lékařských fakultách (ve Vídni byla obsazena až od roku 1874), pracovali na vídeňské filozofické fakultě tři che-

²⁵⁵ Srovnej literaturu v předchozí poznámce a pasáží o Horbaczewského působení v rámci kapitoli o vídeňském ústavu.

²⁵⁶ S. ŠTRBÁŇOVÁ, *Towards Understanding the Metabolism of Cell Nucleus*.

²⁵⁷ *Prager Nachrichten* (München) 32, 1981, Nr. 2, s. 7.

²⁵⁸ R. W. ROSNER, *Chemie*, s. 17–21, 57. Podrobněji o společné katedře botaniky a chemie: Wilfrid OBERHUMMER, *Die Chemie an der Universität Wien in der Zeit von 1749 bis 1848 und die Inhaber des Lehrstuhles für Chemie und Botanik*, in: *Studien zur Geschichte der Universität Wien*, Bd. III, Graz–Köln 1965, s. 126–202.

²⁵⁹ R. W. ROSNER, *Chemie*, s. 72–74; *BSPLF II*, s. 90–91; *ÖBL*, Bd. 8, s. 121–122; *BEEM*, I, s. 471.

²⁶⁰ R. W. ROSNER, *Chemie*, s. 141, 160–162.

mické ústavy. Na výuku a zkoušení mediků byl zaměřen I. chemický ústav vedený v té době Franzem C. Schneiderem (1812–1897). II. chemický ústav umístěný v téže budově, postavené na přelomu 60. a 70. let, vedl v letech 1870–1875 Friedrich Rochleder (1819–1874), který byl předtím od roku 1849 ordinářem chemie na filozofické fakultě v Praze. III. ústav (původně laboratoř) vedl krátce v letech 1871–1874 Ernst Ludwig, od roku 1874 první ordinář užitě lékařské chemie na lékařské fakultě (viz následující kapitola).²⁶¹

V krátkých obdobích vysokoškolských reforem, rozhodujících pro proměny institucionální základny výuky a výzkumu v oblasti chemie ve Vídni a v Praze (1848/49, 1872/74), se nejvíce projevila vzájemná provázanost a prostupnost jak mezi lékařskými a filozofickými fakultami, tak mezi vídeňskou a pražskou univerzitou. Personální přesuny mezi fakultami a univerzitami byly jen částí mnohem širší sítě „*intelektuálních stezek*“, kterými „*proudila výměna myšlenek*“ na pomezí mezi chemií a vědami o životě.²⁶²

* * *

Ve 40. letech 19. století, ještě před přeložením kateder chemie na filozofické fakulty, vznikaly ve Vídni (podobně jako ve stejné době v Praze) chemické laboratoře v rámci klinických pracovišť. Využití chemických metod v diagnostice si v rámci modernizace interní medicíny založené mj. na exaktních poznacích patologické anatomie a fyzikálních diagnostických metodách (auskultace a perkuse) vymohli představitelé tzv. 2. vídeňské školy v čele s patologem Carlem von Rokitanským a internistou Josefem Škodou. Průkopníkem lékařsko-chemické laboratorní diagnostiky ve vídeňské fakultní nemocnici se stal rodák z Jihlavy, Pleischlův pražský žák (studoval také u J. Liebiga), Johann F. Heller (1813–1871). Od svého příchodu do Vídně v roce 1838 organizoval chemická cvičení pro mediky. Od roku 1844 vedl nově zřízenou patologicko-chemickou laboratoř ve všeobecné (fakultní) nemocnici. Ve stejném roce založil první časopis pro laboratorní medicínu v Rakousku, *Archiv für physiologische und pathologische Chemie und Mikroskopie mit besonderer Rücksicht auf medizinische Diagnostik und Therapie*. Patologickou chemií definoval jako „[...] *Hilfswissenschaft zur Begründung einer rationellen und gründlichen Heilkunde* [...]“ a její obsah vymezil v monografii *Grundlehren der pathologisch-chemischen und mikroskopischen Untersuchungen zur medizinischen Diagnose* z roku 1846. V roce 1847 se habilitoval. Během svého poměrně dlouhého působení (do smrti roku 1871) vychoval řadu žáků²⁶³ a ovlivnil též orientaci pražské klinicko-chemické laboratoře (později zoochemického ústavu) U. Lercha.²⁶⁴ Jeho pracoviště ve všeobecné nemocnici bylo od roku 1870 v seznámech přednášek označováno jako patologicko-chemický ústav (*Pathologisch-chemisches Institut*). Po jeho smrti (1871) bylo místo přednosta ústavu několik semestrů neobsazeno. Od zimního semestru 1874/75 ústav převzal nově jmenovaný ordinář užitě lékařské chemie Ernst Ludwig (viz následující kapitola).²⁶⁵

²⁶¹ R. W. ROSNER, *Chemie*, s. 224–236.

²⁶² Srovnej S. ŠTRBÁNOVÁ, *The „current of thought“*, s. 161–178, mj. schéma na s. 173.

²⁶³ Gabriela SCHMIDT, *Zur Entwicklung der Fächer Klinische Chemie und Laboratoriumsdiagnostik in der Wiener Schule*, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 14, 1991, s. 231–239, zde s. 231–232; Erna LESKY, *Die Wiener Medizinische Schule im 19. Jahrhundert*, Graz–Köln 1965, s. 522; *ÖBL*, Bd. 2, s. 259–260. K jeho významnějším žákům patřil ve Vídni jeho asistent z let 1852–1855 Vinzenz Kletzinsky (1826–1882), jeden z průkopníků termínu biochemie. Srovnej *ÖBL*, Bd. 3, s. 398.

²⁶⁴ S. ŠTRBÁNOVÁ, *The „current of thought“*, s. 163.

²⁶⁵ *Öffentliche Vorlesungen an der k. k. Universität Wien, SS 1870 – WS 1874/75* (dále jen *Vorlesungen*).

Chemická laboratorní diagnostika se od konce 40. let rozvíjela také na jednotlivých klinikách, především na nově zřízené (1849) II. interní klinice prof. Johanna von Oppolzera (1808–1871). Tradici klinické chemie na této klinice založil Oppolzerův asistent Salomon Stricker (1834–1898). V době svého klinického působení se zabýval především výzkumem krevních částic, v roce 1873 se stal přednostou nově zřízené stolice všeobecné a experimentální patologie. Klinické chemii se výrazněji věnoval také další Oppolzerův žák a nástupce, profesor Heinrich Bamberger (1822–1888), později též Bambergerův nástupce ve funkci přednosty II. interní kliniky profesor Edmund von Neusser (1852–1912), průkopník vídeňské klinické hematologie (v jeho díle pokračoval jeho žák Wilhelm Türk). V meziválečném období pokračoval v biochemických tradicích kliniky zejména hematolog Nikolaus von Jagic (1875–1956), mj. ve spolupráci s pozdějším přednostou ústavu lékařské (resp. fyziologické) chemie H. C. Barrenscheenem (viz dále).²⁶⁶

Poslání chemie (a také mikroskopie) jako významné součásti laboratorní diagnostiky formuloval v roce 1871 přednosta I. interní kliniky J. Škoda.²⁶⁷ V 80. letech zahajoval svou kariéru na I. interní klinice pozdější pražský ordinář Rudolf Jaksch von Wartenhorst (1855–1947), který se s Vídní rozloučil v roce 1887 prvním vydáním svého standardního díla o klinické diagnostice, které následující desetiletí určovalo profil oboru (viz výše).²⁶⁸

Před založením specializovaného ústavu užité lékařské chemie i po něm se vídeňští medicí seznamovali s tématy fyziologické chemie také v rámci výuky fyziologie a při práci v laboratořích fyziologického ústavu.²⁶⁹

IV.2 Stolice a ústav užité lékařské chemie v letech 1874–1945

IV.2.1 Založení stolice; hmotné a personální zabezpečení

Na lékařské fakultě ve Vídni byla stolice užité lékařské chemie personálně obsazena až dva roky poté, co reformy lékařského studia vytvořily normativní rámec pro jejich zřízení, a poté, co se v Praze řádné profesury ujal K. H. Huppert, tedy roku 1874. Na rozdíl od Prahy, kde i nadále působil ve 40. letech založený zoochemický ústav prof. U. Lercha (původně laboratoř klinické chemie ve všeobecné nemocnici) a ústav užité lékařské chemie byl nově budován v jiných prostorách, stal se ve Vídni institucionálním zázemím nové stolice stávající patologicko-chemický ústav ve všeobecné nemocnici, uvolněný po smrti J. Hellera (1871). Prvním řádným profesorem užité lékařské chemie a přednostou stávajícího chemického ústavu ve Vídni byl k 2. (5.) 8. 1874 jmenován Ernst Ludwig, přes námítky některých členů profesorského sboru.²⁷⁰

Ústav nesl podle seznamů přednášek (na rozdíl od pražského) nadále až do roku 1916 označení patologicko-chemický ústav, teprve od roku 1917 se jmenoval ústav pro užitou

²⁶⁶ G. SCHMIDT, *Zur Entwicklung*, s. 233, 235.

²⁶⁷ Tamtéž, s. 231.

²⁶⁸ G. SCHMIDT, *Zur Entwicklung*, s. 235.

²⁶⁹ E. LESKY, *Die Wiener medizinische Schule*, s. 521; k fyziologii na vídeňské univerzitě tamtéž, s. 258–273.

²⁷⁰ Okolnosti jmenování: E. LESKY, *Die Wiener medizinische Schule*, s. 523; G. SCHMIDT, *Zur Entwicklung*, s. 233–234; opis jmenovacího deketu in: Archiv der Universität Wien (dále jen AU Wien), osobní spis E. Ludwig (MED PA 328, Sch. 40).

lékařskou chemii (*Institut für angewandte medizinische Chemie*).²⁷¹ Pod tímto názvem pracoval ústav v meziválečném období do školního roku 1931/32, od následujícího školního roku z jeho názvu zmizel přívlastek „užitá“.²⁷² Zjevně v souvislosti s vydáním nového studijního řádu pro lékařské fakulty v Německu roku 1939 byl (stejně jako pražský) přejmenován v souladu s tradicemi ústavů ve staré říši na ústav pro fyziologickou chemii (*Institut für physiologische Chemie*).²⁷³

Ústav patologické chemie (za Hellera) a posléze užití lékařské chemie (i když ještě pod původním názvem, za Ludwiga) byl původně umístěn v novostavbě patologicko-anatomického ústavu v komplexu všeobecné nemocnice. Budova byla postavena v letech 1858–1862²⁷⁴ a kromě patologicko-anatomického ústavu a chemického ústavu byla načas sídlem ústavu soudního lékařství a ústavu experimentální patologie. V seznamech přednášek bylo umístění ústavu dlouho označováno jako „im Leichenhause des k. k. allgemeinen Krankenhauses“.²⁷⁵ První ordinář užití lékařské chemie a přednosta nově definovaného ústavu se slíbené vlastní budovy nedočkal, a po celou dobu svého působení se musel spokojit s provizorním umístěním svého pracoviště ve druhém patře patologicko-anatomického ústavu.²⁷⁶ Teprve ve druhé polovině dvacátých let se ústav užití lékařské chemie přestěhoval do vlastních prostor. Jeho sídlem se stala budova „starého“ chemického ústavu na Währinger Strasse 10, která byla postavena v letech 1869–1872 proslulým vídeňským architektem Heinrichem Ferstem pro chemické ústavy filozofické fakulty.²⁷⁷ Prostory pro chemický ústav lékařské fakulty se uvolnily po postupném přestěhování chemických ústavů filozofické fakulty do nedaleké novostavby na Währinger Strasse 38–42 v letech 1924–1928.²⁷⁸ V nových prostorách měl ústav užití lékařské chemie koncem 20. let 644 pracovních (laboratorních) míst pro studenty, z toho 164 pro vědeckou práci.²⁷⁹

Poslání a vybavení ústavu bylo počátkem 30. let definováno takto: „*Unterricht in medizinische Chemie für Mediziner des I. u. II. Semesters sowie für vorgeschrittene Mediziner und wissenschaftlicher Arbeiter. Ausführung von Arbeiten auf dem Gebiete der physiologischen und pathologischen Chemie. Außerdem auch Unterricht der Pharmazeuten und Physikatkskandidaten – 480 Arbeitsplätze für Anfängermediziner, 34 für Vorgeschrittene und wissenschaftliche Arbeiter, 132 für Pharmazeuten und Physikatkskandidaten.*“²⁸⁰

²⁷¹ *Vorlesungen, SS 1875 nn., SS 1917 nn.* Ve jmenovacím dekretu prof. Ludwiga (viz předchozí poznámku) bylo pracoviště, jehož přednostou byl Ludwig jmenován, označeno jako chemická laboratoř v patologicko-anatomickém ústavu; v prvním semestru (WS 1874/75) Ludwigova působení bylo v seznamech přednášek jeho pracoviště nazváno jen chemický ústav.

²⁷² *Übersicht der akademischen Behörden, Professoren, Privatdozenten, Lehrer, Beamten usw. an der Universität zu Wien für das Studienjahr 1931/32, 1932/33* (dále jen *Übersicht*).

²⁷³ *Universität Wien. Personal- und Vorlesungs-Verzeichnis, 2. Trimester 1940 nn.* (dále jen *Personal- und Vorlesungs-Verzeichnis*).

²⁷⁴ Gabriela SCHMIDT, *Die Wiener Medizinische Fakultät und das Allgemeine Krankenhaus*, in: Alfred Ebenbauer – Wolfgang Greisenegger – Kurt Mühlberger (Hgg.), *Historie und Geist. Universitätscampus Wien*, Bd. 1, Wien 1888, s. 7–35, zde s. 26.

²⁷⁵ *Vorlesungen, WS 1882/83 nn.*

²⁷⁶ E. LESKY, *Die Wiener medizinische Schule*, s. 525.

²⁷⁷ R. W. ROSNER, *Chemie*, s. 225. K Ferstelovi jako architektu univerzitních budov srovnej: Kurt MÜHLBERGER, *Palast der Wissenschaft*, Wien–Köln–Weimar 2007, s. 145–147.

²⁷⁸ *Übersicht, 1924/25–1928/29.*

²⁷⁹ *Die Universität Wien. Ihre Geschichte, ihre Institute und Einrichtungen* (Herausgegeben vom Akademischen Senat), Düsseldorf 1929, s. 50.

²⁸⁰ *Übersicht, 1930/31*, s. 78–79.

Ve školním roce 1926/27 se v seznamech přednášek poprvé objevil samostatný ústav pro lékařskou koloidní chemii (*Institut für medizinische Kolloidchemie*). Vznikl přeměnou dosavadní laboratoře fyzikálně-chemické biologie vedené mimořádným profesorem W. Paulim.²⁸¹ Sídlil ve stejné budově jako ústav užité lékařské chemie, tedy na Währinger Strasse 10.²⁸² Jeho posláním byly „*Forschungen auf dem Gebiete der angewandten physikalischen Chemie und der Kolloidchemie. Moderne Apparaturen und Messinstrumente. 25 Arbeitsplätze*“.²⁸³ Samostatnost ztratil ústav koloidní chemie v roce 1938 po odchodu svého přednosty do exilu. Od školního roku 1938/39 do roku 1945 byl oddělením ústavu užité lékařské chemie pod vedením Johanna Matuly.²⁸⁴

Autonomní pracoviště fyziologické chemie pracovalo několik let také v rámci fyziologického ústavu. Bylo jím oddělení pro fyziologickou chemii vedené profesorem Otto Fürthem. V seznamech osob je uvedeno v letech 1922/23 až 1929/30. Zaniklo krátce po jmenování O. Fürtha ordinářem a přednostou ústavu užité lékařské chemie (1929), i když ve školním roce 1929/30 je ještě v seznamech uvedeno, řízeno přímo přednostou fyziologického ústavu prof. Arnoldem Durigem (1872–1961).²⁸⁵

Vedle přednosty zaměstnával ústav (užitě) lékařské chemie pozvolna rostoucí počet asistentů. V zimním semestru 1874/75 začínal Ludwig s jedním asistentem, od následujícího semestru až do roku 1908 měl ústav pravidelně dva asistenty (s výjimkou zimního semestru 1898/99, kdy byli tři, a zimního semestru 1903/04, kdy byl jen jeden). Od letního semestru 1909 působili v ústavu současně tři asistenti (s výjimkou některých válečných semestrů). Od zimního semestru 1918/19 vzrostl počet asistentů na čtyři. V meziválečném období počet asistentů kolísal mezi 5 a 7. Ve válečných letech 1939–1944 byl podobný: 5–7 asistentů, z nichž někteří byli v seznamech osob vedeni s poznámkou, že jsou u wehrmachtu (obvykle 2–3). Od letního semestru 1944 již asistenti jmenováni nejsou.²⁸⁶

Ústav koloidní chemie měl vedle přednosty v roce 1926/27 nejprve dva, od roku 1927/28 tři, od roku 1929/30 čtyři, od roku 1931/32 opět tři, od roku 1933/34 dva a nakonec 1937/38 pouze jednoho asistenta. V rámci oddělení v letech 1938/39–1945 je už uváděn pouze jeho vedoucí. Oddělení fyziologické chemie v rámci fyziologického ústavu mělo v letech 1922/23–1929/30 kromě přednosty pouze jednoho asistenta; po celou dobu jím byl Fritz Lieben.²⁸⁷

Předpisy upravující výuku chemie pro mediky (obecné na filozofické fakultě a užité, respektive klinické, patologické a fyziologické na lékařské fakultě) byly na vídeňské univerzitě do roku 1918 stejné jako v Praze. Podobně jako československá vláda, také vláda Rakouské republiky převzala vysokoškolské zákonodárství z doby monarchie. Od roku 1939 platily pro lékařské fakulty ve Vídni i v Praze opět stejné, tedy říšskoněmecké studijní předpisy.²⁸⁸

²⁸¹ AU Wien, osobní spis W. J. Pauli (MED PA 393, Sch. 47), přípis z 5. 5. 1926.

²⁸² *Die Universität Wien*, s. 50.

²⁸³ *Übersicht, 1930/31*, s. 78–79.

²⁸⁴ *Personal- und Vorlesungs-Verzeichnis, 2. Trimester 1940 nn.*

²⁸⁵ *Übersicht, 1922/23–1928/29*; k Durigovi: *BEeM*, I, s. 139.

²⁸⁶ *Vorlesungen, 1874–1938; Übersicht, 1874–1938; Personal- und Vorlesungs-Verzeichnis 1939–1945.*

²⁸⁷ *Tamtéž, 1926/27–1945.*

²⁸⁸ Srovnej podkapitolu Výuka a zkoušky z chemie 1872–1945 v rámci kapitol o pražské univerzitě.

IV.2.2 Zakladatel Ernst Ludwig a jeho žáci (1874–1917)

Prosadit jmenování **Ernsta Ludwiga** ordinářem nově zřízené stolice užitě lékařské chemie nebylo jednoduché, především proto, že byl vzděláním chemik a nikoliv lékař a že jeho dosavadní kariéra a vědecká činnost byla orientována na analytickou, organickou a mineralogickou chemii (*Mineralchemie*), nikoliv na chemii fyziologickou, patologickou nebo klinickou. Narodil se 19. 1. 1842 ve slezském Freudenthalu (dnes Bruntál, ČR). Studoval farmacii a chemii na vídeňské filozofické fakultě (mj. u Redtenbachera, jehož byl v roce 1863 asistentem); roku 1863 získal titul Mag. Pharm. a o rok později (15. 7. 1864) Dr. Chem. Už roku 1865 se na filozofické fakultě habilitoval z chemie. V letech 1867–1869 podnikl studijní cesty do Heidelbergu a Berlína. V letech 1869–1874 byl profesorem analytické a organické chemie na vídeňské obchodní akademii, od roku 1872 souběžně mimořádným profesorem analytické a organické chemie na filozofické fakultě.²⁸⁹ Přes výhrady některých členů profesorského sboru vůči jeho – pro lékařskou fakultu – nedostatečné kvalifikaci byl jmenován řádným profesorem a přednostou ústavu k 2. (5.) 8. 1874. Záhy prokázal, že je též dobrým fyziologickým a patologickým chemikem a roku 1882 byl jmenován čestným doktorem medicíny.²⁹⁰ Zpočátku přednášel medikům kolegium o fyziologické chemii a vedl laboratorní cvičení (přednášky a cvičení z obecné chemie měli nadále na filozofické fakultě), později medikům sám přednášel také všeobecnou anorganickou a organickou chemii a specializační přednášky ze soudní chemie. Po vydání nového rigorózního řádu (1903) byl i hlavním zkoušejícím.²⁹¹

Ve své výzkumné činnosti se Ludwig zabýval zpočátku především analytickou chemií (mj. analýza složení minerálních pramenů) a organickou chemií. Během svého působení na lékařské fakultě se zaměřil mj. na přesné metody při určování dusíku v moči, otázky poruch látkové výměny u různých onemocnění a látkovou výměnu purinu. Věnoval se též otázkám soudní chemie, farmaceutické chemie a chemie potravin jak teoreticky, tak prakticky (soudní znalec, spoluautor zákona o potravinách z roku 1896 a 8. vydání rakouského lékopisu, člen dolnorakouské zdravotní rady, předseda říšské zdravotní rady). K jeho hlavním publikacím patří učebnice *Medizinische Chemie* (1885, 2. vydání 1895) a *Lehrbuch für Aspiranten der Pharmazie, Bd. 2, Chemie* (1895). Byl čtyřnásobným děkanem lékařské fakulty a ve školním roce 1892/93 rektorem. Byl také členem řady vědeckých společností (například od roku 1877 korespondujícím, od roku 1906 skutečným členem Akademie věd), nositelem několika vyznamenání, od roku 1889 dvorním radou a od roku 1892 členem panské sněmovny. Roku 1913 odešel na odpočinek. Zemřel 14. 10. 1915 ve Vídni. Ludwig ovlivnil přímo i nepřímo několik generací žáků, působících posléze jak ve Vídni, tak v Praze.²⁹²

* * *

Podle seznamů přednášek prošlo vídeňským ústavem lékařské chemie v letech 1874–1919, tedy pod vedením E. Ludwiga (1874–1913) a za krátkého působení jeho prvního nástupce

²⁸⁹ Základní biografické údaje in: *ÖBL*, Bd. 5, s. 347–348. Podrobnější data podle AU Wien, osobní spis E. Ludwig (MED PA 328, Sch. 40). Údaje k akademické kariéře též in: *Übersicht, WS 1882/83–1913/14*.

²⁹⁰ K okolnostem jmenování viz: E. LESKY, *Die Wiener medizinische Schule*, s. 523.

²⁹¹ Julius MAUTHNER, *Ernst Ludwig*, in: Die Feierliche Inauguration des Rektors der Universität Wien für das Studienjahr 1916/17, s. 32–37, zde s. 33–34. Podrobnější struktura jeho přednášek a cvičení viz *Vorlesungen, 1874–1913*.

²⁹² J. MAUTHNER, *E. Ludwig*, s. 34–37; E. LESKY, *Die Wiener medizinische Schule*, s. 522–525; G. SCHMIDT, *Zur Entwicklung*, s. 233–234. Bibliografie in: *ÖBL*, Bd. 5, s. 348.

J. Mauthnera (1913–1917), celkem 23 asistentů. Jen několik z nich se habilitovalo, případně později získalo řádnou profesuru ať již ve Vídni (Mauthner), nebo v Praze (Horbaczewski, Zeynek). První tři v ústavu nepůsobili dlouho: MUDr. Josef Klausner (1874–1875), Mag. Pharm. Ludwig Sipöcz (1875–1877) a MUDr. Wilhelm Loebisch (1875–1878).²⁹³ W. Loebisch v roce 1877/78 přednášel, již jako soukromý docent, o analýze moči.²⁹⁴

V letním semestru 1877 se jedním ze dvou Ludwigových asistentů stal **Julius Mauthner**, který ústavu a oboru zůstal věrný po zbytek svého života. Mauthner se narodil 26. 9. 1852 ve Vídni, kde také absolvoval lékařskou fakultu (MUDr. 1879).²⁹⁵ Asistentem ústavu lékařské chemie se stal ještě během studií, před promocí provizorním (1877), poté stálým. Roku 1881 se habilitoval z užití lékařské chemie (asistentem zůstal nadále) a v roce 1885 získal titul mimořádného profesora.²⁹⁶ Asistentské místo zastával do letního semestru 1892, poté odešel na fakultní polikliniku, kde byl od roku 1893 vedoucím chemického oddělení a od roku 1897 navíc zástupcem ředitele polikliniky.²⁹⁷ Nadále přednášel lékařskou chemii a po odchodu E. Ludwiga na odpočinek se v roce 1913 stal řádným profesorem oboru. Přednostou ústavu byl ale jmenován až v roce 1917, krátce před svou smrtí.²⁹⁸ Mauthnerovy přednášky a laboratorní cvičení byly součástí výuky mediků od jeho jmenování docentem až do smrti. Pod různými názvy ohlašoval specializované kurzy, zpočátku krátce z analytické chemie, později především z fyziologické chemie (chemie krve, moči, látkové výměny). Po Ludwigově penzionování převzal základní kurzy a cvičení z chemie pro lékaře.²⁹⁹ Badatelsky se původně pod Ludwigovým vlivem věnoval analytické chemii, později publikoval především čistě fyziologicko-chemické práce (zvláště o aminokyselinách, indolu a cholesterolinu).³⁰⁰ Zemřel 28. 12. 1917 ve Vídni.

V 80. a 90. letech pracovalo v ústavu (vedle Mauthnera) postupně dalších šest asistentů: MUDr. Johann Horbaczewski (1879–1883/84), MUDr. Karl Schilder (1884–1889), MUDr. Arthur Smita (1889/90–1897/98), MUDr. Richard von Zeynek (1892/93–1903), MUDr. Karl Hödlmoser (1898) a MUDr. Theodor Robert Offer (1898–1899).³⁰¹ Někteří z nich působili velice krátce, pouhý jediný semestr, jiní až deset let. Mnozí začínali ještě za studií jako tzv. provizorní asistenti. O čtyřech z nich nevíme více, než že působili jako asistenti sledovaného ústavu, dva z nich jsou pro naše téma naopak klíčoví. **Johann (Jan, Ivan) Horbaczewski** (1854–1942) působil jako Ludwigův asistent téměř pět let a poté odešel vídeňskou školu lékařské chemie reprezentovat jako ordinář užití lékařské chemie na právě aktivovanou českou lékařskou fakultu v Praze. Před promocí (1880) byl ve vídeňském ústavu provizorním, poté řádným asistentem. Do doby jeho vídeňského působení patří jeho nejvýznamnější práce o syntéze kyseliny močové (*Synthese der Harnsäure*) z roku 1882, převážná část a vrchol jeho vědecké kariéry jsou spojeny s českou univerzitou v Praze a po roce 1918 s Ukrajinskou univerzitou v Praze. Do Vídně

²⁹³ *Vorlesungen, WS 1874/75 – SS 1878.*

²⁹⁴ *Vorlesungen, WS 1877/78.*

²⁹⁵ Základní biografické údaje, pokud není uvedeno jinak podle: *ÖBL*, Bd. 6, s. 162.

²⁹⁶ *Übersicht, 1882/83, 1885/86.*

²⁹⁷ *Übersicht, 1893/94, 1897/98*; E. LESKY, *Die Wiener medizinische Schule*, s. 526.

²⁹⁸ *Übersicht, 1917/18.*

²⁹⁹ *Vorlesungen, WS 1882/83 – WS 1917/18.*

³⁰⁰ *ÖBL*, Bd. 6, s. 162 (tam i bibliografie); E. LESKY, *Die Wiener medizinische Schule*, s. 525–526.

³⁰¹ *Vorlesungen, SS 1879 – SS 1903.*

se nakrátko navrátíl ve funkci historicky prvního předlitavského ministra lidového zdraví v roce 1918.³⁰²

Poměrně dlouho, téměř deset let (1892/93–1903), působil ve funkci Ludwigova asistenta **Richard von Zeynek** (1869–1945). Před promoci (1894) byl provizorním, poté řádným asistentem. V době své asistentury se Zeynek ve vídeňském ústavu se svým pozdějším českým protějškem Horbaczewskim již nemohl setkat. Po své habilitaci v roce 1900 přednášel Zeynek vídeňským medikům o vybraných tématech fyziologické chemie a vedl fyzikálně-chemická laboratorní cvičení pro mediky i kandidáty fyzikálních zkoušek.³⁰³ Od roku 1903 je jeho učitelské i vědecké působení spojeno s ústavem užitě lékařské chemie německé univerzity v Praze (srovnej příslušnou kapitolu).

V prvním desetiletí nového století byl dlouholetým asistentem ústavu MUDr. Theodor Panzer (1898/99–1908) a (po Zeynekově odchodu) souběžně s ním MUDr. Emil Zdarek (1904–1914?). Poté, co se uvolnilo asistentské místo po T. Panzerovi, vystřídali se v ústavu krátkodobě další tři asistenti: MUDr. Franz Frauenberger (1908–1908/09), MUDr. Viktor Gegenbauer (1909, 1910) a MUDr. Konrad Staunig (1909–1908/09).³⁰⁴ Oba prvně jmenovaní dlouholetí asistenti ústavu se z lékařské chemie habilitovali.

Theodor Panzer je jako docent uveden poprvé ve školním roce 1903/04. Od roku 1907/08 byl mimořádným profesorem. V roce 1908/09 se stal provizorním a od roku 1909/10 řádným profesorem chemie na vídeňské Vysoké škole zvěrolékařské (*Tierärztliche Hochschule*, do 1921/22). V roce 1913 byl zvolen jejím rektorem.³⁰⁵ I po odchodu na zvěrolékařskou školu přednášel na lékařské fakultě medikům a kandidátům fyzikálních zkoušek o různých tématech z fyziologické, farmaceutické a soudní chemie, mj. o chemických aspektech imunity nebo o chemii nižších organismů.³⁰⁶ **Emil Zdarek** je jako soukromý docent v seznámech přednášek uveden poprvé v zimním semestru 1911/12, kdy přednášel medikům a kandidátům fyzikálních zkoušek, mj. o chemii látkové výměny.³⁰⁷ **Viktor Gegenbauer** (1884–1939) byl po epizodním působení v ústavu lékařské chemie (1909–1910) krátce asistentem hygienického ústavu (1911). Po první světové válce, kdy působil jako vojenský hygienik na frontách, se stal zaměstnancem vídeňského městského hygienického ústavu a zasloužil se o modernizaci hygienické služby hlavního města (boj proti infekčním nemocem, desinfekce, hygiena vody, hygiena bydlení).³⁰⁸

Ve druhém desetiletí 20. století působilo v ústavu dalších sedm asistentů, z nichž čtyři se zdrželi velmi krátce: MUDr. Viktor Frühwald (1910/11–1911), MUDr. Karl von Hofmann (1910/11–1911), Josef Losert (1911/12–1912) a MUDr. Rudolf Lehner (1912/13–1913/14). Další tři strávili v ústavu řadu let, z větší části během první světové války a krátce po ní: MUDr. Hermann Jansch (1909/10–1922/23), MUDr. Otto Schaumann (1915–1921/22) a MUDr. Eugen Kolisko (1915/16–1920/21). Z této generace asistentů se jako jediný habilitoval H. Jansch (viz dále).

Kromě ordinářů a habilitovaných asistentů ústavu užitě lékařské chemie přednášelo před první světovou válkou medikům také několik dalších soukromých docentů, kteří asistenty

³⁰² *ÖBL*, Bd. 2, s. 418–419. Literatura k jeho pražskému období je uvedena v poznámce 254.

³⁰³ *Vorlesungen, SS 1900 – SS 1903*.

³⁰⁴ *Vorlesungen, WS 1898/99 – SS 1910*.

³⁰⁵ *Übersicht, 1903/04–1921/22*.

³⁰⁶ *Vorlesungen, WS 1903/04 – 1918/19*.

³⁰⁷ *Vorlesungen, WS 1911/12 – SS 1912*.

³⁰⁸ *ÖBL*, Bd. 1, s. 417.

ústavu nebyli. Ve školním roce 1874/75 tak přednášel český rodák, soukromý docent hygieny na vojenské lékařské akademii Josefinum a později na lékařské fakultě MUDr. **Joseph Nowak** (1841–1886) o soudní a hygienické chemii.³⁰⁹ V letech 1878–1885 přednášel medikům o vybraných kapitolách z fyziologické chemie a o hygieně³¹⁰ moravský rodák, docent hygieny a vojenský lékař MUDr. **Florian Kratschmer** (1843–1922). Soukromým docentem soudní a hygienické chemie a hygieny na lékařské fakultě byl od roku 1877, od roku 1888 s titulem mimořádného profesora. Roku 1903 získal titul řádného profesora lékařské chemie a hygieny.³¹¹ Epizodou byly přednášky soukromého docenta MUDr. **Ladislava (Wladyslawa) Niemilowicze** (1863–1904). Z lékařské chemie se na lékařské fakultě habilitoval roku 1890 a v zimním semestru 1891/92 přednášel medikům o mikrochemických laboratorních metodách. Poté odešel na lékařskou fakultu ve Lvově (tehdy Lemberg), nejprve jako docent farmakognosie, od roku jako 1892 mimořádný a od roku 1896 řádný profesor lékařské chemie.³¹² V letech 1894–1897 (pouze v zimních semestrech) vedl bakteriologicko-chemická cvičení pro mediky soukromý docent lékařské chemie PhDr. et MUDr. **Richard Kerry**.³¹³

Více než tři desetiletí přednášel v rámci výuky užitě lékařské chemie **Sigmund Fränkel** (1868–1939). Lékařskou chemii studoval převážně ve Vídni (u Ludwiga), ale také v Praze (u Hupperta), promoval 1892 ve Vídni. Z lékařské chemie se habilitoval roku 1896, roku 1909 získal titul mimořádného profesora (od 1915 skutečný mimořádný profesor). Od roku 1904 byl vedoucím laboratoře nadace Ludwiga Spieglera (*Ludwig-Spiegler-Stiftung*) a od roku 1913 souběžně přednostou chemické laboratoře Společnosti pro výzkum a boj s rakovinou (*Gesellschaft für Erforschung und Bekämpfung der Krebskrankheit*). V roce 1933 odešel na odpočinek.³¹⁴ Mediky školil teoreticky i prakticky nepřetržitě od školního roku 1897/98 do roku 1933 o různých tématech z fyziologické chemie (mj. chemie krve, moči, trávení, mozku, uhlovodíků), o teorii syntézy léčiv a o jedech.³¹⁵ Je autorem opakovaně vydávaných příruček a učebnic o syntéze léčiv, deskriptivní biochemii, dynamické biochemii a lékařské chemii.³¹⁶

V letech 1905–1914 ohlašoval přednášky o vybraných kapitolách z patologické chemie, imunologii a koloidní chemii soukromý docent užitě lékařské chemie **Ernst Pick** (1872–1960).³¹⁷ Pick pocházel z Jaroměře a byl absolventem německé lékařské fakulty v Praze (MUDr. 1896). V letech 1896–1899 pracoval v ústavu fyziologické chemie a na lékařské klinice univerzity ve Štrasburku. Od roku 1899 byl asistentem Státního sérumterapeutického ústavu (*Staatliches Serotherapeutisches Institut*) ve Vídni. Roku 1904 se habilitoval z užitě lékařské chemie a 25. 6. 1912 získal titul mimořádného profesora. Od roku 1912 byl asistentem farmakologického ústavu lékařské fakulty. 24. 1. 1919 mu byla *venia legendi* rozšířena o farmakologii a toxikologii a konečně 25. 9. 1924 byl

³⁰⁹ *ÖBL*, Bd. 7, s. 164; *Vorlesungen, WS 1874/75 – SS 1875*.

³¹⁰ *Vorlesungen, SS 1878 – SS 1885*.

³¹¹ *ÖBL*, Bd. 4, s. 216–217; *Übersicht, 1882/83–1919/20*.

³¹² *ÖBL*, Bd. 7, s. 123; *Vorlesungen, WS 1891/92*.

³¹³ *Vorlesungen, WS 1894/95 – WS 1896/97; Übersicht, 1894/95–1896/97*.

³¹⁴ *ÖBL*, Bd. 1, s. 340; *Übersicht, 1910/11–1933/34*; přesnější údaje in: AU Wien, Personalakt S. Fränkel (MED PA 124, Sch. 16).

³¹⁵ *Vorlesungen, WS 1897/98 – SS 1933*.

³¹⁶ *ÖBL*, Bd. 1, s. 340; AU Wien, Personalakt S. Fränkel (bibliografie z let 1891–1918).

³¹⁷ *Vorlesungen, SS 1905 – WS 1913/14*.

jmenován řádným profesorem lékařské chemie a farmakologie. Po březnu 1938 byl Pick z rasových důvodů nucen odejít z Rakouska do USA, kde až do smrti působil v laboratořích firmy *Merck, Sharp and Dohme* v Rahway. Zabýval se biochemií antigenů a různými oblastmi farmakologie.³¹⁸

K nejvýznamnějším žákům E. Ludwiga je počítán **Ernst Freund** (1863–1946), i když formálně asistentem jeho ústavu nebyl. Po absolvování lékařské fakulty (1888) byl v roce 1891 ustanoven vedoucím laboratoře (později ústavu) patologické chemie Rudolfovy nemocnice (*Rudolfspital*). Za jeho působení se ústav v Rudolfově nemocnici stal mezinárodně proslulým badatelským centrem biochemie, zejména v oblasti výzkumu rakoviny. V roce 1933 byl Freund z rasových důvodů nucen z ústavu odejít, ale zásluhou anglického mecenáše F. A. Pearsona mu bylo umožněno pokračovat ve výzkumech v soukromé laboratoři do roku 1938, kdy musel odejít i z Rakouska. Ve své průkopnické práci v oblasti výzkumu biochemie rakoviny pokračoval v Londýně, kde též zemřel.³¹⁹ Na vídeňské lékařské fakultě přednášel až v meziválečném období (1924–1934) jako mimořádný profesor lékařské chemie (jmenován bez habilitačního řízení 1914, od roku 1934 byl emeritním profesorem).³²⁰

IV.2.3 Hans Fischer – Emil Fromm – Otto Fürth a jejich spolupracovníci v Rakouské republice (1918–1938)

Prvním ordinářem a přednostou ústavu po pádu monarchie byl na krátkou dobu PhDr. et MUDr. **Hans Fischer** (1881–1945). (Ve školním roce 1918/19 byl ordinariát po smrti J. Mauthnera neobsazen.) Na vídeňskou fakultu přišel z Innsbrucku, kdy byl ve školním roce 1917/18 děkanem lékařské fakulty. Vídeňským přednostou byl Fischer pouhé dva školní roky 1919/20–1920/21.³²¹ Jeho působení v Rakousku (profesor lékařské chemie v Innsbrucku 1916–1918 a ve Vídni 1919–1921) bylo jen epizodou, po většinu svého profesionálního života pracoval v Mnichově. Pocházel z Höchst am Main, studoval chemii a medicínu v Lausanne, Marburgu a Mnichově (PhDr. 1904, MUDr. 1908). Po promoci pracoval na II. interní klinice v Mnichově, poté v I. chemickém ústavu prof. Emila Fischera v Berlíně. V letech 1912–1916 byl docentem lékařské fakulty v Mnichově. Po pětileté epizodě v Rakousku se v dubnu 1921 vrátil do Mnichova jako profesor organické chemie Technické univerzity. Vědecky se zabýval hlavně barvivy v živočišných i rostlinných tkáních a tekutinách (bilirubin, hemoglobin, hemin, chlorofyl), světově uznávanou autoritou se stal především v oblasti pyrolové chemie. V roce 1930 získal Nobelovu cenu v oboru chemie za chemii pyrolu a syntézu heminu. Jeho mnichovský ústav přitahoval svou obrovskou badatelskou kapacitou a produkcí mnoho žáků z celého

³¹⁸ *Übersicht, 1905/06–1919/20*; Judith BAUER-MERINSKY, *Die Auswirkungen der Annexion Österreichs durch das Deutsche Reich auf die Medizinische Fakultät der Universität Wien im Jahre 1938*, Wien 1981, s. 192–194, citováno podle elektronické databáze Medizinische Universität Wien na: http://ub.meduniwien.ac.at/edocmed/?f_ac=AC06638468&f_file=1 (31. 1. 2011).

³¹⁹ E. LESKY, *Die Wiener medizinische Schule*, s. 526–529; G. SCHMIDT, *Zur Entwicklung*, s. 234; P. VOSWINCKEL, *Biographisches Lexikon*, Bd. III, s. 451–452; *BEeM*, I, s. 192; J. BAUER-MERINSKY, *Die Auswirkungen*, s. 56–58, citováno podle elektronické databáze Medizinische Universität Wien na: http://ub.meduniwien.ac.at/edocmed/?f_ac=AC06638081&f_file=1 (31. 1. 2011).

³²⁰ *Vorlesungen, WS 1924/25 – SS 1938; Übersicht, 1924/25–1937/38*.

³²¹ *Übersicht, 1919/20–1920/21*.

světa. Přestože nebyl příznivcem nacionálního socialismu, provoz jeho ústavu byl považován za důležitý pro válku. Koncem války byl ústav vybombardován a Fischer v depresi nad troskami svého životního díla spáchal sebevraždu.³²²

Jeho asistenty ve Vídni byli již jmenovaní H. Jansch, O. Schaumann a E. Kolisko. Vedle nich v době Fischerova působení v ústavu pracovali jako asistenti ještě MUDr. Walter Hausmann (1918/19–1921/22)³²³ a PhDr. Fritz Zuckerkandl (1919–1921/22).³²⁴ **Walter Hausmann** (1877–1938) působil po promoci (1901) ve fyziologickém ústavu Vysoké školy zemědělské (*Hochschule für Bodenkultur*) ve Vídni, kde se roku 1909 habilitoval ze všeobecné a srovnávací farmakologie. Roku 1912 se ze stejného oboru habilitoval na vídeňské univerzitě a roku 1920 byl jmenován mimořádným profesorem. V té době byl ředitelem státního Ústavu pro světelnou biologii a patologii (*Institut für Lichtbiologie und -pathologie*). Zpočátku se zabýval fyziologickou chemií a toxikologií, později se zaměřil na studium světelné biologie a patologie. Po anšlusu Rakouska byl nucen odejít ze všech svých funkcí a spáchal sebevraždu.³²⁵

* * *

Po Fischerově odchodu do Mnichova se novým ordinářem a přednostou ústavu stal **Emil Fromm** (1865–1928). Pocházel z Poznaňska, studoval chemii ve Freiburgu im Breisgau, Erlangen a Berlíně (PhDr. 1888). V letech 1888 až 1921 působil na univerzitě ve Freiburgu im Breisgau, kde začínal jako asistent chemického ústavu lékařské fakulty. Roku 1892 se habilitoval z lékařské chemie a roku 1897 byl jmenován mimořádným profesorem. V letech 1905–1920 byl přednostou chemické laboratoře matematicko-přírodovědecké fakulty. Řádným profesorem užitě lékařské chemie na vídeňské lékařské fakultě byl jmenován 27. 9. 1921 (s účinností od 1. 10. 1921). Hlavní oblastí jeho vědeckého zájmu byly sloučeniny síry a sloučeniny uhlíku.³²⁶ Přednostou ústavu byl do smrti v roce 1928.³²⁷

V prvním roce Frommova působení ve Vídni (1921/22) pokračovali ve své práci původně Fischerovi asistenti (Jansch, Schaumann, Hausmann a Zuckerkandl). Od roku 1922/23 nastoupili vedle Jansche asistenti noví (Schultis jen na rok, Sofner do 1923/24, Pirk do 1925/26, Fantl do 1927/28 a především H. H. Barrenscheen, viz dále).³²⁸ **Hermann Jansch** ukončil své asistentské působení školním rokem 1922/23, ale nadále na fakultě přednášel jako soukromý docent užitě lékařské chemie (poprvé uveden ve školním roce 1921/22, doložen ještě 1940). Od roku 1926 působil na vídeňské Vysoké škole zvěrolékařské (1926/27 mimořádný profesor, 1927/28 řádný profesor, 1933/35 rektor).³²⁹ Také **Hermann Karl Barrenscheen** zůstal ústavu věrný po dlouhá léta (asistentem byl do roku 1939, docentem od 1924, titul mimořádného profesora 1928, řádný profesor a přednosta ústavu od roku 1939; jeho kariéra bude podrobněji popsána v kapitole o období 1938–1945).

³²² I. FISCHER, *Biographisches Lexikon*, Bd. I, s. 411; P. VOSWINCKEL, *Biographisches Lexikon*, Bd III, s. 414.

³²³ *Vorlesungen, WS 1918/19 – WS 1921/22; Übersicht, 1918/19–1922/23.*

³²⁴ *Vorlesungen, SS 1919 – WS 1921/22; Übersicht, 1920/21–1921/22.*

³²⁵ *ÖBL*, Bd. 2, s. 222; *BEoM*, I, s. 255; P. VOSWINCKEL, *Biographisches Lexikon*, s. 600.

³²⁶ *ÖBL*, Bd. 1, s. 373–374; podrobněji k jmenováním: AU Wien, Personalakt E. Fromm (MED PA 141, Sch. 18).

³²⁷ *Übersicht, 1922/23–1927/28.*

³²⁸ *Vorlesungen, 1922/23–1927/28.*

³²⁹ *Übersicht, 1909/10–1933/34; Personal- und Vorlesungs-Verzeichnis 1940.*

Do konce 20. let zahájilo své působení pod Frommovým vedením pět dalších asistentů, z nichž dva se posléze habilitovali. Asistenti Jörg (1923/24–1925/26) a Simhandl (1924/25–1925/26) působili v ústavu jen krátce, Kapeller o něco déle (1926/27–1933/34).³³⁰ Dva posléze habilitovaní asistenti pracovali v ústavu až do konce meziválečného období: PhDr. **Alfred Friedrich** (1923/24–1937/38) a MUDr. **Robert Willheim** (1924/25–1937/38).³³¹ Friderich byl jako soukromý docent lékařské chemie se zvláštním zřetelem k chemii analytické uveden v seznamech osob poprvé ve školním roce 1933/34.³³² Willheim se docentem užitě lékařské chemie stal od školního roku 1927/28, v roce 1937/38 měl již titul mimořádného profesora.³³³

* * *

Posledním meziválečným ordinářem a přednostou ústavu se stal rodák z českých Strakoníc, MUDr. **Otto Fürth** (1867–1938). Po promoci na vídeňské lékařské fakultě (1894) byl v roce 1895/96 asistentem farmakologického ústavu německé lékařské fakulty v Praze. Od roku 1896 byl asistentem ústavu fyziologické chemie ve Štrasburku u prof. F. Hofmeistera, kde se 2. 11. 1899 habilitoval z fyziologické chemie. Od 1. 4. 1905 byl asistentem fyziologického ústavu lékařské fakulty ve Vídni. Zde byl 24. 11. 1906 jmenován mimořádným profesorem a vedoucím chemického oddělení ústavu, 24. 5. 1917 získal titul a charakter řádného profesora. V roce 1922 bylo v rámci fyziologického ústavu zřízeno **oddělení fyziologické chemie**, do jehož čela byl jmenován 10. 3. 1922. Oddělení vedl do školního roku 1928/29, od následujícího roku 1929/30 byl jmenován řádným profesorem a přednostou ústavu užitě lékařské chemie.³³⁴ Ústav vedl do března roku 1938, kdy byl z rasových důvodů nuceně penzionován. Ve své vědecké práci se věnoval všem oblastem fyziologické chemie se zaměřením na klinickou praxi. Zvláště se zajímal o výzkum hormonů, svalovou chemii a chemii melatoninových pigmentů.³³⁵ Je autorem dvousvazkové *Lehrbuch der physiologischen und pathologischen Chemie* (1925, 1928).³³⁶

Nejbližším Fürthovým spolupracovníkem již v době jeho působení ve funkci vedoucího oddělení fyziologické chemie ve fyziologickém ústavu byl PhDr. **Fritz Lieben** (1890–1966). K chemii byl „předurčen“ již geneticky i místem narození, kterým byl chemický ústav vídeňské filozofické fakulty, vedeným jeho otcem Adolfem.³³⁷ Po promoci z chemie na vídeňské filozofické fakultě (1917) se stal asistentem Fürthova chemického oddělení fyziologického ústavu,³³⁸ od roku 1922 do roku 1929/30 byl asistentem jeho oddělení fyziologické chemie tamtéž.³³⁹ (Oddělení fyziologické chemie vedl po Fürthově odchodu do ústavu užitě lékařské chemie ve školním roce 1929/30 Arnold Durig.³⁴⁰) V letech 1931/32–1937/38 byl Lieben

³³⁰ *Vorlesungen, 1923/24–1933/34.*

³³¹ *Vorlesungen, 1923/24–1937/38.*

³³² *Übersicht, 1933/34–1937/38.*

³³³ *Übersicht, 1924/25–1937/38.*

³³⁴ *BLDMF, s. 73; Übersicht, 1905/06–1937/38; ÖBL, Bd. 1, s. 382.*

³³⁵ P. VOSWINCKEL, *Biographisches lexikon*, Bd. III, s. 471.

³³⁶ J. BAUER-MERINSKY, *Die Auswirkungen*, s. 69–70, citováno podle elektronické databáze Medizinische Universität Wien na: http://ub.meduniwien.ac.at/edocmed/?f_ac=AC06638109&f_file=1 (31. 1. 2011).

³³⁷ K. Adolfu Liebenovi *ÖBL*, Bd. 5, s. 192.

³³⁸ Edith HEISCHKEL-ARTELT, *Vorwort*, in: Fritz Lieben, *Geschichte der physiologischen Chemie*, Hildesheim–New York 1970, s. V–VIII.

³³⁹ *Vorlesungen, 1922/23–1929/30.*

³⁴⁰ *Vorlesungen, 1929/30.*

opět Fürthovým asistentem, tentokrát v ústavu užité lékařské chemie.³⁴¹ V roce 1925 se Lieben habilitoval z fyziologické chemie a roku 1935 byl jmenován mimořádným profesorem.³⁴² Politické poměry ve druhé polovině 30. let ho vedly k rozjímání o osudech západní kultury, které vyústily v sepsání dějin biochemie.³⁴³ V roce 1940 byl nucen z rasových důvodů emigrovat přes Francii, kde byl několik měsíců internován, do USA. Z emigrace se vrátil v roce 1953 a působil opět ve vídeňském ústavu lékařské chemie.³⁴⁴

Krátkou dobu působili v ústavu v polovině 30. let kromě dosud jmenovaných asistentů Urban (1933/34–1936/37) a Bruno (1937/38).³⁴⁵ Dlouholetým Fürthovým asistentem (1928/29–1937/38) byl naopak později habilitovaný PhDr. **Theodor Leipert** (1902–1992). Jako docent je poprvé uveden ve školním roce 1937/38 (habilitován 30. 7. 1937).³⁴⁶ Asistentem ústavu byl i v letech 1939–1945 pod Barrenscheenovým vedením (viz dále).

Asistenty ústavu užité lékařské chemie tak bylo v letech 1918–1938 celkem 19 osob.

* * *

Kromě tří přednostů a jejich 19 asistentů formovali profil lékařské chemie na vídeňské fakultě také další habilitovaní učitelé, kteří asistenty ústavu nebyli. Významnou roli v institucionalizaci oboru sehrál profesor MUDr. **Wolfgang Josef Pauli**, který v letech 1926–1938 vedl samostatný **ústav koloidní chemie**. Pauli se narodil 11. 9. 1869 v Praze jako Wolf Pascheles (jméno změnil v souvislosti s konverzí ke katolicismu roku 1899). V Praze vystudoval německou lékařskou fakultu (MUDr. 1893), mezi jeho učitelé je uváděn mj. F. Hofmeister. Od června 1893 do června 1898 pracoval v Rudolfově nemocnici ve Vídni. Roku 1899 přešel jako asistent na III. interní oddělení univerzitní polikliniky a 12. 1. 1899 se habilitoval z interní medicíny. Dne 28. 10. 1907 získal titul mimořádného profesora a 14. 1. 1913 se stal skutečným mimořádným profesorem biologické a fyzikální chemie. Od roku 1903 pracoval ve fyzikálně-chemické laboratoři biologického výzkumného ústavu ve vídeňském Pratu.³⁴⁷ V roce 1914 svou laboratoř přenesl se svolením ministerstva kultury a vyučování do adaptovaných prostor v budově univerzitního farmakologického ústavu.³⁴⁸ Roku 1920 získal titul a charakter řádného profesora biologické a fyzikální chemie *ad personam*, zařazen byl nadále v rámci farmakologického ústavu.³⁴⁹ Pauliho laboratoř byla v květnu 1926 přeměněna (přejmenována) na ústav pro lékařskou koloidní chemii (*Institut für medizinische Kolloidchemie*). O prostorovém, přístrojovém a personálním vybavení (tehdy již v budově ústavu lékařské chemie na Währingerstrasse 10), financování (vedle soukromých prostředků a státních subvencí také z prostředků Rockefellerovy nadace) a poslání ústavu (výuka mediků a biologů)

³⁴¹ *Vorlesungen, 1931/32–1937/38.*

³⁴² *Übersicht, 1925/26–1937/38.*

³⁴³ Viz kapitolu Dosavadní zpracování problematiky a poznámka 28.

³⁴⁴ E. HEISCHKEL-ARTELT, *Vorwort*, s. VII–VIII.

³⁴⁵ *Vorlesungen, 1933/34–1937/38.*

³⁴⁶ *Vorlesungen, 1928/29–1937/38; Übersicht, 1928/29–1939; AU Wien, Personalakt T. Leipert (MED PA 315, Sch. 38).*

³⁴⁷ *BEdM, I, s. 459; Die Feierliche Inauguration des Rektors der Wiener Universität, 1956/57, s. 44; AU Wien, Personalakt W. J. Pauli (MED PA 393, Sch. 47. BEdM i Feierliche Inauguration uvádějí v některých případech nesprávné údaje, data jsou zde uváděna podle osobního spisu.*

³⁴⁸ AU Wien, Personalakt W. J. Pauli, dopis z 22. 3. 1915 (s. 92).

³⁴⁹ Tamtéž, dopis z 25. 9. 1920 (s. 102); *Übersicht, 1922/23.*

podal Pauli zprávu ministerstvu školství v roce 1927.³⁵⁰ V roce 1934 byl emeritován, ale pro své zásluhy a nenahraditelnost vykonával funkci přednosty do roku 1937/38.³⁵¹ Medikům přednášel již v letech 1915/16 a 1917/18 a poté 1922–1938.³⁵² Tento pražský rodák a univerzitní absolvent byl spoluzakladatelem koloidní chemie a v meziválečném Rakousku i nástupnických státech jejím hlavní reprezentantem. K jeho nejvýznamnějším publikacím patří *Elektrochemie der Kolloide* (s E. Valkó, 1929).³⁵³ V roce 1938 odešel z rasových důvodů do švýcarského exilu, kde 4. 11. 1955 v Curychu zemřel. Byl otcem nositele Nobelovy ceny za fyziku z roku 1945 Wolfganga Ernsta Pauliho (1900–1958).³⁵⁴

Pauliho dlouholetým asistentem byl **Johann Matula**. Tento gymnaziální profesor se poprvé objevil v seznamech přednášek v roce 1915/16, kdy vedl s Paulim praktická cvičení z fyzikální chemie a koloidní chemie pro mediky. Poté byl asistentem farmakologického ústavu, kde pracoval pod Pauliho vedením v laboratoři fyzikálně chemické biologie. S Paulim přešel v roce 1926 jako asistent do nového ústavu lékařské koloidní chemie. Mezi asistenty byl uváděn do roku 1930/31. Na pracoviště se vrátil v roce 1939, kdy se stal vedoucím tehdy už jen oddělení lékařské koloidní chemie.³⁵⁵ Kromě Matuly prošlo ústavem koloidní chemie v období jeho samostatnosti (1926/27–1937/38) osm dalších asistentů (Anna Spiegel, Valko, Eirich, Rimböck, Russer, Neurath, Kölbl, Schild). **Anna Simona Spiegel** (od roku 1927/28 Spiegel-Adolf, nar. 1893) byla Pauliho asistentkou od roku 1923 (ještě před zřízením samostatného ústavu) do školního roku 1930/31. Habilitovala se z užití lékařské chemie se zvláštním zřetelem k biologicko-fyzikální chemii a koloidní chemii. V roce 1930 se stala profesorkou fyzikální chemie a koloidní chemie a přednostkou oddělení koloidní chemie (*Department of Colloidchemistry*) na lékařské fakultě Temple University ve Philadelphii (USA).³⁵⁶ S definitivním odchodem profesora Pauliho v roce 1938 se pracoviště stalo od roku 1938/39 pouhým oddělením v rámci ústavu lékařské chemie.³⁵⁷

V letech 1924–1934 přednášel medikům také již zmiňovaný Ludwigův nejproslulejší žák **Ernst Freund**. V seznamech přednášek o lékařské chemii je v roce 1935 uveden ještě MUDr. **Franz Lippay**, v letech 1927–1938 asistent fyziologického ústavu a od roku 1933 soukromý docent fyziologie.³⁵⁸

IV.2.4 Hermann K. Barrenscheen a období nacionálního socialismu (1938–1945)

Po nuceném odchodu přednostů O. Fürtha a W. Pauliho v roce 1938 byly ústavy užití lékařské chemie a lékařské koloidní chemie administrativně spojeny a novým přednostou (nejprve prozatímním) se do května 1945 stal **Herrmann Karl Barrenscheen**. Narodil se 19. 11. 1887 ve Stuttgartu, medicínu studoval v Mnichově a ve Vídni, kde promoval

³⁵⁰ Tamtéž, dopis z 5. 5. 1926 (s. 105), dopis z 16. 7. 1927 (s. 107–110).

³⁵¹ AU Wien, Personalakt W. J. Pauli, dopis z 17. 8. 1933 (s. 120–121), dopis z 5. 7. 1934 (s. 142–143).

³⁵² *Vorlesungen, 1915/16–1937/38; Übersicht, 1915/16–1937/38*.

³⁵³ AU Wien, Personalakt W. J. Pauli, dopis z 17. 8. 1933; *BEEdM*, I, s. 459.

³⁵⁴ *ÖBL*, Bd 11, s. 300–301.

³⁵⁵ *Vorlesungen, WS 1915/16; Übersicht, 1915/16–1930/31; Personal- und Vorlesungs-Verzeichnis, 1939–1944/45*.

³⁵⁶ *Übersicht, 1926/27–1930/31*; J. BAUER-MERINSKY, *Die Auswirkungen*, s. 229–230, citováno podle elektronické databáze Medizinische Universität Wien na: <http://ub.meduniwien.ac.at/medienserver/provenienz/2008/AC06638584n01vt.pdf> (31. 1. 2011).

³⁵⁷ *Vorlesungen, 1926/27–1938/39*.

³⁵⁸ *Vorlesungen, SS 1935; Übersicht, 1927/28–1937/38*.

(MUDr. 26. 11. 1910). Již během studia byl demonstrátorem ústavu užitě lékařské chemie (1908–1910), po promoci asistentem I. lékařské kliniky (1911–1914). V letech 1912/13 studijně pobýval v ústavu fyziologické chemie prof. Hofmeistera ve Štrasburku. Po válce strávené ve vojenské službě krátce pracoval v malarické nemocnici.³⁵⁹ V roce 1920 nastoupil v ústavu užitě lékařské chemie (zřejmě jako demonstrátor, pomocná vědecká síla nebo provizorní asistent), kde poté působil jako asistent do školního roku 1938/39, respektive svého jmenování přednostou v roce 1939.³⁶⁰ Z užitě lékařské chemie se habilitoval 14. 4. 1924 a titul mimořádného profesora získal 24. 9. 1928 (s účinností od 15. 9.). V letech 1930 a 1934 byl svým přednostou profesorem Fürthem neúspěšně navrhován na placeného profesora.³⁶¹ Převážná část jeho vědeckých publikací před rokem 1938 i po něm je věnována látkové výměně. Několik desetiletí byla používána jeho kniha *Die Laboratoriumsmethoden der Wiener Kliniken* (s R. Wilhelmem, Wien–Leipzig 1928).³⁶²

Řádným profesorem a přednostou ústavu byl jmenován 1. 6. 1939.³⁶³ Jako řádný profesor vedl v letech 1939–1945 základní kurzy: přednášky z chemie pro mediky II. (v zimním semestru, v návaznosti na přednášky prof. Leiperta chemie pro mediky I.) střídavě s přednáškami o fyziologické chemii a vojenské chemii (v letním semestru; později přednášel pouze o fyziologické chemii, přednášky o vojenské chemii převzal prof. Leipert), praktika z fyziologické chemie (každý semestr), kurz klinické chemie (v letním semestru), práce z oblasti fyziologické chemie (každý semestr) a střídavě lékařskou chemii pro pokročilé (v letním semestru) a cvičení pro pokročilé (v zimním semestru).³⁶⁴

Svou loajalitu k novému režimu po anšlusu Rakouska osvědčil členstvím v NSDAP (již od 1933) a SA (od 1934), jak uvedl v září 1938 v dotazníku,³⁶⁵ a funkcí vedoucího zahraničního oddělení sboru docentů v letech 1938–1945, které v roce 1939 do světa rozeslalo skandální ospravedlnění personálních čistek na vídeňské fakultě.³⁶⁶ Koncem války byla budova ústavu těžce poškozena bombardováním³⁶⁷ a Barrenscheen se svými kolegy (T. Leipertem, K. Apprichem, H. Ehrlichovou) přesídlil 5. dubna do Strobl am Wolfgangsee, odkud se počátkem července přihlásili dopisem rektorovi vídeňské univerzity „... *in voller Loyalität ganz zur Verfügung*“.³⁶⁸ V té době ale už probíhala denacifikace vídeňské univerzity, která se týkala též Barrenscheena. Již 24. 5. 1945 byl děkanem bez ohledu na pozdější konečné rozhodnutí suspendován a poslán na dovolenou. Další fáze administrativního postupu v personálních otázkách univerzitních zaměstnanců mezi březnem 1938 a květnem 1945 byla řízena úřadem likvidátora zařízení Německé říše v Rakouské republice (*Liquidator der Einrichtungen des Deutschen Reiches in der Republik Österreich*). Ten Barrenscheena

³⁵⁹ AU Wien, Personalakt H. K. Barrenscheen (MED PA 25, Sch. 4), dotazník (s. 1–8).

³⁶⁰ Dotazník v osobním spisu udává rok 1920 jako počátek asistentkého působení; *Übersicht, 1920/21* jej uvádí také jako asistenta; *Vorlesungen* jej uvádějí jako asistenta až od 1922/23.

³⁶¹ AU Wien, Personalakt H. K. Barrenscheen, dotazník (s. 1–8), materiály k habilitaci (s. 77–83), materiály ke jmenování profesorem (s. 63–67), korespondence (s. 44, 54–58).

³⁶² Günther BERKA, *100 Jahre Deutsche Burschenschaft in Österreich 1859–1959. Die geistige Leistung ihrer bedeutenden Männer*, Graz 1959, s. 89; G. SCHMIDT, *Zur Entwicklung*, s. 235; bibliografie in: J. C. POGGENDORF, *Biographisch-Literarisches Handwörterbuch der exakten Naturwissenschaften*, Bd. VII, Teil 1, Berlin 1956, s. 89–90.

³⁶³ AU Wien, Personalakt H. K. Barrenscheen, korespondence (s. 22).

³⁶⁴ *Vorlesungen, 1939/40; Personal- und Vorlesungs-Verzeichnis, 1940–1944/45*.

³⁶⁵ AU Wien, Personalakt H. K. Barrenscheen, korespondence z 31. 1. 1946 (s. 89).

³⁶⁶ P. VOSWINCKEL, *Biographisches Lexikon*, s. 79.

³⁶⁷ G. BERKA, *100 Jahre*, s. 89.

³⁶⁸ AU Wien, Personalakt H. K. Barrenscheen, dopis z 5. 7. 1945 (s. 15).

propustil rozhodnutím z 31. 1. 1946 (na základě zákona o výkonu povolání) z místa řádného profesora a z veřejné služby s poukazem na jeho členství v NSDAP a v SA. Barrenscheen se zřejmě odvolal, protože v srpnu následujícího roku obdržel další dopis od likvidátora, ve kterém je propuštění potvrzeno, navíc s poukazem na jeho pozici *Sanitäts-Sturmbannführera* SA. Ještě počátkem roku 1948 se na Barrenscheenovu žádost projednávalo jeho přeřazení do skupiny „méně zatížených“ (*Minderbelasteten*).³⁶⁹ Funkční zařazení před březnem 1938 a po něm bylo řešeno také v souvislosti s projednáváním Barrenscheenova důchodu v roce 1948. Za rozhodující bylo považováno jeho zařazení k 13. 3. 1938, kdy byl ve služebním postavení vysokoškolského asistenta I. třídy (od 1. 1. 1924). Jeho jmenování řádným profesorem (1. 6. 1939) mu uznáno nebylo vzhledem k tomu, že po květnu 1945 nebyl převzat jako vysokoškolský učitel do služeb Rakouské republiky.³⁷⁰ V této době (1947–1955) již působil jako vedoucí lékařsko-chemické ústřední laboratoře zemské nemocnice v Salzburgu.³⁷¹ Zemřel 3. 11. 1958.³⁷²

V krátkém období let 1938/39–1945 působil pod Barrenscheenovým vedením celkem jedenáct asistentů, většina delší dobu: Theodor Leipert (1938/39–1945), Johannes Pany (1938/39–1943/44), Wilhelm Filz (1938/39–1943/44), Kurt Apprich (1938/39–1945), Johann Matula (1938/39–1945), Alfred Berg (1940–1941), Irmgard Skudrzyk (1941–1943/44), Martin Pantlitschko (1941–1943/44), Maria Sommerbauer (1941/42), Tibor von Valyi-Nagy (1943/44) a PhDr. Hedwig Ehrlich (1945). W. Filz, K. Apprich a M. Pantlitschko byli od roku 1941/42 vedeni jako odvedení do wehrmachtu.³⁷³

Theodor Leipert byl asistentem ústavu již v letech 1928–1938 a zůstal jím jako soukromý docent (habilitován 30. 7. 1937) i po anšlusu Rakouska. Narodil se 12. 11. 1902 v Zuckmantel ve Slezsku (dnes Zlaté Hory, ČR). Po maturitě na opavském gymnáziu vystudoval ve Vídni chemii (PhDr. 20. 3. 1926) a později i medicínu (MUDr. 27. 7. 1939). V době převzetí vídeňské univerzity do systému říšských univerzit byl asistentem ústavu lékařské chemie II. třídy, od 1. 10. 1941 byl vrchním asistentem tamtéž.³⁷⁴ Také Leipert se jako jeho šéf na nové poměry rychle adaptoval, v dotazníku ze září 1945 uvedl své členství v NSDAP od května 1938 a nevyřízenou přihlášku do SA z podzimu téhož roku.³⁷⁵ Docentem podle nových předpisů byl jmenován 4. 4. 1940 a od roku 1943/44 byl uváděn jako neplánovaný (*außerplanmässiger*) profesor.³⁷⁶ V letech 1939–1945 přednášel spolu s Barrenscheenem základní kurs chemie pro lékaře (chemie pro lékaře I. v letním semestru), sám přednášel vždy v zimním semestru o vybraných kapitolách z fyziologické chemie. V obou semestrech vedl chemická praktika a vždy v zimním semestru fyziologicko-chemická vyšetření pro farmaceuty.³⁷⁷ V době svého pražského působení

³⁶⁹ Tamtéž, korespondence z 24. 5. 1945 (s. 13), 31. 1. 1946 (s. 89), 7. 8. 1947 (s. 16), 27. 1. 1948 (s. 18).

³⁷⁰ Tamtéž, korespondence ze 14. 12. 1948 (s. 22, 23).

³⁷¹ P. VOSWINCKEL, *Biographisches Lexikon*, s. 79.

³⁷² AU Wien, Personalakt H. K. Barrenscheen, dotazník.

³⁷³ *Vorlesungen, 1938/39; Personal- und Vorlesungs-Verzeichnis, 1939–1945*. Asistenti jsou naposledy uvedeni (kromě Matuly) ve WS 1943/44. Leipert, Apprich a Ehrlichová jsou jako asistenti jmenováni v Barrenscheenově dopise z 5. 7. 1945: UA Wien, PA H. K. Barrenscheen (s. 15); Pany, Pantlitschko, Skudrzyk a Valyi-Nagy jsou jmenováni jako spoluautoři některých jeho prací, srovnej: J. C. POGGENDORF, *Biographisch-Literarisches Handwörterbuch*, s. 90.

³⁷⁴ AU Wien, Personalakt T. Leipert (MED PA 315, Sch. 38), dotazník.

³⁷⁵ Tamtéž, Personalblatt z 15. 9. 1945 (s. 26).

³⁷⁶ *Personal- und Vorlesungs-Verzeichnis, WS 1943/44*.

³⁷⁷ *Personal- und Vorlesungs-Verzeichnis, 1940–1940/45*.

publikoval příručku *Anorganische Chemie für Mediziner* (s J. Matulou, 1941, 2. vydání 1947).³⁷⁸

V dubnu 1945 odešel s Barrenscheenem a dvěma dalšími kolegy do Strobl am Wolfgangsee a podobně jako Barrenscheen měl problémy s novými rakouskými úřady. V srpnu 1945 nebyl převzat do služby nového režimu. Jedním z důvodů bylo jeho plánované jmenování *SA-Sanitätsführerem*.³⁷⁹ Zpět na místo vysokoškolského učitele vídeňské lékařské fakulty s titulem soukromého docenta byl povolán v květnu 1948.³⁸⁰ Dne 28. 4. 1954 následovalo jmenování mimořádným profesorem. V té době se věnoval také vybudování centrálních laboratoří vídeňských nemocenských pokladen. Od roku 1964 působil Leipert jako řádný profesor a přednosta ústavu lékařské chemie v Grazu (jmenován 24. 1.).³⁸¹ Ve školním roce 1966/67 zde vykonával úřad děkana lékařské fakulty. Zemřel roku 1992. V době svého vídeňského působení se zabýval především mikroanalytickými metodami (mj. určení jódu). V době působení v Grazu se věnoval mj. výzkumům látkové výměny u hypoxie a pokračoval ve výzkumech o účincích jódu na srážení krve v souvislosti s problémy aterosklerotických poškození cév. V oblasti klinické chemie se zaměřil především na geriatrické otázky.³⁸²

Asistent **Johann Matula** převzal v roce 1938/39 vedení oddělení lékařské koloidní chemie a vedl je až do konce války. Ačkoliv nebyl habilitován, vedl v té době kurzy fyzikálně-chemických vyšetřovacích metod pro mediky a lékaře (v letním semestru) a fyzikálně-chemická praktika pro mediky (v zimním semestru).³⁸³

Profesor vídeňské Vysoké školy zvěrolékařské **Hermann Jansch** přednášel jako soukromý docent lékařské fakulty medikům o soudní chemii ještě počátkem 40. let.³⁸⁴

V. Chemie na lékařské fakultě v Lipsku od poloviny 19. století do roku 1945

Lipská lékařská fakulta má ve vývoji fyziologické chemie na německých univerzitách významné postavení. K jejím prioritám patří první mimořádná (1843) a řádná profesura (1854) fyziologické a patologické chemie C. G. Lehmana, příslušný samostatný ústav se však z fyziologického ústavu vydělil až roku 1916. V tomto ohledu se institucionalizace chemie na lékařské fakultě v Lipsku podobala vývoji na většině ostatních univerzit v Německu a odlišovala od „rakouského“ modelu ústavů užití lékařské chemie založených v rámci reformy lékařského studia (1872). Dějiny fyziologické chemie v Lipsku jsou soustavně a dostatečně podrobně popsány v dostupné literatuře.³⁸⁵ Následující pasáže se jí v základních rysech přidržují, doplněny jsou o podrobnosti získané vlastním výzkumem osobních spisů hlavních lipských reprezentantů oboru s přihlédnutím k tištěným seznamům osob a přednášek.

³⁷⁸ A. HOLASEK – A. KERNBAUER (Hgg.), *Biochemie in Graz*, s. 191.

³⁷⁹ AU Wien, Personalakt T. Leipert, dopisy z 13. 4. 1948 (s. 18) a 15. 5. 1948 (s. 16).

³⁸⁰ Tamtéž, dopis z 15. 5. 1948 (s. 15).

³⁸¹ Tamtéž, dopisy z 3. 5. 1954 a 5. 2. 1964.

³⁸² B. PALETTA, *Univ. Prof. DDR. T. Leipert zum 70. Geburtstag*, Wiener klinische Wochenschrift 84, 1972, 45, s. 721–722; podrobnosti o jeho působení po roce 1945 in: A. HOLASEK – A. KERNBAUER (Hgg.), *Biochemie in Graz*, s. 190–192.

³⁸³ *Personal- und Vorlesungs-Verzeichnis, 1940–1940/45*.

³⁸⁴ *Personal- und Vorlesungs-Verzeichnis, 1940*.

³⁸⁵ Cornelia BECKER, *Die Wurzeln der Physiologischen Chemie*, in: C. Becker – E. Hofmann, *Die Physiologische Chemie in Leipzig. Geschichte und Gegenwart*, s. 5–33.

V.1 Výuka chemie pro mediky a chemická laboratoř (40.–70. léta 19. století)

Za rozhodující moment v dějinách fyziologické chemie v Lipsku je označován rok 1854, kdy byl Carl Gotthelf Lehmann (1812–1863) jmenován řádným profesorem fyziologické a patologické chemie *ad personam*. Mimořádným profesorem lékařské fakulty byl již od roku 1843. Jeho žádost lékařské fakultě o finanční podporu k založení zoochemické laboratoře z roku 1849 nebyla vyslyšena, proto vyučoval v soukromé laboratoři financované z vlastních prostředků. Přednášky z fyziologické chemie ohlašoval od roku 1851, ovšem na filozofické fakultě. Své pojetí oboru definoval v předmluvě k *Lehrbuch der physiologischen Chemie* (1850–1853). S Lehmannovým odchodem na univerzitu v Jeně roku 1856 katedra zřízená *ad personam* zanikla, ale s přednáškami navázal Lehmannův žák, mimořádný profesor Otto Funke (1828–1897). Tomu se podařilo prosadit zřízení laboratoře pro fyziologickou chemii umístěnou v Jakubském špitále (*Jakobshospital*) i její financování státem. Laboratoř byla administrativně podřízena fyzikálnímu kabinetu a současně interní klinice. Funke podpořil opakovaně vydání Lehmannovy učebnice a vydal vlastní atlas fyziologické chemie. Po Funkeho odchodu do Freiburgu im Breisgau (1860) se praktických cvičení z patologické chemie ve školním roce 1861/62 ujal tehdy ještě nedokončený medik Carl H. Huppert (1832–1904). Již rok po promoci (1862) se habilitoval (1863) a stal se vedoucím laboratoře pro patologickou chemii (jak zněl nyní její název) v Jakubském špitále. Rok po jmenování mimořádným profesorem (1871) odešel Huppert na místo ordináře nově zřízeného ústavu užitě lékařské chemie do Prahy (1872, viz výše). Přednášky a vedení laboratoře po něm převzal (vedle svých vlastních povinností) v letech 1872–1878 řádný profesor hygieny Franz Adolf Hofmann (1843–1920). V té době se už ale těžiště oboru, označovaného jako fyziologická chemie, přesouvalo do chemického oddělení fyziologického ústavu.³⁸⁶

V.2 Institucionalizace fyziologické chemie

V.2.1 Oddělení pro chemii ve fyziologickém ústavu prof. Carla Ludwiga (1869–1892)

Fyziolog **Carl Friedrich Wilhelm Ludwig** (1816–1895) patří k největším postavám lipské univerzity druhé poloviny 19. století. Po promoci (1840) a habilitaci (1842) působil v Marburgu, kde byl jmenován mimořádným profesorem (1846). V letech 1849–1855 byl profesorem anatomie a fyziologie v Curychu, v letech 1855–1865 profesorem fyziologie a zoologie na vojenské lékařské akademii Josefinum ve Vídni. V roce 1865 byl povolán do Lipska, kde byl jeho zásluhou osamostatněn fyziologický ústav (1869), který si záhy získal mimořádné mezinárodní renomé.³⁸⁷ V Ludwigově pojetí byla fyziologie učením o organismu jako fyzikálně-chemickém systému. Také proto se součástí ústavu záhy stalo oddělení pro chemické experimenty vedené asistentem, které sídlilo v přízemních prostorách jižního křídla fyziologického ústavu. Místo chemického asistenta zastával od roku 1869 Lehmannův žák **Gustav Hüfner** (1840–1908). Po promoci byl asistentem

³⁸⁶ C. BECKER, *Die Wurzeln der Physiologischen Chemie*, s. 12–16.

³⁸⁷ *BEEdM*, I, s. 388; Ortun RIHA, *Medizinische Fakultät*, in: U. von Hehl – U. John – M. Rudersdorf (Hgg.), *Geschichte der Universität Leipzig*, Bd. 4/1, s. 974–975.

u chemika R. Bunsena v Heidelbergu. Již roku 1872 přesídlil jako nástupce Hoppe-Seylera do Tübingen. Vědecky se zabýval zejména výzkumem aminokyselin.³⁸⁸

Po Hüfnerově odchodu se Ludwigovým asistentem pro chemii stal v roce 1872 **Edmund Drechsel** (1843–1897). Protože nebyl doktorem medicíny, ale absolventem chemie na filozofické fakultě lipské univerzity (1864), setkal se jeho jmenování asistentem ze strany lékařské fakulty s výhradami. Přes počáteční skepsi se roku 1875 habilitoval a roku 1878 byl jmenován mimořádným profesorem fyziologické chemie, stále ještě jako placený asistent fyziologického ústavu (do 1892). Těžištěm Drechselovy vědecké práce byly výzkumy chemické podstaty bílkovin (je mj. objevitelem lysinu).³⁸⁹ V letech 1882–1892 ohlašoval Drechsel především pravidelné přednášky z fyziologické chemie (se zvláštním zřetelem k látkové výměně), fyziologicko-chemická praktika a různé specializované přednášky a cvičení (chemie bílkovin, analýza moči, organická experimentální chemie).³⁹⁰ V létě 1891 několik profesorů lipské fakulty požádalo, aby saské ministerstvo školství zajistilo Drechselovi postavení odpovídající jeho zásluhám o obor i postavení samotné fyziologické chemie, která nesmí chybět jako součást úplného lékařského kurikula. Podepsaní profesori (na prvním místě C. Ludwig) argumentovali mj. existencí dvou fyziologicko-chemických laboratoří v Berlíně a ordinariátů oboru ve Vratislavi (tehdy Breslau), Tübingen, Štrasburku a Freiburgu a také podobných ordinariátů mimo Německo. Lékařská fakulta poslala žádost na ministerstvo s konkretizací, aby Drechselovo oddělení bylo osamostatněno jako ústav a jemu samotnému byl zvýšen plat. Z ministerstva přišla odpověď, že na zvýšení Drechselova platu bude pamatováno v příštím rozpočtu. Ke změnám v Drechselově postavení již nedošlo, neboť v březnu následujícího roku (1892) odešel jako řádný profesor fyziologické chemie a farmakologie do Bernu.³⁹¹

Kromě mimořádného profesora fyziologické chemie učili lipské mediky základům chemie (všeobecné, anorganické i organické) ordináři chemie, respektive další učitelé filozofické fakulty. Do poloviny 80. let to byl především profesor chemie Hermann A. Kolbe (1818–1884), poté až do smrti profesor Dr. phil. et Dr. med. Johannes Wislicenus (1835–1902).³⁹²

V.2.2 Osamostatnění ústavu fyziologické chemie (1916) za profesora Maxe Siegfrieda (1892–1921)

Na sklonku Ludwigova působení ve funkci přednosta fyziologického ústavu (do 1895) se chemickým asistentem a vedoucím fyziologicko-chemického oddělení stal lipský rodák **Max Siegfried** (1864–1920). Chemii studoval v Lipsku a v Mnichově (Dr. phil. 1887 Lipsko). Krátce po promoci (1888), tedy ještě v době působení vedoucího fyziologicko-chemického

³⁸⁸ C. BECKER, *Die Wurzeln der Physiologischen Chemie*, s. 16.

³⁸⁹ C. BECKER, *Die Wurzeln der Physiologischen Chemie*, s. 17–18; *Personal-Verzeichniss der Universität Leipzig* (dále jen *Personal-Verzeichniss*), 1882/83–1891/92; Universitätsarchiv Leipzig (dále jen UA Leipzig), Personalakt E. Drechsel, N. 414.

³⁹⁰ *Verzeichniss der im ... auf der Universität zu haltenden Vorlesungen* (dále jen *Vorlesungen*), 1882/83–1892.

³⁹¹ UA Leipzig, Personalakt E. Drechsel, N. 414, dopisy z 21. 7. a 30. 7. 1891, 20. a 21. 3. 1892; k Drechselově postavení v Bernu: H.-H. EULNER, *Die Entwicklung*, s. 91.

³⁹² *Vorlesungen, WS 1882/83 – WS 1902/03*; blíže o nich: Lothar BEYER – Helmut PAPP et al., *Fakultät für Chemie und Mineralogie*, in: U. von Hehl – U. John – M. Rudersdorf (Hgg.), *Geschichte der Universität Leipzig*, Bd. 4/1, s. 1337–1340.

oddělení E. Drechsela, se stal jedním ze čtyř asistentů lipského fyziologického ústavu. Po Drechselově odchodu do Bernu nastoupil Siegfried roku 1892 na jeho místo chemického asistenta a vedoucího oddělení a ve stejném roce se habilitoval na filozofické fakultě z chemie. K rozvoji oddělení došlo s podporou nového přednosty fyziologického ústavu prof. Dr. med. Ewalda Heringa (1834–1918, přednostou 1895–1916³⁹³). Roku 1897 byl Siegfried jmenován mimořádným profesorem fyziologické chemie. V centru Siegfriedova vědeckého zájmu stála svalová biochemie, produkty hydrolýzy bílkovin (lysin, lysatin, lysatinin), antipeptony a vazby kyseliny uhličité na aminokyseliny.³⁹⁴ Po své habilitaci vedl chemická a fyziologicko-chemická praktika a cvičení, po jmenování mimořádným profesorem ohlašoval pravidelně přednášky o fyziologické chemii a o látkové výměně (v návaznosti na fyziologické přednášky prof. Heringa), fyziologicko-chemická praktika, chemická praktika a některé další specializované přednášky nebo cvičení. Ohlašoval též konzultace z organické chemie.³⁹⁵

S odchodem E. Heringa na odpočinek, příchodem nového přednosty fyziologického ústavu S. Gartena (1871–1923, přednostou 1916–1923) a restrukturalizací fyziologického ústavu došlo také k úplnému osamostatnění fyziologické chemie v Lipsku. K 1. dubnu 1916 bylo chemické oddělení vyčleněno a konstituováno jako nezávislý ústav fyziologické chemie, jehož přednostou byl jmenován Max Siegfried současně se jmenováním řádným honorárním profesorem. Přestože ústav se tímto administrativně osamostatnil a obdržel patřičné personální a finanční zajištění, nezískal vlastní budovu a nadále sídlil (až do konce sledovaného období v roce 1945) ve společné budově s fyziologickým ústavem (Liebigstrasse 16). Jeho situace tak – navíc uprostřed první světové války – nebyla lehká. Úplným završením procesu institucionalizace fyziologické chemie v Lipsku bylo Siegfriedovo jmenování skutečným řádným profesorem 25. 3. 1919. Tehdy se ale už z dosažených úspěchů a pevného zajištění svého oboru nemohl plně radovat, především z vážných rodinných a osobních důvodů (smrt dvou synů, těžká deprese, léčení v sanatoriu). Výuku v té době (1919–1920) suplovali asistenti, vedení ústavu suploval přednosta fyziologického ústavu prof. Garten. Max Siegfried zemřel 22. 2. 1920 v Lipsku.³⁹⁶

Za Siegfriedova vedení oddělení a poté ústavu se vedle něj fyziologické chemii věnovali postupně tři chemičtí asistenti. Prvním byl v letech 1898–1904/05 **Richard Burian** (1871–1954).³⁹⁷ Tento vídeňský rodák působil krátce po promoci (MUDr. 1894 Vídeň) na vídeňské II. interní klinice. Během svého asistentského působení v Lipsku se roku 1900 habilitoval. Roku 1905 odešel na místo ředitele fyziologického oddělení zoologické stanice v Neapoli, v roce 1911 získal titul mimořádného profesora a nakrátko se vrátil do lipského fyziologického ústavu (1914–1916). Roku 1920 přešel jako řádný profesor fyziologie na nově založenou lékařskou fakultu v Bělehradě v tehdejší Jugoslávii.³⁹⁸ Po své habilitaci ohlašoval výběrové přednášky (například o látkové výměně, bílkovinnách) a fyziologicko-chemická cvičení.³⁹⁹

³⁹³ Ewald Karl Konstantin Hering byl před příchodem do Lipska v letech 1870–1895 ordinářem fyziologie na pražské (od 1883 německé) lékařské fakultě, dvakrát jejím děkanem a v roce 1882/83 rektorem. Viz: *BLDMF*, s. 90.

³⁹⁴ C. BECKER, *Die Wurzeln der Physiologischen Chemie*, s. 18–21; UA Leipzig, Personalakt M. Siegfried, N. 364.

³⁹⁵ *Vorlesungen, WS 1892/93 – SS 1920*.

³⁹⁶ C. BECKER, *Die Wurzeln der Physiologischen Chemie*, s. 22–24; UA Leipzig, Personalakt M. Siegfried, N. 364, N. 895.

³⁹⁷ *Personal-Verzeichniss*, SS 1898 – WS 1904/05.

³⁹⁸ *BEEdM*, I, s. 97.

³⁹⁹ *Vorlesungen, SS 1901 – WS 1904/05*.

V letech 1905 až 1910 byl chemickým asistentem Dr. med. Walter Sulze (později docent v Giessenu) a v letech 1910/11 až 1921 Dr. phil. Rudolf Zimmermann.⁴⁰⁰ Chemii nadále medikům přednášeli také učitelé filozofické fakulty, po smrti J. Wislicenuse (1902) zejména profesor chemie Dr. phil. Arthur Hantsch (1857–1935) nebo profesori Ernst Beckmann (1853–1923) a Carl Paal (1860–1935), hlavní představitelé lipské užitě chemie a farmacie.⁴⁰¹

Jestliže pro zkoumání úrovně výuky i vědecké produkce učitelů chemie na filozofických (přírodovědeckých) fakultách v Praze, Vídni i Lipsku je možné využít jako prameny obhajovaných disertací (nebo alespoň jejich seznamů), není tato metoda v případě lékařské či fyziologické chemie možná nejen v Praze a Vídni, kde medicí disertace vůbec nepsali, ale ani v případě Lipska. Lipští medicí sice disertace psali a obhajovali, ale jejich výzkum nebyl dosud soustavně proveden. V publikovaném soupisu lékařských disertací 1893/94–1899/1900 (tedy jakémsi desetiletém vzorku) není doložena žádná disertace z oboru fyziologické chemie, nepovinného předmětu přednášeného docentem, respektive mimořádným profesorem.⁴⁰²

V.2.3 Ústav fyziologické chemie za profesora Karla Thomase (1921–1945)

V dubnu roku 1921 se samostatného ústavu (více než rok po smrti a předcházející dlouhé nemoci M. Siegfrieda) ujal **Karl Thomas** (1883–1969). Medicínu studoval v Mnichově a v rodném Freiburgu im Breisgau (Dr. med. 1906 Freiburg). V předválečných letech prošel několika zdravotnickými a vědeckými ústavu: 1906–1907 nemocnice v Chemnitz, 1907–1910 byl asistentem hygienického a poté fyziologického ústavu lékařské fakulty v Berlíně, 1911–1912 asistentem chemického a poté fyziologicko-chemického ústavu univerzity v Tübingenu a v letech 1912–1913 asistentem fyziologického ústavu v Greifswaldu. V Greifswaldu se 6. 12. 1912 habilitoval z fyziologie (fyziologická chemie zde ještě nebyla habilitačním oborem), docentura mu byla o rok později přenesena do Berlína. Od 1. dubna 1913 byl vědeckým pracovníkem a zástupcem ředitele *Kaiser-Wilhelm-Institut für Arbeitsphysiologie* v Berlíně, kde pracoval (s válečnou přestávkou na západní i srbské frontě) do konce března 1921. V Berlíně získal 18. 9. 1916 titul mimořádného profesora.⁴⁰³

Již v době, kdy se k 1. 4. 1921 stal řádným profesorem a přednostou lipského ústavu, byla jeho hlavním vědeckým zájmem fyziologie látkové výměny a výživy, které stály v centru vědeckého zájmu celého ústavu zejména za války. Druhou hlavní oblastí jeho badatelského úsilí byla látková výměna lipidů. Po roce 1948 převládly terapeutické a profylaktické aspekty ve třetí hlavní oblasti jeho vědecké práce – výzkumu silikóz z fyziologicko-chemického hlediska. Na rozvoji fyziologické chemie se podílel nejenom vlastními publikacemi a intenzivní spoluprací se svými žáky, ale také jako dlouholetý spoluvydavatel nejstaršího specializovaného periodika oboru – *Zeitschrift für physiologische Chemie* (Thomas byl jeho spoluvydavatelem od roku 1927 do smrti).⁴⁰⁴

⁴⁰⁰ *Personal-Verzeichniss, SS 1905 – SS 1921*; UA Leipzig, Personalakt M. Siegfried, N. 895, dopis ze 4. 1. 1919.

⁴⁰¹ *Vorlesungen, WS 1903/04 – WS 1920/21*; k farmacemutům U. von HEHL – U. JOHN – M. RUDERSDORF (Hgg.), *Geschichte der Universität Leipzig*, Bd. 4/1, s. 1162–1186, zde zvláště s. 1165–1168, k Hantschovi tamtéž, s. 1340–1341.

⁴⁰² Annegret KELLER, *Die medizinische Dissertationen an der Universität Leipzig der Jahrgänge 1893/94 bis 1899/1900*, Dissertation Leipzig 2008.

⁴⁰³ UA Leipzig, Personalakt K. Thomas, N. 220/mikro 997, dotazníky (s. 8, 33, 35); G. WEITZEL, *K. Thomas*, s. 3–4.

⁴⁰⁴ C. BECKER, *Die Wurzeln der Physiologischen Chemie*, s. 25–27; G. WEITZEL, *K. Thomas*, s. 4–6; I. KÄSTNER – A. THOM, *575 Jahre Medizinische Fakultät der Universität Leipzig*, s. 176–177.

Jako ordinář v Lipsku převzal základní výuku fyziologické chemie mediků (přednášky i cvičení), kursy organické chemie pro mediky a biochemická praktika pro pokročilé. Už v polovině 20. let se v názvech některých přednášek a cvičení prof. Thomase i jeho spolupracovníků začal objevovat vedle fyziologické chemie také termín biochemie. Od druhé poloviny 30. let část jeho přednášek a cvičení převzal docent (později mimořádný profesor) E. Strack. Teprve v roce 1944/45 se v seznamech přednášek objevila vojenská chemie jako součást Thomasovy a Strackovy přednášky o fyziologické chemii.⁴⁰⁵ Ve školním roce 1926/27 byl děkanem lékařské fakulty.

Kromě výchovy několika generací žáků a rozvoje oboru se Thomas významně zasloužil také o rozšíření a vybavení svého lipského pracoviště. Ústav sídlil nadále ve společné budově s fyziologickým ústavem, jejich výukový i badatelský provoz byl proto úzce propojen. Přes poválečné hospodářské těžkosti, projevy světové hospodářské krize na přelomu 20. a 30. let a finanční problémy lipské univerzity se Thomasovi podařilo prosadit dostavbu laboratoří a pracoven ve dvou nových postranních křídlech (dokončena 1939) a modernizaci posluchárny. Tím se lipský ústav fyziologické chemie stal jedním z největších svého druhu v Německu. Budovu ovšem těžce poškodily nálety v prosinci 1943. Část vybavení se sice podařilo zachránit a v lednu následujícího roku provizorně obnovit výuku i vědecký výzkum, definitivní ránu provozu ústavu však uštědřil další ničivý nálet v dubnu 1945.⁴⁰⁶ Osudům K. Thomase (v západním Německu) a E. Stracka (ve východním Německu) po květnu 1945 bude krátce věnována pozornost v poslední kapitole.

* * *

V době Thomasova působení výrazně vzrostl počet vědeckého personálu ústavu. Ještě v prvním semestru svého působení (letní 1921) měl pouhého jednoho asistenta, od následujícího semestru (zimní 1921/22) již byli v ústavu dva. Oba z nich mimochodem působili v ústavu jako asistenti po celá dvacátá léta a oba se v jejich polovině habilitovali (J. Kapfhammer, B. Flaschenträger, viz dále). Od letního semestru 1924 měl ústav pravidelně dva řádné asistenty a dva pomocné asistenty (*Hilfsassistent*), od zimního semestru 1926/27 čtyři řádné asistenty a dva volontéry (*Volontärassistent*). Od školního roku 1936/37 vzrostl počet asistentů na čtyři řádné a sedm neplánovaných (od 1937/38 bylo těchto jen pět, z nichž jedno místo od roku 1939 nebylo obsazeno). Od roku 1941 uváděly seznamy osob čtyři vědecké (řádné) asistenty a tři nebo čtyři volontéry, respektive pomocné vědecké síly (*wissenschaftliche Hilfskräfte*), z nichž u některých bývala navíc poznámka, že jsou v armádě. Od roku 1943 už seznamy neuváděly jména asistentů vůbec.⁴⁰⁷

Již z první garnitury Thomasových asistentů vyšly dvě významné vědecké osobnosti, J. Kapfhammer a B. Flaschenträger. **Joseph Kapfhammer** (1888–1968) pocházel z Norimberku, vystudoval farmacii (Dr. phil. Erlangen) a medicínu (Dr. med. Berlín). Po vojenské službě (1914–1918) pracoval v letech 1919 až 1921 u prof. K. Thomase v Ústavu pracovní fyziologie císaře Viléma (*Kaiser-Wilhelm-Institut für Arbeitsphysiologie*) v Berlíně. V letech 1921/22 až 1928 byl Thomasovým asistentem v ústavu

⁴⁰⁵ *Vorlesungen, SS 1921 – SS 1935; Personalverzeichnis und Vorlesungs-Verzeichnisse, WS 1935/36 – WS 1944/45.*

⁴⁰⁶ C. BECKER, *Die Wurzeln der Physiologischen Chemie*, s. 27–28; G. WEITZEL, *K. Thomas*, s. 4.

⁴⁰⁷ *Personal-Verzeichniss, SS 1921 – 1934; Personalverzeichnis und Vorlesungs-Verzeichnisse, WS 1935/36 – WS 1944/45.*

fyzilogické chemie v Lipsku. Pod jeho vedením se v roce 1925 habilitoval spisem *Über die freien Aminogruppen in Eiweiss, ein Beitrag zur Ermittlung der Konstitution der Proteine*.⁴⁰⁸ V listopadu 1928 byl povolán na místo řádného profesora fyziologické chemie ve Freiburgu im Breisgau, kde působil až do svého emeritování v roce 1956.⁴⁰⁹ Jako docent ohlašoval v Lipsku kurzy organické chemie pro mediky a výběrové přednášky k různým fyziologickým tématům. Spolu s prof. Thomasem a doc. Flaschenträgerem vedl fyziologická a laboratorní cvičení.⁴¹⁰

Bonifatz Flaschenträger (1894–1957) pocházel rovněž z Bavorska. Absolvoval studium chemie na Technické vysoké škole v Mnichově (Dr. Ing. 1921) a medicíny v Lipsku (Dr. med. 1922). V letech 1921/22–1930/31 byl asistentem lipského ústavu fyziologické chemie. V roce 1926 se habilitoval prací *Beiträge zur Kenntnis des Fettstoffwechsels*. V roce 1930 jej prof. Thomas poprvé navrhl na udělení mimořádné profesury, ta mu ale byla udělena až po opakované žádosti lékařské fakulty v březnu 1931. Krátce na to ovšem na lipské asistent-ské místo rezignoval a v dubnu 1931 odešel na místo přednosta ústavu fyziologické chemie v Curychu.⁴¹¹ Na výuce se s prof. Thomasem podílel už před habilitací (fyziologicko-chemický kurs pro začátečníky). Po habilitaci kromě něj vedl s Thomasem a Kapfhammerem fyziologická a laboratorní cvičení, kurzy organické chemie pro mediky a ohlašoval různé výběrové přednášky v návaznosti na hlavní přednášky z fyziologické chemie.⁴¹² Ve své vědecké činnosti se zabýval zejména otázkami výživy, látkovou výměnou tuků a organickou mikroanalýzou.⁴¹³ Po skončení války byl v červnu 1945 zbaven svého místa na curyšské univerzitě a vypovězen ze země s poukazem na členství v NSDAP. Odpovídající místo nenašel pro odpor amerických okupačních úřadů ani v jejich zóně západního Německa, proto odešel do Egypta. Nejprve působil jako profesor organické chemie na přírodovědecké fakultě a od roku 1950 do své smrti jako přednosta oddělení biochemie na lékařské fakultě univerzity v Alexandrii. Pracoval také jako nemocniční lékař a zabýval se zdravotnickými problémy Egypta.⁴¹⁴

Kromě těchto dvou habilitovaných asistentů prošlo během dvacátých let ústavem devět dalších osob: Dr. med. Rudolf Enger (pomocný asistent od 1924, asistent 1926/27–1928/29), Dr. phil. Fritz Bettzieche (pomocný asistent od 1924, asistent 1926/27–1928/29), Dr. phil. Karl Viehl (volontér 1926/27–1927/28), Dr. phil. Arno Matthes (volontér 1926/27, 1928), Dr. phil. Reinhard Eck (volontér 1927–1927/28), Dr. phil. Hermann Spörer (volontér 1928), Dr. med. et Dr. phil. Godo Löhr (asistent 1928/29), Dr. med. et Dr. phil. Kurt Bischoff (volontér 1928/29) a Dr. phil. Herbert Schiedewitz (volontér 1928/29–1932).⁴¹⁵

V roce 1929 se asistentem ústavu stal **Erich Strack** (1897–1988), od té doby vedle profesora Thomase nejvýraznější a nejvýznamnější osobnost lipské fyziologické chemie sklonku výmarské republiky, období nacionálního socialismu i poválečného období. Pocházel z Pomořan, chemii i medicínu vystudoval v Greifswaldu (Dr. med. 1924, Dr. phil. 1928). V letech 1923–1929 pracoval ve fyziologickém ústavu lékařské fakulty v Greifswaldu, řádným asistentem ústavu fyziologické chemie v Lipsku se stal 1. 4. 1929, asistentem byl

⁴⁰⁸ UA Leipzig, Personalakt J. Kapfhammer, N. 1436.

⁴⁰⁹ H.-H. EULNER, *Die Entwicklung*, s. 664.

⁴¹⁰ *Vorlesungen, WS 1925/26 – WS 1928/29*.

⁴¹¹ UA Leipzig, Personalakt B. Flaschenträger, N. 1329.

⁴¹² *Vorlesungen, SS 1925 – SS 1931*.

⁴¹³ *BEeM*, I, s. 178.

⁴¹⁴ P. VOSWINCKEL, *Biographisches Lexikon*, Bd. III, s. 421.

⁴¹⁵ *Personal-Verzeichniss, SS 1924 – SS 1932*.

do jmenování mimořádným profesorem (*nichtbeamter* mimořádný profesor 29. 3. 1938, skutečný mimořádný profesor 4. 9. 1939). Habilitován byl od 24. 7. 1931 a již krátce na to (1933) plánoval stát se ordinářem oboru na některé z německých univerzit s cílem „*vědecky pracovat pro Německo a poznané pravdy sdělovat německé lékařské mládeži*“. Jeho nadřazený, profesor Thomas, jej tehdy hodnotil jako výborného učitele i vědce.⁴¹⁶ Po habilitaci přednášel vedle prof. Thomase o fyziologické chemii, spolu s ním vedl fyziologicko-chemická cvičení a laboratorní práce, ohlašoval také fyziologicko-chemické konzultace, organickou chemii pro mediky (do poloviny 30. let) a specializované přednášky o fyziologii látkové výměny (počátkem 40. let).⁴¹⁷ Hlavní oblastí Strackova vědeckého zájmu byly (pod vlivem jeho učitele Thomase) fyziologické a fyziologicko-chemické otázky výživy (látková výměna tuků, uhlovodíků a sacharidů). Těžiskem mnoha jeho prací byla syntéza a látková výměna biogenních aminů. Po válce se věnoval zejména studiu biologických účinků karнитinu a možnostem jeho klinického využití (v této oblasti získal řadu patentů).⁴¹⁸ Podobně jako v případě prof. Thomase, pokračovala Strackova univerzitní kariéra i po roce 1945, na rozdíl od něj přímo v Lipsku (viz dále).

Počátkem 30. let (do nástupu nacistů k moci) pracovalo vedle E. Stracka v ústavu postupně osm dalších asistentů, z toho šest řádných: Dr. med. Rolf Mayer (1929–1929/30), Dr. phil. Friedrich Halle (1929–1930/31, 1934), Dr. med. Heinz Lemmel (1930/31), Dr. med. Max Barth (1932), Dr. med. Walther Bergfeld (1932) a Dr. Ing. Werner Schultze (1932). Dr. med. Adalbert Loschke (1929–1929/30) a Dr. med. Fritz Techner (1930/31) byli v pozici volentérů.⁴¹⁹

V letech 1933–1945 jsou v seznamech osob uvedeny vedle Ericha Stracka dvě desítky asistentů, z nichž jen několik zde působilo delší dobu. Z dlouhodoběji působících jmenujme následující: Dr. phil. Herbert Schwaneberg (volentér, poté neplánovaný asistent 1932–1937), Dr. med. Ernst Schütte (asistent 1935/36–1942, tehdy veden jako voják), Dr. med. Wilhelm Türckheim (neplánovaný asistent 1936/37–1942, tehdy veden jako voják), Dr. med. Kurt Försterling (neplánovaný asistent 1936/37–1942, tehdy veden jako voják), Dr. phil. Paul Neumann (neplánovaný asistent 1937/38–1942), Dr. med. Gustav Friedrich (neplánovaný asistent 1938–1942, tehdy veden jako voják). Ostatní asistenti, respektive neplánovaní asistenti nebo volentéři působili v ústavu pouze jeden až tři roky: Dr. phil. et Dr. med. Walter Zimmermann (1934), Dr. med. Erich Balzer (1934), Dr. med. Philipp Wördehoff (1934), Dr. med. Heinz Nicolai (1935/36–1937/38), Dr. med. Wilhelm Kühnau (1935/36–1937), Dr. med. Ernst Gminder (1935/36–1936), Dr. phil. Georg Wannschaft (1936/37–1937), Dr. med. Richard Martin (1936/37–1937/38), Dr. med. Carl Zöbisch (1936/37–1937), Dr. phil. Fritz Klinger (1936/37–1937), Dr. med. Walter Lührs (1937/38–1938/39), Dr. med. Friedrich Rennkamp (1937/38–1938/39), Dr. med. Rolf Emmrich (1938–1940), Aprob. Arzt Ernst Hoehne (1939–1941) a Dr. med. Günther Weitzel (1941–1942). Od roku 1943 do konce války seznamy osob jména asistentů neuváděly, takže je možné, že někteří z výše uvedených ve své práci v ústavu pokračovali i poté.⁴²⁰

⁴¹⁶ UA Leipzig, Personalakt E. Strack, N. 3491, zejména s. 142, 163, 164–165, 188–189, 195–196.

⁴¹⁷ *Vorlesungen, WS 1931/32 – SS 1935; Personalverzeichnis und Vorlesungs-Verzeichnisse, WS 1935/36 – WS 1944/45.*

⁴¹⁸ C. BECKER, *Die Wurzeln der Physiologischen Chemie*, s. 29–30.

⁴¹⁹ *Personal-Verzeichnisse, SS 1929 – SS 1932.*

⁴²⁰ *Personalverzeichnis und Vorlesungs-Verzeichnisse, WS 1936/37 – SS 1945.*

V.2.4 Osudy lipských profesorů fyziologické chemie po roce 1945 (K. Thomas a E. Strack)

Lipsko bylo koncem války obsazeno americkou armádou. Před předáním města sovětským okupačním úřadům odvezli Američané 22. června profesory Thomase a Stracka spolu s rodinami, zhruba 50 dalšími členy lipského profesorského sboru a s vybavením knihoven, ústavů a laboratoří do Weilburg an der Lahn ve své okupační zóně. Důvodem těchto nucených deportací, za něž byly většinou postiženými považovány, byla snaha Američanů neponechat významný vědecký a intelektuální potenciál v rukou Rusů a také určitá forma „intelektuálních reparací“ v duchu postupimské konference. Z více než padesáti deportovaných se na lipskou univerzitu vrátili jen tři profesori, mezi nimi Strack.⁴²¹ Lipský ústav fyziologické chemie provizorně vedli postupně fyziolog Walter Sulze, asistent Horst Frunder, farmakolog Ludwig Lendle a K. Fösterling.⁴²² Poté se Thomasovy a Strackovy cesty začaly rozcházet, takže nakonec, po složitých jednáních, jeden z nich zůstal na Západě, druhý se vrátil na Východ.

Z denacifikačních dotazníků z května 1945 vyplývá, že **Karl Thomas** nebyl členem hlavních nacistických organizací (NSDAP, SA, SS), ale pouze členem přidružených a dalších organizací, především profesních (chemických, lékařských, učitelských), navíc dle vlastních slov automaticky.⁴²³ Během pobytu ve Weilburgu jednal Thomas na přelomu let 1945/46 s různými univerzitami v britské a americké okupační zóně o možnostech svého uplatnění. Počátkem roku 1946 uvažoval ještě také o návratu na lipskou lékařskou fakultu, která ho urgentně potřebovala pro obnovení výuky,⁴²⁴ nakonec se ale rozhodl přijmout nabídku lékařské fakulty v Erlangen. Ordinářem a ředitelem ústavu fyziologické chemie v Erlangen byl v letech 1946 až 1949. V říjnu 1947 byl v Göttingen založen lékařský výzkumný ústav Společnosti Maxe Plancka (*Max-Planck-Gesellschaft*, nový název původní Společnosti císaře Viléma od února 1948), jehož vybudováním byl Thomas pověřen, souběžně s výkonem funkce v Erlangen. Tři oddělení ústavu zahájila svou činnost v létě 1948, Thomas byl od té doby vedoucím jeho biochemického oddělení a ředitelem celého ústavu. V lednu 1949 přenesl z Erlangen do göttingenského ústavu své oddělení pro výzkum tuků a definitivně tak přesídlil do Göttingen. V tomto období převládl v jeho vědecké činnosti výzkum biochemie silikózy, od roku 1952 v rámci velkého oddělení.⁴²⁵ Za své vědecké zásluhy obdržel v 50.–60. letech řadu ocenění: členství v německých i zahraničních společnostech, čestných doktorátů, vědeckých i státních vyznamenání.⁴²⁶

Návrat **Ericha Stracka** z americké zóny, kam byl v červnu 1945 převezen, na lipskou fakultu, která jej nutně potřebovala a se kterou byla spojena jeho dosavadní kariéra, byl

⁴²¹ K okolnostem deportací: Günther HEYDEMANN, *Sozialistische Transformation. Die Universität Leipzig vom Ende des Zweiten Weltkrieges bis zum Mauerbau 1945–1961*, in: *Geschichte der Universität Leipzig 1409–2009*, Bd. 3, *Die zwanzigste Jahrhundert 1909–2009*, Leipzig 2010, s. 348–356 (kapitola *Amerikanische Besetzung Leipzigs: Deportation von Wissenschaftlern*); zde k Thomasovi s. 353, k Strackovi s. 353, 355.

⁴²² I. KÄSTNER – A. THOM, *575 Jahre Medizinische Fakultät der Universität Leipzig*, s. 206, 217; G. WEITZEL, *K. Thomas*, s. 6; C. BECKER, *Die Wurzeln der Physiologischen Chemie*, s. 28; UA Leipzig, Personalakt K. Thomas, N. 425, dopis z 10. 7. 1945.

⁴²³ UA Leipzig, Personalakt K. Thomas, N. 220/mikro 997, s. 37, 38, 39.

⁴²⁴ G. WEITZEL, *K. Thomas*, s. 6; UA Leipzig, Personalakt K. Thomas, N. 220/mikro 997, s. 41.

⁴²⁵ G. WEITZEL, *K. Thomas*, s. 6–9. Bibliografie jeho vědeckých prací tamtéž, s. 12–14.

⁴²⁶ Tamtéž, s. 12.

z řady důvodů mnohem komplikovanější. V únoru 1946 se tázal z Weilburgu prozatímního přednosty svého původního ústavu prof. Lendleho, zda zůstává profesorem lipské fakulty. Rektor lipské univerzity Hans-Georg Gadamer se Strackovým návratem souhlasil a požádal sovětské okupační úřady o povolení jeho reaktivace. Argumentoval potřebami fakulty i Strackovou politickou nezátížeností. Předpokládal, že prof. Thomas zůstane v Erlangen již natrvalo, a proto je jeho dlouholetý spolupracovník Strack nejvhodnějším kandidátem. Nejen politickou nezátížeností, ale už přímo antifašistickým cítěním profesora Stracka argumentoval i následující rektor Lendle o půldruhého roku později.⁴²⁷ Sám Strack se ke své minulosti vyjádřil v dotazníku z dubna 1948. Podle něj nebyl členem NSDAP, ale jen automaticky členem profesních organizací. V roce 1942 byl děkanem označen jako politicky nespolehlivý, protože odmítl vstoupit do NSDAP, což mu zpomalilo kariéru.⁴²⁸ V dubnu 1947 obdržel telefonickou výzvu saského ministerstva školství, aby se stal ordinářem fyziologické chemie. Od té doby se táhla vleklá jednání mezi Strackem, fakultou, rektorátem a ministerstvem o podmínkách jeho nástupu v Lipsku. Strack opakovaně formuloval své podmínky platové, bytové, možnosti cestování mezi východní a západními zónami, otázky personálního, technického a finančního zabezpečení ústavu atd.⁴²⁹ Výsledkem jednání bylo Strackovo rozhodnutí z podzimu 1948, že kvůli řadě problémů nemůže přijmout definitivní místo, ale je ochoten stát se hostujícím profesorem a komisionálním vedoucím ústavu. Hostujícím profesorem a ředitelem lipského ústavu byl jmenován 20. 8. 1949.⁴³⁰ V polovině 50. let se střetl s kádrovou politikou východoněmeckého režimu. Výtýká, že je typem čistého vědce, který nerozumí významu politické práce, čelil argumenty, že kádrovou politiku přenechává FDJ (*Freie Deutsche Jugend*, svaz socialistické mládeže v NDR) a jako ředitel ústavu bere v úvahu pouze odborné kvality svých spolupracovníků. Byl hrdý na to, že jeho pracoviště je stejně kvalitní, jako podobná pracoviště ve Spolkové republice. V 50. i 60. letech mu bylo umožněno cestovat na vědecká zasedání do SRN, ačkoliv nebyl členem žádné strany, ale přesto byl považován za loajálního. Bylo mu také doporučeno, aby se veřejně vyjádřil proti opuštění republiky, nic ale neslíbil.⁴³¹ Při svých cestách na Západ se pochopitelně setkával i se svým dřívějším nadřízeným, profesorem Thomaselem.⁴³² Přes svou nepolitičnost byl v roce 1960 navržen na Státní cenu za významné vědecké úspěchy (konkrétně „*Fragen der tierischen Stoffwechsels; Fragen des Vorkommens, der Darstellung und Wirkung von tierischen Basen; Darstellung einer Ester von Betatein 1938–39 – wurden patentiert*“).⁴³³ V září 1963 byl emeritován, ústav ale nadále vedl až do definitivního odchodu na odpočinek k 28. 2. 1965. Při této příležitosti mu byl udělen doktorát *honoris causa*. Mezi jeho zásluhami po roce 1948 bylo oceňováno především znovuvybudování ústavu, učitelská a vědecká činnost, habilitace sedmi současných profesorů, spolupráce s klinikami a Státní cena z roku 1960.⁴³⁴ Vědecky pracoval (v oblasti látkové výměny karnitinu) ještě v roce 1977, kdy mu byl udělen titul čestného senátora lipské univerzity.⁴³⁵ Zemřel roku 1988.

⁴²⁷ UA Leipzig, Personalakt E. Strack, N. 3491, s. 21–24, 46.

⁴²⁸ Tamtéž, s. 1c–1d.

⁴²⁹ Tamtéž, s. 57, 198–205.

⁴³⁰ Tamtéž, s. 61, 205, 248.

⁴³¹ Tamtéž, s. 85–86.

⁴³² Tamtéž, s. 105.

⁴³³ Tamtéž, s. 89.

⁴³⁴ Tamtéž, s. 253–264.

⁴³⁵ Tamtéž, dopis z 30. 12. 1977.

VI. Závěry

Těžištěm předložených kapitol o chemii na lékařských fakultách v Praze, Vídni a Lipsku je období jejího pevného ukotvení ve výuce i výzkumu v podobě specializovaných ústavů od počátku 70. let 19. století do konce druhé světové války. V případě Prahy a Vídne lze hovořit o rakouském modelu institucionalizace oboru v podobě kateder a ústavů užití lékařské chemie, které byly založeny současně spolu s totožnými institucemi ve Štýrském Hradci (Graz)⁴³⁶ a Innsbrucku v souvislosti s reformami lékařského studia v Předlitavsku v roce 1872. Stalo se tak až poté, co původní katedry chemických oborů přešly v letech 1848–49 z lékařských fakult na fakulty filozofické, a přechodném období, kdy výuka a bádání v chemických oborech na lékařských fakultách byla spojena převážně s klinickými laboratoři. V případě Lipska byla sledována jedna z variant německého modelu institucionalizace fyziologické chemie, tedy její emancipace v rámci fyziologie, od chemického asistenta přes samostatné oddělení k samostatnému ústavu (v případě Lipska asistent 1869, oddělení vedené mimořádným profesorem 1878, ústav vedený řádným profesorem 1916). Ze tří sledovaných fakult tak řádnou stolicí lékařské (respektive fyziologické) chemie měla nejprve Praha (1872), poté Vídeň (1874) a nakonec Lipsko (1916). Rakouský model byl po rozdělení pražské univerzity uplatněn také na české lékařské fakultě.

Vedle tří jmenovaných (základních) ústavů lékařské (fyziologické) chemie existovala na lékařských fakultách v Praze, Vídni i Lipsku dočasně i další specializovaná pracoviště. V Praze to byl až do roku 1886 zoochemický ústav U. Lercha. Ve Vídni existovalo od roku 1922 oddělení fyziologické chemie v rámci fyziologického ústavu, které zaniklo v roce 1930 s odchodem svého vedoucího prof. O. Fürtha na místo ordináře pro užitou lékařskou chemii. Zvláštní status měl od roku 1926 také ústav lékařské koloidní chemie prof. W. Pauliho, který se po nuceném odchodu svého vedoucího stal roku 1938 oddělením ústavu lékařské chemie. Vlastní chemické laboratoře měly na všech třech fakultách některé kliniky, badatelsky se oboru věnovali představitelé dalších teoretických, preklinických i klinických oborů.

Všechny tři sledované ústavy získávaly postupně více či méně vyhovující umístění v areálech lékařských fakult a jejich klinických nemocnic. Pražský ústav lékařské chemie sídlil po krátkém provizoriu od roku 1879 ve velkorysě novostavbě chemických ústavů (vedle něj též ústavy filozofické, respektive přírodovědecké fakulty) v bezprostřední blízkosti teoretických i klinických pracovišť lékařské fakulty (po roce 1882 obou lékařských fakult, německé i české). Vídeňský ústav lékařské chemie sdílel původně prostory s dalšími ústavu lékařské fakulty v novostavbě patologického ústavu v komplexu vídeňské všeobecné nemocnice, ve 20. letech se přestěhoval do samostatné budovy uvolněné chemickými ústavu filozofické (přírodovědecké) fakulty ve stejné čtvrti (Alsergrund). Lipské oddělení a posléze ústav fyziologické chemie sídlil v postupně rozšiřovaných prostorách fyziologického ústavu v areálu lékařské fakulty a jejich klinik jihovýchodně od lipského centra.⁴³⁷

⁴³⁶ Mimořádným profesorem užití lékařské chemie od roku 1873 a řádným od roku 1879 byl Karl Berthold Hofmann (1842–1922). Srovnej A. HOLASEK – A. KERNBAUER, *Biochemie in Graz*, s. 32 nn. K dějinám chemie ve Štýrském Hradci: Alois KERNBAUER, *Das Fach Chemie an der Philosophischen Fakultät der Universität Graz* (Publikationen aus dem Archiv der Universität Graz, Bd. 17), Graz 1985.

⁴³⁷ Ke stavebnímu vývoji ústavu v kontextu lipského medicínského kampusu: Cornelia BECKER – Christoph BÖWING, *Zwischen architektonischer Form und medizinischer Funktion*, in: Michael Marek – Thomas Topf-

Po přestavbách a dostavbách ve druhé polovině 30. let se lipský ústav stal jedním z největších svého druhu v Německu.

Výuka chemie pro mediky měla na všech třech sledovaných fakultách podobnou strukturu, tj. základní přednášky a cvičení ze všeobecné, anorganické i organické chemie vedené učiteli filozofických (přírodovědeckých) fakult a specializované přednášky a cvičení z lékařské, fyziologické, patologické, klinické atd. chemie vyučované na sledovaných specializovaných ústavech lékařských fakult. Součástí nabídky dvou ze tří fakult bylo i postgraduální praktické studium („für Physikatskandidaten“ v Praze a Vídni). V Praze i Vídni byly výuka a zkoušky upraveny do roku 1918 totožnými studijními předpisy, které v zásadě převzaly oba nástupnické státy, opět zcela sjednoceny byly po začlenění vídeňské a pražské univerzity do systému říšského vysokého školství a převzetí nových studijních předpisů pro lékařské fakulty ve Vídni i v Praze roku 1939. V Lipsku probíhala výuka sice pochopitelně podle jiných studijních předpisů, obsahově se však nelišila díky všeobecné kompatibilitě lékařského kurikula univerzit německé jazykové oblasti.

Na učitelském i badatelském provozu ústavů se vedle přednostů podíleli také asistenti, zejména habilitovaní. Až do první světové války byl jejich počet minimální. Všechna tři sledovaná pracoviště začínala s jedním, v Praze se jejich počet zvýšil na dva až roku 1912, ve Vídni byli dva již od roku 1875, tři od 1909. Krátce po první světové válce měl nejvíce asistentů ústav vídeňský (4), poté pražský (3) a nejméně lipský (2). V meziválečném období výrazně vzrostl počet asistentů ve Vídni (stabilně 5–7 plus asistent ústavu koloidní chemie) i v Lipsku (pohyboval se mezi 4 až 11), v Praze byli nadále jen tři. V první polovině 40. let se počty asistentů z pochopitelných důvodů postupně snižovaly, od roku 1944 seznamy osob již asistenty zpravidla neuváděly na žádné ze sledovaných fakult.

Pedagogická a vědecká úroveň pracoviště a jeho vliv na rozvoj oboru jsou do velké míry závislé na tom, nakolik jsou jeho hlavní pracovníci (zejména přednostové) schopni budovat pracovní týmy, vlastní školy a vychovávat vlastní žáky a nástupce. Jednou z cest, jak výsledky tří sledovaných pracovišť v tomto ohledu sledovat, je zkoumat počty asistentů habilitovaných jednotlivými ordináři. První pražský ordinář užitě lékařské chemie K. H. Huppert habilitoval pouze jediného žáka, F. Hofmeistera (1878), který se stal po svém odchodu 1886 do Štrasburku jedním z nejvýznamnějších reprezentantů německé fyziologické chemie a vychoval řadu vlastních žáků. Huppertův nástupce R. Zeynek, sám habilitovaný zakladatelem vídeňského ústavu E. Ludwigem, habilitoval z lékařské (respektive fyziologické) chemie postupně čtyři asistenty. G. Lippicha ještě před válkou (1909), další tři v meziválečném období: F. Haurowitze (1925), Z. Saryho (1938) a H. Waelsche (1933). Sary pak v době války habilitoval již jen jediného žáka, A. Dimtera (1942).

Během působení prvního vídeňského ordináře E. Ludwiga se z lékařské (fyziologické) chemie habilitovalo před první světovou válkou sedm osob. Prvním byl v roce 1881 J. Mauthner. Mezi Ludwigovými habilitovanými žáky byl i druhý pražský ordinář R. Zeynek (1900). (Ludwigův asistent J. Horbaczewski byl na místo přednosta chemického ústavu české lékařské fakulty v Praze s titulem řádného profesora jmenován bez předchozí habilitace ve Vídni.) Mezi dalšími habilitovanými byli jak asistenti ústavu lékařské chemie (T. Panzer, 1903; E. Zdarek, 1911), tak soukromí docenti působící na jiných pracovištích

stedt (Hgg.), *Geschichte der Universität Leipzig 1409–2009*, Bd. 5, *Geschichte der Leipziger Universitätsbauten im urbanen Kontext*, Leipzig 2009, s. 285–354; *Katalog der Universitätsbauten*, ebenda, s. 643.

(L. Niemilowitz, 1890; S. Fränkel, 1896; E. Pick, 1904). V meziválečném období se ve Vídni habilitovalo z lékařské (fyziologické) chemie šest osob. H. Jansch (1921), H. K. Barrenscheen (1924), A. Friedrich (1923) a R. Willheim (1927) byli habilitováni prof. E. Frommem. Profesor O. Fürth (habilitovaný ve Štrasburku F. Hofmeisterem) habilitoval F. Liebena (1925) ještě v době jejich působení ve fyziologickém ústavu, později již jako přednosta ústavu lékařské chemie habilitoval T. Leiperta (1937). Pod Barrenscheenovým vedením v letech 1939–1945 se již nikdo z lékařské (fyziologické) chemie ve Vídni nehabilitoval. Ve srovnání s Prahou tedy bylo před první světovou válkou ve Vídni habilitováno výrazně více osob, v meziválečném přibližně srovnatelný počet, během války byla Praha s jednou habilitací spíše výjimkou.

Nejmenší počet habilitovaných asistentů mělo lipské pracoviště fyziologické chemie. E. Drechsel byl habilitován fyziologem C. Ludwigem (1875). Jeho nástupce ve funkci vedoucího oddělení fyziologické chemie a od roku 1916 přednosty ústavu fyziologické chemie M. Siegfried se habilitoval na filozofické fakultě (1892) a sám habilitoval pouze jediného žáka, R. Buriana (1900). Jeho nástupce K. Thomas (habilitovaný v Greifswaldu) přišel do Lipska z Berlína. V krátkých rozestupech od sebe habilitoval ještě v období výmarské republiky tři své asistenty, kteří poté nadlouho určovali vědecký profil lipského ústavu: J. Kapfhammera (1925), B. Flaschenträgera (1926) a E. Stracka (1931). V období nacionálního socialismu nebyl v Lipsku z fyziologické chemie habilitován již nikdo.

Z hlediska regionálního původu (místa narození a studií) přednostů ústavů lékařské (fyziologické) chemie na univerzitách v Praze, Vídni a Lipsku nelze vyvodit žádné jednoznačnější závěry, přesto je zajímavé na některé skutečnosti a souvislosti poukázat. Naprostá většina významnějších představitelů pražské lékařské chemie (tedy alespoň habilitovaných) pocházela z českých zemí a byla absolventy domácí fakulty, i když někteří z nich během studia navštívili i další univerzity v německé jazykové oblasti. Výjimkou byli dva ze tří přednostů, profesori Huppert (původem ze Saska) a Zeynek (původem ze Štýrska). Naproti tomu řada nejvýznamnějších představitelů vídeňské lékařské chemie nepocházela z Vídně, případně z rakouských zemí, ale velmi často z českých zemí. Původem z Vídně nebyl žádný z přednostů: E. Ludwig se narodil v Bruntále (studoval ve Vídni), H. Fischer, E. Fromm a H. K. Barrenscheen pocházeli z Německa, O. Fürth se narodil ve Strakoncích (studoval ve Vídni) a W. J. Pauli se narodil v Praze, kde také promoval. Profesor M. Siegfried, během jehož působení se lipské oddělení fyziologické chemie přeměnilo v samostatný ústav, byl mezi lipskými přednosty i docenty jediným lipským rodákem a absolventem, ostatní pocházeli zpravidla z jiných německých zemí, případně z Rakouska (R. Burian). Pražská německá univerzita se tak i v oblasti lékařské chemie jeví jako spádová vysoká škola pro české země, význam českých zemí jako rezervoáru akademiků působících ve Vídni je v tomto oboru (podobně jako mnoha jiných) rovněž evidentní. Široké spektrum původu lipských docentů a profesorů pak i ve fyziologické chemii potvrzuje pevné místo lipské lékařské fakulty v síti německých univerzit. Významný vliv na směřování pedagogického a vědeckého provozu jednotlivých ústavů je možné pozorovat také v případě migrace již vyzrálých osobností z jedné instituce na druhou, v naší studii nejvýraznější u původně vídeňských asistentů prof. Ludwiga, později pražských ordinářů jak na německé (Zeynek), tak na české fakultě (Horbaczewski).

Židovský původ několika výrazných osobností pražské a vídeňské lékařské chemie vedl koncem třicátých let k jejich odstranění, respektive „dobrovolnému“ odchodu z fakult.

Všem se naštěstí podařilo včas opustit země svého působení a v nových pozicích, převážně v zámoří, pokračovat ve vědecké i pedagogické práci. Z Prahy tak do exilu odešli F. Haurowitz a H. Waelsch, z Vídně E. Pick, E. Freund, F. Lieben, W. Pauli a A. S. Spiegel. O. Fürth zemřel krátce po svém nuceném penzionování v roce 1938. Z exilu se po roce 1945 vrátil pouze F. Lieben.

Vztah pražských, vídeňských a lipských lékařských chemiků k nacionálněsocialistickému režimu je na základě dochovaných pramenů možné posoudit jen dosti povrchně. Pražský ordinář v letech 1939–1945 Z. Stary byl sice formálně členem nebo kandidátem nacistických organizací, po válce však získal jak prozatímní, tak definitivní profesní uplatnění díky přimluvám svých českých i židovských kolegů.⁴³⁸ Krátkodobě v pražském ústavu působící asistent G. Ruhestroth-Bauer je naproti tomu modelovým příkladem vědce podílejícího se během války aktivně mj. na lékařských pokusech na dětech a válečných zajatcích, který po roce 1945 dosáhl ve Spolkové republice Německo nejvyšších vědeckých met. Vídeňští profesori H. K. Barrenscheen a T. Leipert měli po roce 1945 kvůli svým projevům loajality, členství v nacistických organizacích i aktivitám v univerzitních úřadech v letech 1938–1945 potíže s návratem do vysokoškolského systému obnovené Rakouské republiky. Staršímu Barrenscheenovi se návrat na univerzitu nepodařil vůbec, mladšímu Leipertovi až s časovým odstupem. Lipští profesori K. Thomas a E. Strack nebyli kupodivu členy NSDAP, ale jen přidružených profesních organizací, dle vlastních poválečných prohlášení automaticky. Po svém vynuceném přesídlení z Lipska do americké okupační zóny navázal Thomas na svou dosavadní akademickou kariéru na Západě, Strack si dokázal vyjednat návrat do Lipska za podmínek, které nebyly pro pozdější východoněmecké akademiky pravidlem. Členství v NSDAP kupodivu nejvíce vadilo u bývalého lipského docenta B. Flaschenträgera, který byl v roce 1945 propuštěn z curyšské univerzity a nové místo nenašel ani v západních okupačních zónách Německa.

Vědecká úroveň a produkce pracovníků tří sledovaných chemických ústavů od počátku 70. let 19. století do roku 1945 byla standardní, srovnatelná se známějšími ústavy podobného zaměření, v jednotlivostech obvyklý standard dokonce překračovala. Pražský ústav užití lékařské chemie navazoval po přestávce v 50. a 60. letech, kdy se hlavní směr chemického bádání přesunul na filozofickou fakultu, od počátku 70. let na velké tradice chemiků středoevropského významu působících na pražské lékařské fakultě (Pleischl, Redtenbacher). První pražský ordinář Huppert byl vědcem evropského formátu, i když si nevychoval nástupce pro pražský ústav. Za své žáky považoval naopak řadu vynikajících internistů využívajících chemické diagnostické metody, a to nejen německých, ale i českých. Jeho dlouholetý asistent a habilitovaný žák Hofmeister se během svého působení ve Štrasburku stal jednou z nejvýraznějších osobností evropské biochemie. Kontinuita pražské německé lékařské chemie byla násilně přerušena s koncem německé univerzity v roce 1945, její nejvýznamnější představitelé ze 30. a 40. let však výborně obstáli v mezinárodním srovnání ve svých nových pozicích v Turecku i v USA (Haurowitz, Stary). Vídeňský ústav užití lékařské chemie, vzešlý ze stejných reforem lékařského studia jako pražský, nebyl jediným místem,

⁴³⁸ K poválečným kariérám původně pražských učitelů lékařské fakulty souhrnně: Petr SVOBODNÝ, *Dieselben Leute – neue Karrieren: Die Schicksale von Hochschullehrern der deutschen medizinischen Fakultät in Prag nach 1945*, in: Michal Svatoš – Luboš Velek – Alice Velková (edd.), *Magister noster*. Sborník statí in memoriam prof. PhDr. Janu Havránekovi, CSc. / Festschrift in memoriam Prof. PhDr. J. Havránek, CSc., Praha 2005, s. 261–274.

kde probíhal výzkum v oblasti lékařské, fyziologické, patologické či klinické chemie. Standardní vzdělání v rámci studia lékařské chemie ovlivnilo v klinické praxi i vědecké činnosti zejména řadu internistů. Interdisciplinární spolupráce se v tomto kontextu ve Vídni projevovala zejména v hematologii a imunologii, které svých vrcholů dosáhly nejenom v osobě Karla Landsteinerja (1868–1943), nositele Nobelovy ceny z roku 1930, ale i dalších vídeňských internistů první poloviny 20. století.⁴³⁹ Vědeckou kontinuitu lipského ústavu fyziologické chemie, mezi válkami jednoho z největších v Německu, udržoval po dlouhá léta po roce 1945 E. Strack (habilitovaný počátkem 30. let) a jeho následovníci. Lékařská (fyziologická) chemie se během sledovaného období v Praze, Vídni, stejně jako v Lipsku „vyvinula ve významnou základní disciplínu lékařské vědy a byla v postavení, ve kterém dokázala poskytnout solidní odpovědi na mnoho klinických otázek“.⁴⁴⁰

Hlavním cílem této studie bylo podat vývoj chemie na třech vybraných středoevropských lékařských fakultách z diachronního, externalistického hlediska, tedy v širších institucionálních, oborových, společenských a politických kontextech. Sledovat podrobněji imanentní stránky vývoje oboru, interpretovat souhrnně hlavní vědecké výkony jednotlivců či jimi představovaných škol nebo dokonce hodnotit největší „úspěchy“ vedoucí k „pokroku“ studovaných disciplín z pohledu dnešní biochemie, musím bohužel, bez spolupráce s biochemikem, ponechat povolanejším. O tom, že na hodnocení významu vědců minulosti se mohou shodnout profesionální historikové i představitelé přírodovědných či lékařských disciplín, svědčí v našem kontextu případ Franze Hofmeistera. V dříve publikované literatuře k dějinám biochemie figuruje v *top ten* nejslavnějších evropských biochemiků, z naší studie vychází jako jeden z nejvýraznějších pražských vědců, jejichž zásluhou si německá lékařská fakulta udržovala významné místo v mezinárodní spolupráci. Platnost a inspiračnost některých jeho objevů dnes zdůrazňují jeho dnešní nástupci biochemikové. Jedním z důkazů může být i pamětní deska, která mu byla 14. 10. 2010 odhalena na budově původně patologicko-anatomického ústavu (dnes Ústav vědeckých informací 1. LF UK v ulici U Nemocnice), v níž působil jako přednosta pražského farmakologického ústavu.⁴⁴¹

PETR SVOBODNÝ

Die Chemie an den medizinischen Fakultäten in Prag, Wien und Leipzig (1872–1945)

ZUSAMMENFASSUNG

Die Geschichte der Chemie als Lehrfach und wissenschaftliche Disziplin an den medizinischen Fakultäten in Prag, Wien und Leipzig wird in breiteren gesellschaftlichen, politischen, kulturellen und wissenschaftlichen Zusammenhängen verfolgt. Die einleitenden Kapitel fassen anhand der bestehenden Sekundärliteratur die Entwicklung der Chemie an den medizinischen Fakultäten in Mitteleuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Beginn der 70er Jahre des 19. Jahrhunderts zusammen. Die sich anschließenden Originalkapitel sind auf der Grundlage primärer Archivrecherchen und gedruckter Quellen unter Anwendung prosopographischer und komparativer

⁴³⁹ G. SCHMIDT, *Zur Entwicklung*, s. 235–236.

⁴⁴⁰ Cornelia BECKER, *Die Wurzeln der Physiologischen Chemie*, in: C. Becker – E. Hofmann, *Die Physiologische Chemie in Leipzig. Geschichte und Gegenwart*, s. 31.

⁴⁴¹ Viz: <http://www.lf1.cuni.cz/slavnisti-odhaleni-pametni-desky-prof-hofmeistera> (31. 1. 2011).

Methoden bearbeitet. Schwerpunkt vorliegender Studie über die Chemie ist der Zeitraum ihrer festen Verankerung in Lehre und Forschung in spezialisierten Instituten vom Beginn der 1870er Jahre bis zum Ende des Zweiten Weltkriegs. Im Fall von Prag und Wien kann man von einem österreichischen Modell der Institutionalisierung des Faches in Form von Lehrstühlen und Instituten der angewandten medizinischen Chemie sprechen, die (zusammen mit identischen Einrichtungen in Graz und Innsbruck) im Zusammenhang mit Reformen des Medizinstudiums in Zisleithanien 1872 gleichzeitig gegründet wurden. Dies erfolgte aber erst, nachdem die ursprünglichen Chemie-Lehrstühle in den Jahren 1848-49 von den medizinischen Fakultäten an die philosophischen Fakultäten verlagert worden waren, und in einer Übergangszeit, als Lehre und Forschung in den chemischen Fächern an den medizinischen Fakultäten vorwiegend mit klinischen Labors verbunden waren. Im Falle Leipzigs wurde einer Variante des deutschen Institutionalisierungsmodells der physiologischen Chemie nachgegangen, also ihrer Emanzipation im Rahmen der Physiologie, vom Chemie-Assistenten über eine selbständige Abteilung bis hin zum selbständigen Institut (im Fall von Leipzig: Assistent 1869, Abteilung unter Leitung eines a.o. Professors 1878, Institut unter Leitung eines o. Professors 1916). Von den drei hier herangezogenen Fakultäten gab es einen ordentlichen Lehrstuhl für medizinische (bzw. physiologische) Chemie zuerst in Prag (1872), dann in Wien (1874) und schließlich in Leipzig (1916). Das österreichische Modell wurde nach der Teilung der Prager Universität auch auf die tschechische medizinische Fakultät angewandt.

Deutsche Übersetzung Wolf B. Oerter

Materiály

ZATOULANÉ DROBNÉ TEXTY V NEJSTARŠÍCH KOLEJNÍCH KATALOZÍCH

FRANTIŠEK ŠMAHEL

BRIEF STRAY TEXTS IN THE OLDEST COLLEGE CATALOGUES

This contribution introduces short entries, which in the Lobkowitz manuscript VI E f 8 accompany the catalogues of college libraries. These texts are related to the functioning of Reček's College. They contain information on economic administration, lists of persons, lists of books donated to the college, but also inventories of the college chapel and the Church of St. Stephen in the Wall, which was operationally linked to the college.

Key words: Prague University – Reček's College – college library – library catalogues – Church of St. Stephen in the Wall

Při přípravě edice nejstarších kolejních katalogů pražské univerzity pro ediční řadu *Corpus christianorum*¹ bylo třeba rozhodnout, jak naložit s drobnými texty, které různí písaři zapsali do rukopisu Lobkovické knihovny VI E f 8.2 Jelikož většina z nich nemá s katalogy nic společného, působilo by jejich zařazení jako přídavek edice neorganicky, zvláště pak v případě staročeských textů. Přes různorodost těchto zápisů, často pořízených jen ad hoc, je vhodné je otisknout jako celek, a to mimo jiné jako dosti ojedinělý průhled do agendy jedné z kolejí pražské univerzity.

Rukopis o velikosti cca 11 × 30 cm má celkem 230 stran, jež byly v nové době paginovány tužkou. Novějšího původu jsou i čtyři přilepené strany před prvním foliem, určené k záznamům uživatelů rukopisu. Kodex má celkem osm složek s nestejným počtem stránek. Mezi pag. 34/35 byly vyřezány tři prázdné listy. K spojení složek bylo použito pergamenových proužků z jakéhosi teologického kodexu ze 14. století. Stopu častého používání nese zvláště první část rukopisu s katalogem koleje Panny Marie, více známé pod jménem jejího zakladatele Jana Rečka z Ledče.³ První folio je zničeno natolik, že z něho zbývá jen část dolní poloviny. Rukopis obsahuje dva katalogy, nejprve na pag. 3–97 prů-

¹ Edici připravuje pro nakladatelství Brepols Zuzana Silagiová spolu s autorem tohoto článku.

² Rukopis Lobkovické knihovny v Roudnici, který byl po roce 1948 deponován v Univerzitní, později Státní, dnes Národní knihovně v Praze, se restitucí vrátil rodu původních majitelů a je dnes uložen na zámku Nelahozevsi. Faksimili vydali Josef BEČKA – Emma URBÁNKOVÁ (eds.), *Katalogy knihoven kolejí Karlovy university*, Praha 1948. Na tuto publikaci budu dále odkazovat. Některé z těchto drobných textů již výběrově otiskl Johann LOSERTH, *Der älteste Katalog der Prager Universitätsbibliothek*, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 11, 1890, s. 301–318, zde na s. 303–305. Loserth místy četl chybně, v několika případech však zachoval čtení u prvního seznamu na okrajích pag. 1–2, které později odpadly.

³ Podrobně k této identifikaci František ŠMAHEL, *Knihovní katalogy koleje Národa českého a koleje Rečkovy*, Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis (dále AUC–HUCP) 2/1, 1961, s. 59–85, zde zvl. s. 68–75.

běžně vedený katalog knihovny Rečkovy, na pag. 110–193 opis katalogu Koleje národa českého (*Nationis*). Nepopsány zůstaly strany: 3, 9, 10, 12, 20, 22, 24, 26, 28, 30, 34, 35, 37, 38/43, 45/54, 58, 60, 62, 64, 67, 70, 75, 77, 80, 84, 85, 90/95, 98/103, 107/109, 194/209, 211, 213/221, 223, 227.⁴

Předmětem našeho zkoumání budou dále jen zápisy na pag. 1–2 (seznam kolegiátů Rečkovy koleje), pag. 36 (zápis o převzetí písemností a jiných věcí z roku 1485), pag. 44 (zlomek řádu pro obecní úředníky), pag. 104–106 (tři schémata ve vztahu k výuce na fakultě svobodných umění), pag. 210 a 212 (jména kolegiátů), pag. 222 (dva odkazy knih Rečkově koleji), pag. 224–225 (účetní záznamy knihovníků Rečkovy koleje z let 1461–1470), pag. 226 (inventáře kaple Rečkovy koleje), pag. 227 (inventář kostela sv. Štěpána ve zdi a záznam o ztrátě knihy), pag. 229 (záznam o knize) a pag. 230 (opis obligace Blažka z Drnova a drobné přípisky). V úvodním komentáři i v připojené edici však zápisy nebudou řazeny podle jejich posloupnosti v rejstříku, nýbrž podle obsahové spřízněnosti.

I. Obligace Blažka z Drnova

Začneme od konce, neboť opis obligace Blažka z Drnova nám pomůže přiblížit počátky koleje Panny Marie a úmysly jejího zakladatele.⁵ Na první pohled by se mohlo zdát, že opis tohoto právního pořízení z 22. října 1405 zabloudil do kolejního rejstříku stejně nahodile, jako drobné poznámky a zkoušky pera na téže pag. 230. Není tomu tak, neboť zmíněná zde ves Dolánky u Kladna patřila k základnímu ekonomickému zajištění Rečkovy koleje. Do vlastnictví Jana Rečka přešla na základě posledního pořízení Doroty, vdovy po staroměstském měšťanu Ješkovi mladším, z 12. května 1425. Těžce nemocná Dorota odkázala všechen svůj majetek, včetně zde nezminěné vsi Dolánky, své matce Anně Trurové s tím, aby pečovala o jejího nezletilého syna Jana, na něhož měl veškerý majetek spadnout. V případě, že by Janek předčasně zemřel, měli pověřeni poručníci po smrti Anny dědictví vynaložit na zbožné účely.⁶ Jedním ze dvou poručníků byl Jan Reček, druhým Janek z Podjistebí, jehož časem nahradil mistr Křišťan z Prachatic. Sirotek Janek se zřejmě dospělosti nedožil, neboť když Dorotina matka Anna někdy před 5. srpnem 1438 zemřela, oba poručníci předložili purkmistru a konšelům Starého Města pražského závěť z roku 1425 a požádali je o souhlas, aby dotyčné zboží, jmenovitě ves Dolánky, mohli „obrátit“ na studenty koleje, „*ješto slove collegium nacionis Bohemorum*“.⁷

Během necelého měsíce však Jan Reček svůj záměr dosti závažným způsobem pozměnil, a snad i proto si dal svůj nový záměr potvrdit římským a českým králem Albrechtem II. Celá

⁴ Podle F. ŠMAHELA, *Knihovní katalogy*, s. 61–62, kde další podrobnosti.

⁵ Podrobný životopis Jana Rečka z Ledče sestavil Václav Vladivoj Tomek, *Dějepis města Prahy VIII*, Praha 1891, s. 447–449, jeho politickou kariéru podrobněji vysledoval František Michálek Bartoš, *Der grosse Staatsmann der hussitischen Revolution, Illuminator Johann Reček*, *Mediaevalia Bohemica I*, Praha 1969, s. 116–128. Některé Bartošovy hypotézy uvádí na pravou míru v úvodu své záslužné edice Michal Svatoš, *Jan Reček a jeho písemná pozůstalost v archivu pražské univerzity*, AUC–HUCP 14/1–2, 1974, s. 121–160.

⁶ Její pořízení vydal M. Svatoš, *Jan Reček*, č. 8, s. 132–133.

⁷ Listina z 5. srpna 1438, ed. M. Svatoš, *Jan Reček*, č. 12, s. 137–138. O vesnici se mluví jako o „Dolanech“, v jiných písemnostech je řeč o Dolánkách. První označení odpovídá dnešnímu názvu Dolany u Kladna.

věc, jakkoli velkoryse zamýšlená, měla zřejmě sporná, ne-li bolestivá místa.⁸ V Albrechtově listině z 18. září 1438 totiž Jan Reček vystupuje jako právoplatný, privilegiem staroměstské rady potvrzený vlastník vsi Dolánky, při čemž o druhém poručníkovi a vykonavateli závěti nepadne ani slovo. Král vyšel suplice ve všem vstříc a povolil nově zřízenou kolej Panny Marie zajistit věčným ročním platem ve výši 60 kop grošů včetně ročního úroku 23 kop grošů ze vsi Dolánky.⁹ Reček neztrácel čas a již 4. listopadu 1438 vydal a nechal pečetěmi 14 významných svědků stvrdit zakládací listinu své koleje, do níž mimo jiné vtělil i podrobná statuta.¹⁰ Za těchto okolností nezbylo mistrům, doktorům a všem ostatním příslušníkům Českého národa nic jiného, než nadání nové koleje přijmout a závazně slíbit dodržování všech ustanovení zakladatele.¹¹

Není vyloučeno, že se direktorům Českého národa nezamlouvala Rečkova nedůvěra k jejich nájemci kolejních vsí a jiného nemovitého majetku, který by jinak do své správy převzal i dvě vsi nové koleje, tj. zmíněných již Dolánek a Michle. Umístění kolejní korporace do domu Českého národa i tak nebylo v Rečkových očích vhodným řešením, a proto v posledním pořízení z 29. října 1439 věnoval „*studentům svým, kteříž nyní přebývají v domu nacionis Bohemorum*“ svůj dům na Starém Městě se zahradou i „*se vším nábytkem*“. Nedosti na tom. Všechnu plnou moc nad kolejí, kterou dříve svěřil direktorům Českého národa, nyní „*z lepšího rozmyslu a pro lepší těch studentův*“ přenesl na tři důvěryhodné poručníky, jmenovitě na mistra Jana Příbrama, mistra Petra z Mladoňovic a Pavla pláteníka ze Starého Města.¹² Ti také, nikoli direktori, dostali pověření spravovat, přijímat, trestat i z koleje vypovídat studenty a kaplana. Kromě toho poručníci měli mít ve svém držení všechny listy a zápisy, které nebyli povinni nikomu vydávat ani ukazovat. Některé pokyny poručníci dostali od zakladatele jen ústně, takže pozadí rozeprý zůstane navždy zamlženo. Konec Rečkovy pozemské pouti se zřejmě nezadržitelně blížil,¹³ a proto rada Starého Města již 5. listopadu 1439 vyšla svému dlouholetému spolukonšelovi vstříc a všechny jeho listiny týkající se nově založené koleje Panny Marie potvrdila.¹⁴

Po dvou týdnech, 20. listopadu 1439, purkmistr Starého Města spolu s purkrabím Pražského hradu Janem z Kralovic a dalšími dvěma svědky přivěsil pečeť k dalšímu právnímu pořízení, v němž Jan Reček jednak převedl nově založené *collegium* do svého domu u kostela sv. Štěpána ve zdi, jednak učinil nové opatření o její správě. Tu tentokrát svěřil nedílně do rukou direktorů Českého národa a tří poručníků jmenovaných v závěti, přičemž ustanovil, aby napříště úroky či platy odkázané koleji vybírali společně a ukládali je do jedné truhlice, která neměla opustit dům odkázaný koleji. To není vše. Od truhlice měli mít jeden klíč direktori a druhý poručníci, čímž bylo zajištěno, že z ní budou vydávat peníze pouze společně. Pokud by některý z poručníků zemřel, i na tuto možnost opatrný zakladatel myslel, měli mistři Českého národa zvolit ze svých řad nového poručníka, a to vždy, kdy

⁸ Bystře je rozpoznal již V. V. TOMEK, *Dějepis města Prahy IX*, Praha 1893, s. 209–212, ani on se však nedobral jádra rozeprý, jež ovšem mohly spočívat i ve vzájemné nevráživosti některých aktérů.

⁹ Úrok byl podle zakládací listiny ze 4. 11. 1438 vyšší o 20 grošů, kromě toho k němu náležela naturální dávka 40 kuřat ročně (M. SVATOŠ, *Jan Reček*, č. 14, s. 142).

¹⁰ V edici M. SVATOŠE, *Jan Reček*, listina č. 148, s. 140–151.

¹¹ Listina ze 14. listopadu 1438, ed. M. SVATOŠ, *Jan Reček*, č. 15, s. 151–152.

¹² Listina z 29. října 1438, ed. M. SVATOŠ, *Jan Reček*, č. 17, s. 154–157.

¹³ M. SVATOŠ, *Jan Reček*, s. 124, důvodně klade Rečkovo úmrtí do prosince 1439 nebo do ledna roku následujícího.

¹⁴ Listina z 5. listopadu 1439, ed. M. SVATOŠ, *Jan Reček*, č. 18, s. 157.

by takový případ nastal. S velkou pravděpodobností lze mít za to, že tento modus na straně jedné dával jisté záruky podezíravému Rečkovi a na straně druhé do budoucna zabezpečoval řádný chod koleje.¹⁵ Za těchto okolností již ani mistři Českého národa neměli žádných námitek a listinou z 27. listopadu 1439 projevíli souhlas jak s přenesením koleje Panny Marie, tak s opatřeními k její správě.¹⁶ Za povšimnutí stojí, že v intitulaci jsou doktoři uvedeni na prvním místě, před mistry, zatímco ve starší listině ze 14. listopadu tomu bylo naopak. Sotva šlo o nepozornost, zatím se však nevyanořily indicie nějaké vnitřní rozmlísky v tomto ohledu.

Teprve nyní se dostáváme k opisu obligace z roku 1405. Její znění napovídá, že třetina Dolánek s veškerým příslušenstvím patřila jistému Blažkovi z Drnova, snad protonotáři nějaké pražské instituce,¹⁷ který ji za dluh 100 kop grošů dal do zástavy Ješkovi z Prahy, řečenému Čech. Nepochybně jde buď o muže výše uvedené vdovy Doroty, tj. Ješka mladšího, anebo o jeho otce zlatníka vystupujícího v pramenech jako Jan Pehm (= Böhme),¹⁸ který po nesplacení dluhu získal třetinu Dolánek do svého vlastnictví. Dlužná částka byla poněkud vyšší, než by odpovídalo kapitalizované třetině celého úroku, zjevně z ní však po soudobém zvyku byl odečten úrok.¹⁹ Co však vedlo někdy kolem roku 1453 k vyhledání obligace v „zeleném“ svazku zemských desk a k jejímu opisu do rejstříku?²⁰ To se lze jen dohadovat. Otázkou totiž je, zda Ješkovi patřily celé Dolánky. Tato neznámá okolnost není jediným sporným bodem v celém chvalitebném počínu. Nezapomínejme, že Reček jednal jako vlastník vsi, ač byl jen poručníkem závěti. Rečkova kolej tak vděčila více než za třetinu svého nemovitého vlastnictví vdově Dorotě a jejím příbuzným.

II. Jmenné seznamy kolegiátů

Na silně porušeném listu pag. 1 a 2, z něhož se dochovala zhruba jedna třetina, se nalézá zlomek seznamu jmen obyvatel Rečkovy koleje (edice v příloze II A, B). Vztah k uvedené korporaci je dán jednak tím, že seznam předchází průběžně vedenému katalogu knihovny této koleje, jednak výskytem jmen studentů a bakalářů, kteří zde v různých letech působili jako probošti, knihovníci (*librarii*) nebo tzv. *fiscarii*, kteří měli na starosti finanční záležitosti. Jmenovitě šlo o knihovníka Prokopa z Jindřichova Hradce (1468), *fiscaria* Filipa z Týna (1470) a probošta Matouše Rejska z Prostějova.²¹ Zda tento seznam

¹⁵ Listina z 20. listopadu 1439, ed. M. SVATOŠ, *Jan Reček*, č. 19, s. 157–158.

¹⁶ Listina z 27. listopadu 1439, ed. M. SVATOŠ, *Jan Reček*, č. 20, s. 158–159.

¹⁷ Jelikož za jeho jménem je přeškrtnuté profesní označení *protonotarius*, snažil jsem se tohoto zámožného Blažka dohledat. U V. V. ТОМКА, *Дějepis města Prahy V*, 2. vyd. Praha 1905, s. 84, jsem našel pouze dvě vhodné osoby tohoto křesťanského jména, a to pisáře úřadu viničního (před r. 1397 a 1421). V pramenech však vystupuje i jistý Blažej, jehož syn Prokop byl notářem kanceláře konsistoře (ib. s. 119 a 121).

¹⁸ Tak ho uvádí V. V. ТОМЕК, *Дějepis města Prahy IX*, s. 209, a to zřejmě na základě soudobých písemností. *Jessco Pehem aurifaber* vystupuje např. jako člen rady Starého Města pražského v právním pořízení z 22. 6. 1398, které vydal M. SVATOŠ, *Jan Reček*, č. 1, s. 127. Jaroslav MĚZNIČEK, *Praha před husitskou revolucí*, Praha 1990, s. 260, ho uvádí jako konšela již pro období od 18. 10. 1397 do 14. 3. 1398.

¹⁹ Soudobým zvyklostem rovněž nasvědčuje přepočít 100 kop grošů na 10 kop ročního platu v testamentu Mikeše z Lojovic ze 3. února 1429 (ed. M. SVATOŠ, *Jan Reček*, č. 10, s. 136).

²⁰ Díky paleografickému rozboru známe kopistu i pravděpodobné datum opisu. Obligaci v roce nebo kolem roku 1453 opsal mistr Václav z Ostrého, jak zdůvodnil F. ŠMAHEL, *Knihovní katalogy* s. 63.

²¹ Matouš Rejsk je v seznamu uveden jako *Mattheus de Kogetin, baccalaureus*, ke jménu je však dodatečně nadepsáno <de> *Prostieow*. Z toho plyne, že tento bakalář měl vztah k blízkému Kojetínu, pokud

byl v koleji jediným, a nahrazoval tak chybějící matriku, či zda pouze sloužil knihovníkům pro běžnou evidenci, nelze jednoznačně říci. Příkladím se k druhé možnosti, neboť seznam průběžně doplňovali sami knihovníci. Ke každému desátému jménu bylo vlevo připojeno pořadové číslo. Díky tomu víme, že na pag. 1 bylo celkem zapsáno 54 jmen, při čemž písař, který připojil číslovku „50“, nezapočítal jedno přeškrtnuté jméno. Jelikož celá levá část pag. 2 chybí, můžeme jen odhadem předpokládat, že zde byl zapsán přibližně stejný počet jmen. Celkově tedy šlo o přibližně 110 studentů, kteří v Rečkově koleji našli přibyték od doby jejího založení až po polovinu sedmdesátých let 15. století.²² Hrubým propočtem by na každého z nich průměrně připadl čtyřletý pobyt, což lze připustit.²³

Seznam jmen nejspíše začínal sirotkem Jankem, synem Janka Kukly a jeho ženy Aničky, jemuž jeho poručník Jan Reček z Ledče přidělil jedno ze stipendiálních míst.²⁴ U řady jmen je doplněn bakalářský, výjimečně i mistrovský titul. Kolej Panny Marie její zakladatel určil pro dvanáct chudých kleriků českého jazyka a kališnického vyznání, jejichž úkolem bylo každodenní studium svobodných umění a filozofie.²⁵ Vzhledem ke stavu pražského vysokého učení se toto studium většinou omezovalo na první cyklus výuky na artistické fakultě. Ani ten však všichni obyvatelé koleje nezakončili bakalářským titulem.²⁶ V kolejních statutech vložených do Rečkovy zakládací listiny ze 4. listopadu 1438 nebyl výslovně zakázán pobyt bakalářů, kteří tak mohli v koleji přebývat i po dosažení prvního gradu. Většina z nich toho také na kratší či delší dobu využila, jak lze usuzovat ze seznamu více než dvou desítek bakalářů na pag. 212 (IV).²⁷ Zdá se, že direktori spolu s poručníky občas učinili výjimku, pokud jde o původ kolegiátů. Bylo tomu tak přinejmenším ve dvou případech, a to Matyáše z Warynu (pag. 1, č. 36 = IIA/36) a Stanislava z Hnězdna (pag. 1, č. 42 = IIA/42), pokud je naše identifikace neúplných údajů správná. Vysvětlení by bylo možné hledat v tom, že oba přijímali z kalicha a byli přiřazeni do univerzitního Českého národa.

Smysl tohoto seznamu není na první pohled zřejmý. Snad zprvu šlo o evidenci graduovaných studentů zapsaných zde na věčnou paměť. I když v případě tří až čtyř jmen

z něho přímo nepocházel. Známé údaje z pramenů univerzitní provenience uvádím v poznámkovém aparátu edice.

²² Datum a quo nelze vzhledem k poškození strany zjistit, datum ad quem je přibližně dáno dnem bakalářské promoce Ondřeje z Týna (31. 3. 1474). Několik *sodales*, kteří nejsou na seznamu II, známe odjinud alespoň jménem. Např. *Duchko in collegio Reczkonis* byl vlastníkem rukopisu NK V. C. 17, který od něho koupil v roce 1449 jistý Vácha. Odjinud víme, že byl v Rečkově koleji kaplanem. Viz Josef TRUHLÁŘ, *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in CR Bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur* I, Praha 1905, s. 351, č. 859.

²³ V úvahu jsem vzal období 35 let, které jsem vynásobil statutárním počtem v koleji současně bydlících 12 studentů. Výsledné číslo (420) jsem dělil počtem 110 jmen doložených nebo předpokládaných studentů. Na každého z nich by připadly necelé čtyři roky.

²⁴ Staroměstský měšťan Janek Kukla učinil poslední pořízení ve prospěch svých dětí Janka a Marty 31. 10. 1426. Jedním z poručníků byl Jan Reček, který oba sourozence zajistil v zakládací listině Rečkovy koleje ze 4. listopadu 1438 (ed. M. SVATOŠ, *Jan Reček*, č. 14, s. 143). Z toho jednoznačně plyne, že tímto Jankem nebyl míněn syn vdovy Doroty, který v té době již ostatně nebyl mezi živými.

²⁵ Viz zakládací listinu, ed. M. SVATOŠ, *Jan Reček*, s. 141 a 148.

²⁶ Lze tak usuzovat i z porušeného seznamu II, a to v případech, kdy u jména není uveden grad, který ani v Děkaně knize nelze doložit.

²⁷ Seznam obsahuje 24 jmen, následující jméno bylo vyřiznuto. Ne všichni v tomto seznamu však dosáhli bakalářského gradu.

nalézáme shodu se seznamem na pag. 1–2,²⁸ nemusí to ještě znamenat, že všichni uvedení bakaláři v Rečkově koleji také bydleli. Pozornosti si z tohoto důvodu zaslouhuje zápis sedmi bakalářů, kteří společně složili bakalářský examen 25. února 1474.²⁹ Jelikož téhož dne předstoupilo před examinátory 12 kandidátů, znamenalo by to, že více než polovina z nich byla kolegy z Rečkovy koleje. To není vyloučeno, neboť přibližně stejně početná skupina pěti bakalářů z našeho seznamu dosáhla bakalářského gradu v roce 1453.³⁰ Zdá se tudíž, že čas od času kolej najednou opouštělo hned několik graduovaných studentů, kteří tak uvolňovali místa svým nástupcům. V úvahu je třeba vzít i to, že seznam na pag. 212 vznikl postupně, napočítal jsem v něm celkem pět vrstev. A jelikož grad byl u některých jmen dopsán dodatečně a u jiných záznam o něm chybí,³¹ nabízí se domněnka, že přes všechny možné námitky šlo o volné pokračování soupisu obyvatel koleje z pag. 1–2. Tři ze jmen, která se vyskytují v obou seznamech, jsou totiž zapsána na samém konci pag. 2, takže jejich opakování mohlo vzniknout pouhým přehlédnutím. Odečteme-li tato opakující se jména a přičteme-li obyvatele koleje ze seznamu II, dospějeme k celkovému počtu 130 studentů, kteří v Rečkově koleji do roku 1480 přebývali.

Zatím jsme nevěnovali pozornost pěti mistrům na pag. 210 (seznam III). S výjimkou mistra Václava Ostrého, který v koleji působil jako *librarius* a který do našeho rejstříku mimo jiné zapsal inventáře kolejní kaple a kostelíka sv. Štěpána ve zdi,³² z rejstříku neplyne, co tito mistři měli s kolejí společného. První dva, kteří dosáhli gradu již v roce 1440, mohli snad být mezi prvními *socii* koleje po jejím přenesení do Rečkova domu, kde pak po nějakou dobu pedagogicky působili. Bylo tomu tak alespoň v případě mistra Maříka z Benešova, který v Rečkově koleji vedl disputace od letního semestru 1441 až do léta 1444.³³ Petr z Dvekačovic řeč. Bibat přišel na fakultu z místa správce významné Týnské školy a záhy si udělal dobré jméno jako učitel i jako pečlivý korektor a bibliofil. Knihy opisoval v koleji *Nacionis* a v Karolinu, kde také zřejmě přednášel.³⁴ Petr z Jemnic vešel do univerzitních análů jako rektor v letech 1457–1458,³⁵ zatímco čtvrtý v pořadí Jeroným z Prahy na sebe upozornil jako děkan artistické fakulty 1453–1454.³⁶

Vrchní správa koleje a jejích statků podle statut náležela čtyřem direktorům Českého národa, kteří mimo jiné dostali za úkol vybírat studenty-kolegiáty podle podmínek stanovených zakladatelem, přijímat od nich předepsaný slib a dohlížet nad mravy i dobrou pověstí koleje Panny Marie.³⁷ Vnitřní hospodářskou a finanční agendu koleje však Jan

²⁸ Na pag. 2 se z těchto bakalářů vyskytují: *Matheus de Prosteiow* (IV/1 = IIB/31), *Daniel de Broda Ungaricali* (IV/4 = IIB/32), *Andreas de Tyn dictus Absalon* (IV/9 = IIB/33) a snad také *Johannes de Hradecz Regine* (IV/21 = IIB/27).

²⁹ V seznamu IV jde o bakaláře pořadových čísel 7 až 13.

³⁰ V seznamu IIA jde o bakaláře pod poř. čísly 38, 39, 41, 42, 43.

³¹ Jde o Jana z Českého Brodu (IV/19), Jana z Hradce Králové (IV/21) a Jana z Pelhřimova (IV/23).

³² Viz paleografický rozbor u F. ŠMAHELA, *Knihovni katalogy*, s. 63.

³³ Vyplyvá to z poznámek jednoho z jeho studentů v rukopise KMK M 34/1, fol. 27v, 29r, 131v. V letech 1447–1448 byl Mařík z Benešova rektorem.

³⁴ Zatím o něm má zmínku jen Josef TRÍŠKA, *Literární činnost předhusitské university*, Praha 1967, s. 167. Jeho rukopisy evidoval J. TRUHLÁŘ, *Catalogus codicum I–II* (podle rejstříku).

³⁵ Viz Pavel SPUNAR, *Literární činnost utrakvistů doby poděbradské a jagellonské*, in: *Acta reformationem bohemicam illustrantia*, Praha 1978, s. 211, B 1.

³⁶ *Monumenta historica Universitatis Carolo-Ferdinandae Pragensis* (dále MUPr), I/2, Prag 1832, s. 46–48, poslední zmínka o něm je z roku 1455 (ib., s. 51).

³⁷ Podrobně k tomu zakládací listina se statuty, ed. M. SVATOŠ, *Jan Reček*, s. 148–149. Ke změnám Rečkových ustanovení ve vztahu k poručníkům a direktorům Českého národa V. V. TOMEK, *Dějepis města Prahy IX*, s. 212.

Reček nesvěřil konventorům³⁸ koleje Českého národa, nýbrž jednomu ze studentů, kterého direktori měli ustanovit podle svého uvážení jako hospodáře či probošta,³⁹ a to na jeden rok nebo na jinou příhodnou dobu. V každém případě nebyla v počátcích koleje funkce direktorů jen formálním závazkem. Zda tomu bylo tak i později, nelze říci, zvláště když neznámo odkdy direktorát koleje Panny Marie náležel k úřadu děkana.⁴⁰ Tak jako tak ovšem se můžeme o účelu seznamu pěti mistrů jen dohadovat, zvláště když z obou seznamů (IIA, B a IV) víme, že mistrovského titulu dosáhlo přinejmenším 6 dalších kolegiátů. U dvou jmen ze seznamu IV je připsáno *sacerdos*, což bychom mohli vztáhnout k jejich obročí kolejních kaplanů. Jako kaplan je v inventáři kostela sv. Štěpána ve zdi (X) jmenován jistý Duchek, o němž již víme, že byl vlastníkem rukopisu NK V. C. 17. Zakladatel koleje obdaril kaplany zvláštním ročním platem ve výši šesti kop grošů, který byl dvakrát vyšší než důchod připadající na jednoho studenta.⁴¹

III. Agenda kolejní knihovny

Katalog knihovny Rečkovy koleje se od většiny dochovaných katalogů větších knihovnických kolekcí odlišuje tím, že šlo o průběžně vedenou evidenci. Bylo proto takřka samozřejmé, že si knihovníci poznamenávali účetní i jiné údaje na volné zadní strany rejstříku. Všechny tyto poznámky roztroušené na pag. 222 až 230 sice nejsou samy o sobě zvlášť cenné, avšak ve svém souhrnu dávají jinak vzácnou představu o reálném provozu domácí kolejní knihovny ve třetí čtvrtině 15. století.

Dva odkazy knih Rečkově koleji z roku 1463 na pag. 222 jsem již otiskl před padesáti lety, neboť jsem je považoval za prvořadý důkaz pro spornou identifikaci lobkovického rejstříku (V, VI). Knihovník Matěj z Kutné Hory totiž všechny knižní tituly z obou soupisů rozepsal do příslušných abecedárií katalogu knihovny, která tudíž nutně musela náležet téže Rečkově koleji. Navíc oba soupisy umožnily datovat některé paleograficky zjištělé vrstvy průběžně vedeného katalogu.⁴²

Recepta et distributa na pag. 224–225 (VII) jsou, jak se zdá, úplnými účty kolejní knihovny ze šedesátých let 15. století. Přestože nejde o zápisy rozsáhlé, mají při své ojedinelosti značný význam pro pozdně středověké dějiny institucionálních knihoven.⁴³ V daném desetiletí byl správou knihovny pověřen buď bakalář v magisterském studijním programu

³⁸ Tento neobvyklý výraz znamenal podle *Slovníku středověké latiny v českých zemích* I, A–C, Praha 1987, s. 920, nájemce církevních obročí. Pokud tomu tak bylo i v tomto případě, mohli bychom tím vysvětlit ustanovení zakladatele, který nechtěl světit finanční zajištění své nově zřízené koleje do rukou nájemce jednajícího především ve vlastní prospěch.

³⁹ Ve statutu stojí: „*ex ipsis studentibus provideant de uno principali quasi hospite et preposito collegii a se deputato per annum vel tempus prout melius videbitur duraturo...*“ (M. SVATOŠ, *Jan Reček*, s. 149).

⁴⁰ Stav na konci 16. století zachytil Zikmund WINTER, *O životě na vysokých školách pražských knihy dvoje*, Praha 1899, s. 48–49.

⁴¹ Srov. edici u M. SVATOŠE, *Jan Reček*, s. 143. Jako *sacerdotes* jsou vyznačeni bakalář Petr z Benešova a mistr Jakub z Hradce. Naposled jmenovaný mistr byl bakalářem od roku 1414, druhého gradu však dosáhl až po více než padesáti letech (1465). Tuto kuriózní nesrovnalost by bylo možné vysvětlit tím, že právě Jakub byl z podnětu Jana Rokycany nebo samotného zakladatele ustanoven kaplanem koleje Panny Marie a tím existenčně zajištěn. Když už Jakub v koleji přebýval, tak si na stará kolena dodělal magisterium.

⁴² Viz F. ŠMAHEL, *Knihovní katalogy*, s. 68–70.

⁴³ To ještě více platí v případě „živého“ katalogu knihovny Rečkovy koleje, který umožnil s pomocí paleografické analýzy zjistit roční přírůstky knih v letech 1439–1463. Viz k tomu F. ŠMAHEL, *Knihovní katalogy*, s. 72–73.

nebo starší student.⁴⁴ Knihovníci se nepravidelně střídali, zpravidla po dokončení studia a před opuštěním koleje. V desetiletí 1461 až 1470 se vystřídalo osm knihovníků, delší dobu tuto funkci zastával jen Mikuláš z Hořepníka, o němž víme, že se na jaře 1468 stal proboštem. V té době byl již třetím rokem bakalářem a zřejmě se připravoval k magisteriu, které však nedokončil. Pro lepší přehlednost jsem sestavil seznam knihovníků podle jejich posloupnosti:

1461/19. 4.→1462/30. 11.	bac. Wenceslaus de Sussicz
1462/30. 11.→1463/19. 11.	bac. Martinus de Alta Muta
1463/19. 11.→1464/5. 4.	Mathias de Montibus
1464/5. 4.→1464/1. 12.	bac. Wenceslaus de Nova Civitate Pragensi
1464/1. 12.→1468/14. 5.	Nicolaus de Horzepnik
1468/14. 5.→ 1469/18. 5.	Procopius de Hradec Henrici
1469/18. 5.→ 1470/24. 4.	Johannes de Horzepnik
1470/24. 4.→?	Simon de Rzikowicz

Předávání knihovny se účastnili direktori koleje, kteří nejspíše při této příležitosti řešili drobné nesrovnalosti, ukládali knihovníkům úkoly pro následující období a případně napomínali dlužníky. Jakou částkou direktori pamatovali na pořizování knih a provoz knihovny, se dovídáme jen v roce 1469, kdy probošt Mikuláš z Hořepníka předal knihovníku Janovi z Hořepníka 160 gr. Jelikož však současně splácel půjčku 106 gr. a 4 den., šlo by o necelou jednu kopu. Hotovost v pokladně si knihovníci předávali přímo, jen v jednom případě se jako prostředník uplatnil mistr Zachariáš z Hradce Králové. Porovnáme-li předávané částky (přepočítané na groše), získáme následující přehled:⁴⁵

1461/19. 4.	247 gr. + 7 gr. horší kvality
1462/30. 11.	90 gr. + 7 gr. horší kvality
1463/19. 11.	194 gr.
1464/5. 4.	154 gr.
1464/1. 12.	192 gr.
1468/14. 5.	60 gr.
1469/18. 5.	60 gr.
1470/24. 4.	30 gr.

Na první pohled by se mohlo zdát, že částky určené na knihovnu šly od deseti k pěti. Zvláště Mikuláš z Hořepníka jako knihovník i probošt v tomto ohledu vypomáhal sobě i jiným, jak to jen šlo. Dlužné částky se do pokladny vracely, i když asi ne vždy ve stanovenou dobu. Dlužníci někdy museli dát do zástavy knihy vyšší ceny, jak tomu bylo v případě postily Konráda Waldhausera psané na pergamentu.⁴⁶ Vzhledem k tomu, že se knihy

⁴⁴ V prvním zápisu se mluví o předchozím knihovníkovi, z čehož však ještě nelyne, že by kolejní knihovna měla své správce od samého počátku. Viz k tomu F. ŠMAHEL, *Knihovní katalogy*, s. 72.

⁴⁵ Uherské florény jsem přepočítával vůči groši v poměru 1 : 30, který platil v roce 1460. K výkyvům v následujících letech jsem nepřihlížel. Knihovníci peněžité sumy zapisovali římskými číslovkami, pouze Mikuláš z Hořepníka arabskými. Udává tak 4, nikoli 10 florenů, jak by se podobností běžně psaných číslic mohlo zdát.

⁴⁶ Zvláštním případem tu byl mistr Georgius de (Antiqua) Praga, alias de Castulo, jenž se krátce poté, co byl přijat mezi mistry *actu regentes*, připojil ke skupině mistrů v čele s Václavem Křížanovským, kteří 16. dubna 1460 odmítli uznat volbu Václava Korandy ml. za děkana artistické fakulty. K celé aféře podrobně Rudolf URBÁNEK, *České dějiny III/4, Věk poděbradský IV*, Praha 1962, s. 240–242. Nejspíše z tohoto důvodu musel za svůj dluh dát do zástavy pergamenový kodex s Postilou Konráda Waldhausera. Dluh za něho převzal kněz Tobiáš od sv. Haštala (viz k tomu VII, pag. 224, a VIII, pag. 230).

v šedesátých letech do knihovny již nenakupovaly,⁴⁷ sloužila hotovost jednak pro drobné výdaje,⁴⁸ jednak jako záložní peníze pro případ nouze.

IV. Inventáře výbavy kolejní kaple a kostelíka sv. Štěpána ve zdi

Poměrně cenným, a přesto až dosud málo využitým pramenem pozdně středověké hmotné i duchovní kultury jsou inventáře kostelů, klášterů a kaplí. Zatím z nich nejvíce čerpali dějepisci umění, pro něž tyto inventáře poskytují vydatný zdroj informací. Platí to především pro inventáře pražské katedrály i jiných významných kostelů.⁴⁹ Také roztroušené inventáře menšího významu si zaslouží pozornosti, třebaže spíše z lokálního než uměnovědného hlediska.⁵⁰ Oba dva zde publikované inventáře nijak nevybočují z řady obdobných soupisů⁵¹ a jistou zajímavost mají jen svým vztahem ke koleji Rečkově.

S kaplanem nově založené kolejní komunity Jan Reček počítal již v zakládací listině ze 4. 11. 1438, a to ročním platem ve výši 6 kop grošů, z něhož polovina byla určena na obživu v koleji při společném stolu s ostatními kolegy a druhá na ošacení.⁵² Tehdy ještě toto *collegium sanctissimie Marie Virginis gloriose domus nacionis Bohemorum* vlastní kapli mít nemohlo, a proto také zakladatel její vybavení nezajistil.⁵³ Situace se změnila umístěním nové koleje do Rečkova dvojdому v dnešních čp. 316 a 333 v blízkosti kostelíka sv. Štěpána ve zdi, který si zakladatel koleje zvolil za místo svého posledního odpočinku. Jelikož Reček měl vlastního kaplana jménem Matěj,⁵⁴ mohlo by se zdát, že kapli zřídil ve svém rozlehlém domě a že tak i nově zřízená kolej mohla mít vlastní kapli. Nebylo tomu tak, neboť všechny bohoslužebné úkony, které jmenovitě uložil kaplanovi koleje a dvanácti kolegiátům, měly mít své dějiště v častěji již zmíněném kostele sv. Štěpána ve zdi. Je proto pravděpodobné, že zde již dříve kaple nebo alespoň oltář k počtě Panny Marie buď byly, anebo že je Jan Reček na své náklady zřídil.⁵⁵ I kdyby tomu tak nebylo, Reček ve svých pořízeních na vybavení kostela tolik milého jeho srdci velkoryse pamatoval. Mistr Jan

⁴⁷ Není vyloučeno, že se do knihovny dostávaly i texty a komentáře zapsané při tak zvané pronuciaci (hlasitě diktování). Tuto intenzivní písařskou činnost lze v koleji doložit v letech 1445 až 1452, kdy zde mimo jiné vznikly opisy pařížských komentářů Jana Versora. Více k tomu František ŠMAHEL, *Paris und Prag um 1450. Johannes Versor und seine böhmischen Schüler*, in: Týž, *Die Prager Universität im Mittelalter*, Leiden–Boston 2007, s. 445–452.

⁴⁸ Vedle závery a klíče šlo zejména o vazby, jejichž ceny jsem již evidoval ve studii František ŠMAHEL, *Ceny rukopisných knih v Čechách do roku 1500*, Sborník historický 14, 1966, s. 5–48, zde zvl. s. 25.

⁴⁹ Viz mimo jiné Antonín PODLAHA – Eduard ŠITLER, *Chrámový poklad sv. Víta v Praze. Jeho dějiny a popis*, Praha 1903; Josef PELIKÁN, *Inventář oltářů kostela sv. Víta v Praze z r. 1397*, Památky archeologické 1947, s. 123–131; Jaroslav KADLEC, *Das Augustinerkloster Sankt Thomas in Prag vom Gründungsjahr 1285 bis zu den Hussitenkriegen. Mit Edition seines Urkundenbuches*, Würzburg 1985 (zde zvl. s. 357–380).

⁵⁰ Zmínit je tu třeba zejména diplomovou práci Tomáše SEKYRKY, *Inventáře kostelních pokladů v předhusitské Praze* (Katedra PVH a AS FF UK Praha, 1991) a disertaci Kateřiny HORNÍČKOVÉ, *In Heaven and on Earth. Church Treasure in Late Medieval Bohemia*, Budapest 2009 (CEU eTD Collection), jejíž součástí je mimo jiné soupis vydaných i nevydaných inventářů.

⁵¹ Z poslední doby srov. zejména Michal DRAGON, *Vybavení kostela sv. Bartoloměje v Plzni v pozdním středověku*, Kuděj I, 1991, s. 3–13. Zde je na s. 6. reprodukován inventář majetku oltáře sv. Felixe a Adauka z plzeňského kostela sv. Bartoloměje z roku 1503, který zhruba odpovídá našim inventářům.

⁵² Viz M. SVATOŠ, *Jan Reček*, č. 14, s. 143.

⁵³ Otázkou je, zda v rozsáhlém komplexu koleje Českého národa kaple vůbec byla.

⁵⁴ Reček mu odkázal beránčí kožich, deset loket sukna po pěti groších a 6 uherských zlatých, viz M. SVATOŠ, *Jan Reček*, č. 17, s. 155–156.

⁵⁵ Kostel byl v roce 1789 zbořen bez jakékoli dokumentace.

Příbram dostal od něho za úkol pro kostel opatřit „ornáty, kalichy, knihy mešné i jiné věci“, další poručníci měli zakoupit „dobrý“ kalich a dohlédnout na předání zelené hedvábné houně (koltry) z Rečkova domácnosti.⁵⁶

I když by z uvedených pořízení vyplývalo, že všechny předměty z Rečkova odkazu přešly do inventáře kostela sv. Štěpána ve zdi, mistr Václav z Ostrého v roce 1453 zvlášť sepsal *res ecclesie* kolegiátů (IX) a zvlášť věci kostela, které byly v péči kostelníků (X). Bylo tomu tak jednak proto, že direktori koleje pečovali o kapli či oltář Panny Marie s vlastním vybavením, jednak proto, že se v kostele nebo v koleji vedle bohoslužebných předmětů a mešních knih uchovávaly školské pomůcky, všelijaké tabulky, pravítka, astroláb či kancelářské potřeby. Mezi položkami inventáře nalezneme i dva železné klíče od knihovny, přenosný oltářík a pečetidlo beánů, tj. mladíků čekajících na přijetí do akademické obce. Větší hodnotu nejspíše měly tři tabulové obrazy různé velikosti s vyobrazením Panny Marie, Krista a tří biskupů (?) a osm pergamenových kodexů s liturgickými zpěvy včetně čtyř kancionálů. V případě dvou obrazů známe jejich dárce křestním jménem, více však o nich neumím říci.⁵⁷

Inventář kostela sv. Štěpána ve zdi více naplňuje představu o vybavení místa kultu. Mistr Václav z Ostrého pravděpodobně měl k dispozici nějaký starší soupis, neboť jinak by stěží znal dárce některých liturgických či okrasných předmětů. Jedním z nich byl mistr Hilarius Litoměřický, který pro kostel pořídil oltářní pokrývky. Členem koleje byl též její kaplan Duchek, dárce ornátu s ptáčkem a červeným křížem. Dva malé zvonky byly zřejmě určeny pro kaplanova ministranta, na něhož Jan Reček pamatoval dvěma kopami ročního platu.⁵⁸ Nezdá se, že by mistr Jan Příbram, jehož zakladatel pověřil doplněním kostelního inventáře, své poslání horlivě splnil. Jinde v kolejních písemnostech alespoň o něm nenalezneme žádné zmínky, nemluvě o tom, že by kostelíku sám něco věnoval.

V. *Conspectus divisionis scientiarum, artium mechanicarum liberaliumque*

Tři volné strany na pag. 104 až 106 využil jménem nám neznámý písař, nejspíše ten, který přepsal celý katalog knihovny koleje Českého národa, ke schematickému členění středověkého vědního systému (v edici odd. XI). Vyobrazení ve faksimili lobkovického rejstříku VI Ef 8 lépe než samotný rejstřík vzbuzuje dojem učební pomůcky nebo podrobného excerptu základních vědomostí potřebných např. při bakalářských zkouškách. Na rozdíl od jiných známých konspektů bohemikální provenience, které se zaměřují na jednotlivé kategorie, např. na členění univerzálií,⁵⁹ konspekty v lobkovickém rejstříku zahrnují široké okruhy středověkého vědění. Záhy uvidíme, že konspekt se úzce váže k náplni šesté knihy Aristotelova díla *Ethica ad Nicomachum*. V této souvislosti stojí za zmínku, že v roce 1455 měl řádné přednášky *supra libros Ethicorum* mistr Václav z Křížanova, tehdy snad ještě

⁵⁶ Viz M. SVATOŠ, *Jan Reček*, č. 17, s. 155–156.

⁵⁷ Jelikož v polipanské době žádný Vilém nedosáhl magisteria, mohlo jít o dárce z předhusitské éry.

⁵⁸ Koupí tohoto platu Reček pověřil mistra Jana Příbrama, viz jeho závěť z 29. 10. 1439, ed. M. SVATOŠ, *Jan Reček*, č. 17, s. 155.

⁵⁹ K tomu viz František ŠMAHEL, *Circa universalia sunt dubitationes non pauce* III. *Conspectus divisionis universalium* v *MS KK Praha M 35*, *Filosofický časopis* 18, 1970, s. 995–998, nověji pak Týž, *Život a dílo Jeronýma Pražského*, Praha 2010, s. 189–195, dále mimo jiné srov. Mieczysław MARKOWSKI, *Die Stellungnahme des Johans von Münsterberg gegenüber den Universalien*, *Acta Mediaevalia* 8, 1995, S. 57–68.

kolegiát Rečkovy koleje. Nebylo by divu, kdyby si pro tuto příležitost připravil právě tyto konspekty. Tuto domněnku bude však třeba ověřit.⁶⁰ Písař si zvolil formát rejstříku na délku, což mu umožnilo vytvořit poměrně složité obrazce. Jelikož pro edici by bylo třeba zvolit buď příliš malé písmo anebo vlepené přílohy, bylo v tomto případě nutné nalézt jiný typ členění, a to číselné označení textů.

Excerpt začíná výkladem a rozčleněním termínu *habitus*, který označuje trvalou schopnost či dispozici k nějaké činnosti. Ta může být získaná i přirozená, např. *scientia* je získaný *habitus* empirického vědění. Náš autor či kopista člení obsah slova *habitus* na dvě podskupiny, *habitus corporis* a *habitus anime*, při čemž v dalším dělení dospívá k jemnějšímu roztržidění. S odvoláním na 6. knihu Aristotelovy *Etiky* pak obdobným způsobem člení *obiectum habitus veri* na praktický a spekulativní. Pětici získaného intelektuálního habitu vztahujícího se k duši tvoří *ars, prudentia, scientia, sapientia et intellectus*. Předmětem zájmu našeho kolegiáta, jak sám ohlašuje, bude jen první z nich, *ars*. Sedmero mechanických umění pak člení podle oblíbené příručky Huga de Santo Victore, známé pod názvem *Didascalion*.⁶¹ Pořadí i názvy jednotlivých odvětví nalezneme v předloze, jinak však autor volí samostatné formulace pro jejich charakteristiku. Také následující výčet *artes liberales* má standardní podobu, znovu však s komplikovaným členěním a neméně učeneckou argumentací. Tušíme, že vedle autorit, na něž se sám odvolá, měl před sebou jeden či více komentářů, z nichž vycházel. V úvahu by přicházely zejména komentáře k Aristotelovu spisu *Ethica ad Nicomachum*. V knihovně Rečkovy koleje byly totiž k dispozici ve značném výběru, a to jak od Tomáše Akvinského, tak od Roberta Grosseteste a Jana Buridana, od něho dokonce ve třech exemplářích.⁶² Překvapuje, že v katalogu nenalezneme komentáře Jana Versora, z nichž jeden byl dokonce v roce 1455 v Rečkově koleji přepsán.⁶³ Nahlédnutím do jeho komentáře *modo quaestionis*, právě tak jako do Sentencí Akvinského, který rovněž operuje s termínem *habitus*, jsem však větší podobnost nezjistil.⁶⁴ Kdyby se větší závislost nepodařilo doložit, měli bychom před sebou poměrně řídký případ samostatně formulujícího mistra pražské univerzity.

⁶⁰ Václav z Křižanova totiž své přednášky založil na kompilaci Matěje z Lehnice, viz Jerzy B. KOROLEC, *Reperitorium commentariorum mediæ aevi in Aristotelem Latinorum quae in Bibliotheca olim Universitatis Pragensis nunc Státní knihovna ČSR vocata asservantur*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdaňsk 1977, zde zejména s. 73.

⁶¹ Opis tohoto díla měl náš kolegiát po ruce, neboť ho nalezneme v prvním abecedáriu katalogu Rečkovy koleje (R I: F25).

⁶² Viz signatury R II: B 3 až 5. K obsahu srov. zejména Jerzy B. KOROLEC, *Základní otázky Buridanovy etiky. Ke zdrojům etických koncepcí na pražské univerzitě předhusitské doby*, AUC–HUCP 19/1, 1979, s. 39–61.

⁶³ Viz F. ŠMAHEL, *Paris und Prag um 1450*, s. 451 a 463.

⁶⁴ *Questiones magistri Johannis Versoris super libros Ethicorum Arestotelis (sic) et textus eiusdem*, Köln 1494, přetisk Minerva Verlag, Frankfurt am Main 1967, fol. 48vb–55va, dále srov. *Sententia Libri VI Ethicorum* Tomáše Akvinského, kterou zpřístupnil *Corpus Thomisticum* na webu.

Miscellanea ad Collegium sanctissimae Mariae Virginis spectantia (editio)

I. Obligatio Blazkonis de Drnowia

pag. 230

In viridi obligacionum X primo

Blazko de Drnowia⁶⁵

Blazko de Drnowia ~~prothonotarius e contra~~⁶⁶ prosecutus est⁶⁷ se teneri centum sex. gr. Jesskoni de Praga, dicto Czech, solvendum. Ita si modo etc. Tunc ipse cum camerario vel auctoritate propria poterit se intromittere de hereditatibus in Dolanky⁶⁸ tertia parte curiarum rusticalium cum censu, agris, pratis, silvis parte, iudicatus et omni libertate sic, prout emit a domino Hankone in antiquo cancellario domini regis, et tabule ei testantur easque etc. Et ipse facit ei specialem gratiam, si Deus eum ante solucionem dicti debiti tolleret de medio. Et tunc ipse Blazko ab hac obligacone etc. Anno domini MCCCCV^{to} feria V^{ta} post undecim milium virginum (22. 10. 1405).

II. Sodales collegii Reczkonis ca 1439 – ca 1475

pag. 1 A

<23> Johannes de...

<24> Martinus <de Polna ?>⁶⁹

<25> Wenceslaus <de Skutecz ?>⁷⁰

<26> Waczek de...

<27> Hilarius de <Litomicz>⁷¹

<28> Johannes de <Czastolowicz ?>⁷²

<29> Johannes de <Domazlicz ?>⁷³

30 Johannes de <Plana ?>⁷⁴

<31> Wenceslaus de <Krzizanow>⁷⁵

<32> Johannes de <Krczin ?>⁷⁶

⁶⁵ Drnov je místní část obce Žižice v okrese Kladno ve Středočeském kraji.

⁶⁶ Při edici se držím těchto pravidel: Slova přeškrtnutá v textu jsou přeškrtnuta i v rukopise; text ve špičatých závorkách byl doplněn, hranatými závorkami je označen text, jenž má být vypuštěn, v kulatých závorkách jsou editorovy dodatky a vysvětlivky, tečky označují nečitelná písmena, otazník předpokládané znění.

⁶⁷ „prosecutus est“ nadepsáno nad škrtnutým „prothonotarius e contra“.

⁶⁸ Dolánky, dnes Dolany u Kladna.

⁶⁹ Bac. sub Joanne Przibram 24. 4. 1447 (MUPr I/2, s. 34).

⁷⁰ Bac. sub Joanne Przibram 24. 4. 1447 (MUPr I/2, s. 34).

⁷¹ Bac. sub Mauritio de Benessow 23. 11. 1447 (MUPr I/2, s. 36), mag. sub Petro de Hradecz 6. 3. 1451 (ib. s. 43); 1455 coll. pec. (ib. s. 43, 51). Jako socius collegii Reczkonis Hilarius v letech 1445–1450 přepsal řadu rukopisů. O jeho literární činnosti Josef TRÍŠKA, *Příspěvky k středověké literární univerzitě II. Osobnosti a díla 15. století*, AUC–HUCP 9/2, 1968, s. 32–34; *Lexikon české literatury 2/I H–J*, Praha 1993, s. 176–177, kde starší literatura.

⁷² Bac. sub Joanne de Czaslawia 24. 10. 1447 (MUPr I/2, s. 35).

⁷³ Bac. sub Joanne de Czaslawia 24. 10. 1447 (MUPr I/2, s. 35).

⁷⁴ Bac. sub Petro de Hradecz Regine 13. 4. 1450 (MUPr I/2, s. 41).

⁷⁵ Bac. sub Georgio de Mezirzicz 20. 4. 1450 (MUPr I/2, s. 42); mag. sub Georgio de Mezirzicz 2. 5. 1454, consodalis Hilarii de Litomicz in collegio Reczkonis (KMK L 37, č. 1280, fol. 252r), více o něm a jeho aféře v dubnu 1460 Rudolf URBÁNEK, *České dějiny III/4, Věk poděbradský IV*, Praha 1962, s. 240–242.

⁷⁶ Bac. sub Petro de Hradecz Regine 13. 4. 1450 (MUPr I/2, s. 41).

- <33> Petrus de <Choczna ?>⁷⁷
 <34> Procopius de <Bielyna ?>⁷⁸
 <35> Johannes de <Srlin ?>⁷⁹
 <36> Mathias de Wa<ryn>⁸⁰
 <37> Georgius de Mezirzicz⁸¹
 <38> Johannes de <Horzepnik ?>⁸²
 <39> Johannes de <Pelhrzimow ?>⁸³
 40 Wenceslaus de <Nova Plzna ?>⁸⁴
 <41> Walentinus <de Rak>owicz⁸⁵
 <42> Stanislaus de <Gnezna ?>⁸⁶
 <43> Martinus de <Glatowia>⁸⁷
 <44> Lucas de <Sussicz>⁸⁸
 <45> Georgius de ...
 <46> Jaroslaus de S<kutecz>⁸⁹
 <47> Johannes de <Mezryzycz ?>⁹⁰
 Johannes de ...
 <48> Wenceslaus de <Sussicz ?>⁹¹
 <49> Johannes de Sussicz⁹²
 50 Johannes de Glatowia⁹³
 <51> Mathias de Kladzsko⁹⁴
 <52> Georgius ab...
 <53> ...
 <54> ...

⁷⁷ Bac. sub Joanne de Kumpan 12. 4. 1446 (MUPr I/2, s. 33).

⁷⁸ Bac. sub Mauritio de Benessow 23. 11. 1447 (MUPr I/2, s. 35–36).

⁷⁹ Jistý Joannes de Srlin zde v roce 1450 přepsal *Quaestiones de philosophia naturali Antonia Andree* (KMK L 51, fol. 145r).

⁸⁰ Bac. sub Georgio de Mezryzycz 30. 3. 1452 (MUPr I/2, s. 45). J. LOSERTH, *Der älteste Katalog*, s. 303, dokázal ještě přechíst dnes nečitelné „Wa“, které pak doplnil na Waryn.

⁸¹ Bac. sub Petro de Mladenowicz 11. 5. 1444 (MUPr I/2, s. 23); mag. sub Joanne de Borotin 23. 4. 1448 (ib. s. 37). Viz P. SPUNAR, *Literární činnost*, s. 211–212, B 2.

⁸² Bac. sub Stanislao de Welvaro 1453 (MUPr I/2, s. 47).

⁸³ Bac. sub Stanislao de Welvaro 1453 (MUPr I/2, s. 47).

⁸⁴ Pokud by tato identifikace byla správná, šlo by o Václava Korandu: bac. sub Joanne de Czastolowicz 21. 10. 1454; mag. sub Martino de Horzepnik 6. 3. 1458 (MUPr I/2, s. 62). V této době bylo však promováno více bakalářů s křesťním jménem Wenceslaus.

⁸⁵ Bac. sub Stanislao Welvaro 1453 (MUPr I/2, s. 47); mag. sub Stanislao Welvaro 13. 4. 1456 (ib. s. 54). Walentinus se v naší době vyskytuje v Liber decanorum ještě dvakrát: de Costulano Ex. bac. 24. 10. 1447 (ib. s. 35) a de Ledecz bac. sub Joanne de Gemnicz 14. 10. 1448 (ib. s. 38).

⁸⁶ Bac. sub Martino de Lancicia 1453 (MUPr I/2, s. 47).

⁸⁷ Bac. sub Stanislao de Welvaro 1453 (MUPr I/2, s. 47).

⁸⁸ Bac. sub Georgio de Mezryzycz 12. 11. 1454 (MUPr I/2, s. 50). Jiný Lukáš nepřichází v úvahu.

⁸⁹ Bac. sub Georgio de Mezryzycz 30. 3. 1452 (MUPr I/2, s. 45), mag. sub Joanne de Rokyczano 27. 4. 1456 (MUPr I/2, s. 56). Jiný Jaroslav nepřichází v úvahu.

⁹⁰ Bac. sub Georgio de Mezryzycz 20. 4. 1450 (MUPr I/2, s. 42), debitor librarie collegii Reczkonis, vide II/C.

⁹¹ Bac. sub Wenceslao de Nova Plzna 21. 4. 1461 (MUPr I/2, s. 77), mag. sub Wenceslao de Nova Plzna 4. 3. 1467 (ib., s. 93); 1461/19. 4. → 1462/9. 5. librarius collegii.

⁹² Bac. sub Wenceslao de Krzizanow 5. 5. 1457 (MUPr I/2, s. 60).

⁹³ V roce 1459 složili bakalářský examen dva Janové z Klatov: Johannes Aurifabri, det. sub Hieronymo de Skutecz 9. 4. 1459 (MUPr I/2, s. 66) a Johannes Cantor det. sub Jaroslao de Skutecz 13. 6. 1459 (ib. s. 67).

⁹⁴ Bac. sub Wenceslao de Wrben 21. 3. 1458 (MUPr I/2, s. 63), mag. sub Joanne de Domazlicz 20. 5. 1462 (ib. s. 81).

- <1> ... Simonis (?)
 <2> ...
 <3> ...
 <4> ... baccalarius
 <5> ... gine baccalarius
 <6> ... <medi>czine...
 <7> ... magister
 <8> ...
 <9> ...
 <10> ... magister
 <11> <Nicolaus de Hor>zepnik⁹⁵
 <12> <Procopius> de Hradec Henrici baccalarius⁹⁶
 <13> <Petrus Sclavus de> Konska, alias de Zilina⁹⁷
 <14> <Procopius ?> de Chrudim magister⁹⁸
 <15> ... tinus de Praga magister
 <16> ... rykowe...
 <17> ... bacculaureus
 <18–22> ...
 <23> ... baccalarius de ... mortuus
 <24> ... de Pieska
 <25> ... de Nova Domo
 <26> ... de Klatowia baccalarius
 <27> ... de Hradecz Regine baccalarius
 <28> <Petrus de> Benessow⁹⁹ sacerdos
 <29> ... de Roczow
 <30> <Phi>lippus de Tyn baccalarius¹⁰⁰
 <31> Mattheus de Kogetin baccalarius¹⁰¹
 <32> Daniel de Broda Ungaricali baccalarius¹⁰²
 <33> Andreas de Tyn baccalarius Absalon (?)¹⁰³

⁹⁵ Bac. sub Joanne de Strziewro 29. 9. 1455 (MUPr I/2, s. 89).

⁹⁶ Bac. sub Jacobo de Paczow 29. 10. 1467 (MUPr I/2, s. 99); 1468/14. 5. → 1469/18. 5. librarius collegii. Jiný Prokop nepřichází v úvahu.

⁹⁷ Bac. sub Wenceslao de Paczow 2. 11. 1467 (MUPr I/2, s. 99). Jiný Petr nepřichází v úvahu.

⁹⁸ Bac. sub Wenceslao de Chrudim 10. 7. 1469 (MUPr I/2, s. 102). Tento Prokop však další grad nezískal, a proto také není jisté, zda málo čitelná písmena u jeho bydliště skutečně znamenají „magister“.

⁹⁹ Tak četl J. LOSERTH, *Der älteste Katalog*, s. 303. Tento Petr z Benešova se vyskytuje též v seznamu bakalářů na pag. 210. Srov. níže pozn. 110.

¹⁰⁰ Bac. sub Joanne de Thabor 13. 1. 1472 (MUPr I/2, s. 121).

¹⁰¹ Nadepsáno de Prostieow, z čehož plyne, že jde o Matouše Rejska, bac. sub Jacobo de Paczow 29. 6. 1468 (MUPr I/2, s. 33). Prepositus collegii. J. LOSERTH, *Der älteste Katalog*, s. 303, četl „Nogetin“.

¹⁰² Bac. sub Joanne de Thabor 13. 1. 1472 (MUPr I/2, s. 121).

¹⁰³ Bac. sub Wenceslao de Paczow 31. 3. 1474 (MUPr I/2, s. 124).

III. Magistri 1442–1453

pag. 210

<1> Mauricius de Benessow ¹⁰⁴	magister
<2> Petrus de Dwekaczowicz Bibat ¹⁰⁵	magister
<3> Johannes de Gemnicz ¹⁰⁶	magister
<4> Jeronimus de Praga ¹⁰⁷	magister
<5> Wenceslaus de Ostry ¹⁰⁸	magister

IV. Baccalarii 1476–1479

pag. 212

<1> Matheus de Prostieyow ¹⁰⁹	baccalarius
<2> Petrus de Benessow ¹¹⁰	baccalarius, sacerdos
<3> Martinus de Wlassim ¹¹¹	baccalarius, magister
<4> Daniel de Broda Ungaricali ¹¹²	baccalarius
<5> Johannes de Paczow ¹¹³	baccalarius
<6> Jacobus de Hradecz ¹¹⁴	magister, sacerdos
<7> Laurencius de Czaslawia ¹¹⁵	baccalarius
<8> Johannes de Zluticz ¹¹⁶	baccalarius
<9> Andreas de Tyn Absalon ¹¹⁷	baccalarius
<10> Henricus de Montibus ¹¹⁸	baccalarius
<11> Wenceslaus de Klathovia ¹¹⁹	baccalarius
<12> Wenceslaus de Domarzin ¹²⁰	baccalarius

¹⁰⁴ Bac. sub Christanno de Prachaticz 17. 11. 1435 (MUPr I/2, s. 12), mag. sub Joanne de Prizibram 14. 4. 1440 (ib. s. 15).

¹⁰⁵ Bac. sub Joanne Rokyczana 21. 11. 1435 (MUPr I/2, s. 12), mag. sub Joanne de Prizibram 14. 4. (?) 1440 (ib. s. 15), viz J. TRÍŠKA, *Literární činnost*, s. 167.

¹⁰⁶ Bac. sub Joanne de Prizibram 22. 4. 1438 (MUPr I/2, s. 13–14), mag. sub Petro de Mladonowycz 13. 3. 1443 (ib. s. 20).

¹⁰⁷ Bac. sub Petro de Hradecz Regine 8. 10. 1442 (MUPr I/2, s. 16), mag. sub Wenceslao de Prachaticz 16. 7. 1448 (ib. s. 37).

¹⁰⁸ Bac. sub Joanne de Borotin 30. 10. 1442 (MUPr I/2, s. 17), mag. sub Joanne de Borotin 23. 4. 1448 (ib. s. 37), 1451, 1453 coll. pec. (ib. s. 43, 47).

¹⁰⁹ Viz výše pozn. 101.

¹¹⁰ Bac. sub Wenceslao de Nowa Plzna 28. 10. 1466 (MUPr I/2, s. 91). Viz P. ŠPUNAR, *Literární činnost*, s. 185, A 3.

¹¹¹ Bac. sub Wenceslao de Nowa Plzna 28. 10. 1466 (MUPr I/2, s. 91); lic. sub Wenceslao de Nowa Plzna 28. 11. 1471 (ib. s. 120); naposled jako vicecancellarius 1. 10. 1499 (ib. s. 186).

¹¹² Viz výše pozn. 102.

¹¹³ Bac. sub Jacobo de Paczow 29. 6. 1469 (MUPr I/2, s. 102).

¹¹⁴ Bac. sub Simone de Rokyczano 1414 (MUPr I/1, Pragae 1830, s. 430), mag. sub Joanne de Rokyczano 9. 9. 1465 (MUPr I/2, s. 89), rector 24. 10. 1471 (ib. s. 120).

¹¹⁵ Bac. sub Wenceslao de Paczow 31. 3. 1474 (MUPr I/2, s. 124).

¹¹⁶ Bac. sub Wenceslao de Paczow 31. 3. 1474 (MUPr I/2, s. 124).

¹¹⁷ Bac. sub Wenceslao de Paczow 31. 3. 1474 (MUPr I/2, s. 124).

¹¹⁸ Bac. sub Wenceslao de Paczow 31. 3. 1474 (MUPr I/2, s. 124).

¹¹⁹ Bac. sub Wenceslao de Paczow 31. 3. 1474 (MUPr I/2, s. 124).

¹²⁰ Bac. sub Wenceslao de Paczow 31. 3. 1474 (MUPr I/2, s. 124).

<13> Johannes de Gitzyn ¹²¹	baccalarius
<14> Wenczeslaus de Clatowia ¹²²	Diekanek mortuus
<15> Martinus de Poczatek ¹²³	baccalarius
<16> Johannes de Zrucz	mortuus
<17> Benedictus de Zebrak ¹²⁴	baccalarius
<18> Bartholomeus de Glatowia ¹²⁵	
<19> Johannes de Broda Bohemicali	
<20> Vitus de Gurim ¹²⁶	baccalarius
<21> Johannes de Hradecz regine ¹²⁷	
<22> Johannes de Blowicz ¹²⁸	baccalarius
<23> Johannes de Pelrzimow ¹²⁹	
<24> Jacobus de Verona ¹³⁰	baccalarius
<25>	

V. Donum librorum per Mattheum de Prosenicz¹³¹ et Nicolaum de Choczna¹³²

Pag. 222

Anno domini M^oCCCC^oLXIII (1463) Mattheus de Prose<n>icz et Nicolaus de Choczna, incole quondam Collegii sanctissime Marie Virginis in domo Reczek post suum obitum infrascriptos relinquerunt libros pro studentibus domum illam incolentibus exercitandis et studium diligentibus edocendis, quorum memoria utinam non ex mentibus illorum studentum elabescat, saltem tamen pias suas oraciones ad Deum fuderint:

Primum scripta Thome super De celo et Methaurorum (= R II, E 20). Item textus Methaphisice in pergameno (= R II, D 15). Puncta Parisiensia veteris et nove loyce (= R II, K 31). Buzko super Priorum (= R II, K 32). Questiones in gramatica in magno volumine (= R II, N 49). Questiones super Phisicorum (= R II, G 24). Questiones super De anima et super De celo (= R II, G 25). Questiones Petri de Alvernia super Priorum (= R II, M 60). Comentum super De anima (= R II, G 26). Comentum super tercio De anima de Ganduno et octavo Methaphisice (= R II, G 27). Secunda pars cum comento (= R II, N 50). Algorismus. Spera. De coloribus rethoricis (= R II, Q 14). Puncta in sexternis super tota loyca nova et veteri (= R II, M 61). Sumule (= R II, M 62). Textus De anima (= R II, E 21). Item questiones super De anima (= R II, G 28). Comentum. Item Cancionale cancionum francigenarum sesterni sex.

¹²¹ Bac. sub Wenceslao de Paczow 31. 3. 1474 (MUPr I/2, s. 124).

¹²² Asi Wenczeslaus de Glatowia, ex. bac. 6. 2. 1478 (MUPr I/2, s. 132).

¹²³ Bac. sub Wenceslao de Chrudim 10. 7. 1469 (MUPr I/2, s. 102); mag. sub Jacobo de Paczow 6. II. 1475 (ib. s. 126).

¹²⁴ Bac. sub Wenceslao de Maiore civitate Pragensi 19. 4. 1479 (MUPr I/2, s. 141).

¹²⁵ Bac. sub Wenceslao de Paczowia 21. 10. 1476 (MUPr I/2, s. 129).

¹²⁶ Bac. sub Wenceslao de Wrben 3. 7. 1469 (MUPr I/2, s. 102).

¹²⁷ Bac. sub Wenceslao de Paczowia 21. 10. 1476 (MUPr I/2, s. 129).

¹²⁸ Bac. sub Wenceslao de Paczowia 21. 10. 1476 (MUPr I/2, s. 129).

¹²⁹ Bac. per Jacobum Strzibrensem 6. 11. 1469 (MUPr I/2, s. 161).

¹³⁰ Bac. sub Wenceslao de Maiore civitate Pragensi 19. 4. 1479 (MUPr I/2, s. 141).

¹³¹ In LD non inveni.

¹³² In LD non inveni.

VI. Donum librorum per Mathiam de Alta Muta

pag. 222

Item Mathias de Alta Muta¹³³ baccalarius eodem anno (1463) infrascriptos pro memoria sui commendavit in suprascriptum collegium libros:

Primum primas partes Katholicon (= R II, N 51). Item comentum super Donatum (= R II, N 52). Item minus volumen Prisciani (= R II, N 53). Item secunda et tertia pars cum comento Jovis (= R II, N 55). Item Modi dicendi novi et antiqui (= R II, N 54). Puncta super veteri et nova loyca preter Posteriorum cum textu (= R II, M 63). Obligatoria cum aliis Parvis loycalibus (= R II, M 64). Comentum super tractatus Petri Hispani in pergamenis (= R II, M 65). Comentum super Priorum in pergamenis (= R II, K 32). Alanus De planctu nature (= R II, S 43). Persius et Prosper (= R II, S 44). Speculum humane salvacionis (= R II, G 14). Nova poetria in foliis (= R II, S 42).

VII. Recepta et distributa librarii Collegii Reczkonis per singulos annos 1461–1470

Pag. 224

Anno domini M^oCCCC^oLXI^o currente V^a post Letare (19. 4. 1461) Wenczeslaus baccalarius dictus de Sussicz¹³⁴ a precedenti librario facta ratione de residua pecunia librarie recepit sex florenos ungaricales, I sex. gr. et XLVII gr. bone monete. Item VII gr. de peiori moneta.

Item pro sera X gr. ad librariam

Item ad summam pecunie de libraria tenet magister Georgius de sacro Castulo¹³⁵ 1 1/2 sex. gr., vadium postilla Conradi. Item Johannes Pistoris de Mezrzicz (!)¹³⁶ 1 1/2 sex. gr. tenet ad librariam.

Facta ratione anno 1462 in die Andree (30. 11. 1462)¹³⁷ de pecunia librarie coram directoribus anni illius manent in residuo III flor. ung. 7 gr. nigre pecunie.

~~In debito Wenczeslaus baccalarius de Sussicz I flor. ung.~~

~~H sex. bone pecunie minus X gros. persolutum et Martino <de Alta Muta> datum.~~

Facta ratione precedentis librarii Martinus de Alta Muta¹³⁸ baccalarius percepit 4 flor. ung., II sex. minus 10 gr. Distribuit vero 1/2 sex. VI gr.

¹³³ Bac. sub Joanne de Minori Praga 16. 6. 1461 (MUPr I/2, s. 77).

¹³⁴ Vide notam 91.

¹³⁵ Jediný mistr s křestním jménem Jiří, který podle mého soudu v této době připadá v úvahu, je Georgius de Praga, alias de Maiori civitate Pragensi, det. sub Joanne de Rokyczano 12. 4. 1456 (MUPr I/2, s. 54), mag. sub Joanne de Jempnicz 14. 3. 1458 (ib. s. 62–63).

¹³⁶ Johannes de Mezrzicz bac. sub Georgio de Mezrzicz 20. 4. 1450 (MUPr I/2, s. 42).

¹³⁷ Svátek přenesení zde lépe odpovídá než svátek sv. Ondřeje apoštola 30. 9. 1462.

¹³⁸ Bac. sub Joanne de Praga 3. 11. 1466 (MUPr I/2, s. 92), mag. sub Wenczeslao de Nova Plzna 28. 11. 1471 (MUPr I/2, s. 120).

Anno domini M^oCCCC^oLXIII^o facta racione a precedenti librario Matthia de Montibus¹³⁹ sabbato in die Elizabeth (19. 11. 1463)¹⁴⁰ percepti de residua pecunia librarie IIII flor. ungar. LXXIII gr.

Distributa

pro Veteri arte et minori volumine Prisciani	V gr.
a ligacione duorum voluminum	X gr.
pro comento super Afforismorum	IIII gr.
a ligacione Biblie et Ethicorum	17 gr.
Summa distributorum	1/2 sex. 6 gr.

Anno domini M^oCCCC^oLXIII^o currense feria V^a post festum Penthecostes (5. 4. 1464) Wenceslaus de Nova Civitate Pragensi¹⁴¹ baccalarius recepit a magistro Zachario¹⁴² de librerie pecunia quatuor flor. ung., mediam sex. et quatuor gr.

Item a Mathia baccalario de Montibus recepit XL gr., quos tenebatur ad librariam.

Distributa

pro clave ad librariam XII d.

Anno domini 1464 currense sabbato post festum Andree (1. XII. 1464) Nicolaus de Horzepnik¹⁴³ facta racione a Wenceslao baccalario de Nova Civitate Pragensi de residua pecunia excepti 4 flor. ungaricales, LXXII gr. pecunie montane et 2 den.

Distributa

a ligacione duorum voluminum 7 gr.
Item a ligacione duplicum Punctorum Parisiensium XV gr.
Item a ligatura Roberti super Priorum XVI d.
ab emenda Hostii 8 d.

Nicolaus <de Horzepnik> baccalarius tenetur 2 florenos, 46 gr. 4 d.

Pag. 225

Anno domini M CCCC LXVIII sabbato ante festum Sophie (14. V. 1468) Procopius de Hradecz Henrici¹⁴⁴ facta racione a Nicolao <de Horzepnik> baccalario pro tunc presidente de pecunia cepit II flor. ung.

Anno domini 1469° currense feria V^a ante festum Spiritus sancti (18. V. 1469) Johannes de Horzepnik <Ssieta>¹⁴⁵ capta racione a Procopio baccalario de Hradecz Henrici cepit ab eodem commissibiliter duos florenos ungaricales.

¹³⁹ Bac. sub Jacobo de Paczow 7. 11. 1463 (MUPr I/2, s. 84).

¹⁴⁰ Svátek přenesení zde odpovídá více než svátek Alžběty vdovy 19. 11. 1463.

¹⁴¹ Bac. sub Jacobo de Paczow 7. 11. 1463 (MUPr I/2, s. 84), mag. sub Joanne de Praga 4. 3. 1467 (MUPr I/2, s. 94).

¹⁴² Zacharias de Hradec Reginae, bac. sub Joanne de Praga 9. 4. 1460 (MUPr I/2, s. 70), mag. sub Joanne de Praga 5. 4. 1462 (MUPr I/2, s. 79).

¹⁴³ Bac. sub Jacobo de Paczow 19. 8. 1465 (MUPr I/2, s. 89).

¹⁴⁴ Bac. sub Jacobo de Paczow 29. 10. 1467 (MUPr I/2, s. 99).

¹⁴⁵ Bac. sub Jacobo de Paczow 29. 10. 1467 (MUPr I/2, s. 99).

Item feria VI^a ante Magdalene (21. VII. 1469) dedi unum florenum Procopio preposito de Clatowia.¹⁴⁶ Item secundum dedi magistro Stanislao¹⁴⁷ ad Nacionem feria V^a in die Wenceslai ex mandato presidentis Nicolai <de Horzepnik>.

Item suscepi a domino presidente Nicolao II sex. X gr. pecuniam.

Item tradidi ex eadem ab emendacione librorum 16 d.

Item dominica Judica (8. IV. 1470) suscepi a presidente Niccolao I flor. ung.

Item ex mandato domini baccalarii dicti Friczko¹⁴⁸ dedi preposito Matheo baccalario dicto Raysek¹⁴⁹ 15 gr.

Item domino Philippo <de Tyn>,¹⁵⁰ pro tunc fiscario, 7 gr. 5 d. ex illa pecunia, quam suscepi a prescripto presidente.

Anno domini 1470 currente feria III^a post festum Georgii (24. IV. 1470) Simon de Rzikowicz¹⁵¹ racione capta a Johanne de Horzepnik cepit commissibiliter I flor. ung., quem mutuavit baccalarius Raysek, pro quo Petrus de Benessow¹⁵² volumina tria in vadimonio posuit eo quod ipse hunc flor. persolvere tenetur.

VIII. Memorabilia varia

Pag. 228

Item Matheus baccalarius de Strziewro¹⁵³ ammisisse se fatebatur Versualia Modiste coram directoribus et obtulit librum pro eisdem Robertum super Predicamenta K 35¹⁵⁴ etc. Et sic domini directores manserunt in illo, si quoque modo et quando ipse <...baccalarius> reperit Versualia, quod contra reponat et suum li<brum> ...at.

Pag. 229

Iste liber Simonis Crispi de Slana,¹⁵⁵ qui fuit rector scole ad sanctum Egidium. Qui volens suum librum habere, debet I florenum ung. solvere cum uno libro meo magno in papiero et coopertorio, in quo Sophismata continentur D 9.¹⁵⁶

¹⁴⁶ Bac. sub Zacharia Hradeczensi 25. 10. 1470 (MUPr I/2, s. 117).

¹⁴⁷ Stanislaus Polonus de Costen (Kościan), bac. sub Joanne de Sztriebro 2. 5. 1462 (MUPr I/2, s. 80), mag. sub Joanne de Praga 12. 3. 1467 (ib. s. 94), 1471 hospes Nacionis Bohemice, vide P. SPUNAR, *Literární činnost utrakvistů*, s. 245–246, č. 168.

¹⁴⁸ In MUPr I/2 non inveni.

¹⁴⁹ Vide notam 101.

¹⁵⁰ Vide notam 100.

¹⁵¹ Bac. sub Zacharia Hradeczensi 25. 10. 1470 (MUPr I/2, s. 117).

¹⁵² Bac. sub Wenceslao de Nova Plzna 27. 10. 1466 (MUPr I/2, s. 91–92).

¹⁵³ Bac. sub Joanne de Strziewro 30. 9. 1465 (MUPr I/2, s. 89).

¹⁵⁴ Signatura K 35 připojena k zápisu známekem písaře. V úvahu přichází pouze druhé abecedarium knihovny Rečkovy koleje, kde porušený soupis, jak soudím, končí signaturou K 33. Loserth čte Puncta, což je zřejmě mylné.

¹⁵⁵ O tomto mistrovi se zájemem o humanistická studia P. SPUNAR, *Literární činnost utrakvistů*, s. 234–236, č. 141–145.

¹⁵⁶ Signatura D 9 připsána po straně. Jde o rukopis z prvního abecedaria knihovny Rečkovy koleje *Dialogorum Gregorii*. Zápis je mřezován, podle pozdějšího záznamu „Iste non est“.

Pag. 230

Sermones Conradi in pergameno habet Thobias sacerdos¹⁵⁷ in vadio 1 1/2 sex. gr. a magistro Georgio a sacro Castulo.¹⁵⁸

IX. Res ecclesiae collegiatorum

Pag. 226

Res ecclesie collegiatorum Beate Marie domus Reczkonis.

Primum ornatum purpureum.

Calix argenteus venditus.

Ornatum de fersstat nigrum.

Auleum alabatum.¹⁵⁹

Tabula Beate Virginis cum Cristo maior.

Item corpus spericum.

Tabula minor Beate Virginis a domino Michaelae.

Item tabula, in qua futres (?) Cristi a magistro Wylhelmo.

Mensale altaris }
Palla } in ecclesia.

Graduale notatum in pergameno.

Antiffonarium notatum in pergameno.

Psalteria duo in pergameno.

Vigilie defunctorum in pergaminio cum missis notatis

Cancionale primum *Urbs beata Ierusalem* 4 sexterni.

Cancionale secundum 9 sexterni *gsu a my*.

Cancionale tertium 5 sexterni *ut cum Elias*.

Cancionale quartum 7 sexterni *laudamus te*.

Ymnarium notatum in pergamenis.

Item littera notata cum modo pulcro *Gloria superno genitori*.

Coclearia argentea IX.

Astrolabium.

Circinus.

~~Versiculia duplicia ad cancelariam~~

Claves duplices duarum ferarum a libraria

Altare parvum.

Tabula lapidea.

Tabella lignea.

Tabula ciromancie. ...

~~Lineale ferreum deleatur imperpetua ad cancelariam.~~

Rastrum ferreum ad lineandum.

Sigillum beanorum.

Torcularia VI.

¹⁵⁷ Nejspíše farář u sv. Jindřicha v letech 1465–1471 (vide V. V. TOMEK, *Dějepis města Prahy IX*, s. 342).

¹⁵⁸ Vide notam 135.

¹⁵⁹ Alabatum = anabathrum, kostelní závěs.

....

~~Alongal vulgariter pluzecz~~

Lemfassek (?)

Cistula parva.

~~Tabula lapidea ad scribendum.~~

X. Res ecclesiae sancti Stephani in muro

Pag. 228

Res ecclesie sancti Stephani in muro Maioris Civitatis Pragensis, quas vitrici eiusdem ecclesie in sua potestate conservant. Que quondam conscripte sunt per magistrum Wenceslaum de Ostry anno domini 1453°.

Primum Missale notatum in alba cute.

Item Viaticus secundum rubricam monachorum.

Item calix argenteus datus pro anima Dominici parochiani eiusdem parochie per suam coniugem.

Item pixis¹⁶⁰ argentea ponderans decem novem lothones data pro anima Terklerzky.¹⁶¹

Item ornamentum de axamit flaveum modry.

Item ornamentum sscacatus ssachowany ~~eum apparatu.~~

Item ornamentum s klobuky ssilherowy.

Item ornatum axamitowy nigrum, sine apparatu.

Item dwa hedbabniky.

Item trzi sstoly.

Item cappa rubea facta de ornatu rubeo antiquo.

Item ampulle tres.

Item campanule due.

Item agenda in pergameno.

Item una sexagena grossorum dari debet pro lampade de domo Kokuotkuow contra chorum ecclesie sancte Anne.

Item una sexagena dari debet pro emenda ecclesie de Collegio Reczkonis.

Item ornatum cum aviculis et rubea cruce datum per dominum Duchkonem, capellanum Collegii Reczkonis.

Item mensale cum pretexta datum per magistrum Hilarium.

Item ale pendentes circa altare magnum.

Pendile ante altare rubei et viridis coloris.

Duo vexilla a Dominici uxore.

Duo vexilla parva.

Duo vexilla linea flavea cum ymaginibus.

Duo mensalia cum pretextis albis.

Item mensale sine pretexta.

Tabula cum crucifixo magna.

¹⁶⁰ Pyxis = pyxides, krabice, kasa.

¹⁶¹ Patrně jde o členku rodiny Terklérů, která vlastnila cihelnu vedle kostela sv. Štěpána ve zdi. Viz V. V. TOMEK, *Dějepis města Prahy II*, 2. vyd. Praha 1892, s. 334–335.

Duo candelabra stannea.
Item coopertorium feretri cum lintheamine.

XI. Conspectus divisionis scientiarum, artium mechanicarum liberaliumque

Pag. 104

Habitus est qualitas insensibilis, quam quis <...ndo> potest agere quando vult, vel qualitas insensibilis similiter radicata in subiecto; et diffinitur mobilis ab eodem.

(1.) habitus corporis [et] est qualitas corporis radicata in membris exterioribus promptificans ipsum corpus ad aliquid prompte et delectabiliter faciendum. <Et est> duplex:

(1.1) quidam consequens naturam, ut fortitudo corporis vel sanitas. Si est, diffinitur mobilis a subiecto; et non est per artem introducta,

(1.2) alius acquisitus, ut fortitudo vel sanitas. Si est, diffinitur mobilis a subiecto; et est per artem introducta.

(2.) habitus anime [et] est qualitas insensibilis radicata in anima <vel est> qualitas insensibilis anime acquisita per bonum vel malum usum; diffinitur mobilis a subiecto. <Et est> duplex: (2.1) infusus, quem multi sancti habuerunt; unde dicit Philosophus, quod sepe hominibus dormientibus habitus infundunt, et sic secundum theologos fides, spes et caritas dicuntur habitus infusi,

(2.2) acquisitus; <et est> duplex:

(2.2.1) moralis, secundum quem prompte et delectabiliter homo disponitur ad volendum et faciendum aliquid tamquam bonum per se vel apparens; <et est> duplex:

(2.2.1.1) virtuosus, quo mediante vult homo rectum finem et media in hunc finem ordinata, ut temperancia, mediante qua homo vult vitam felicem et virtuosam in hac vita, et media, puta usus ciborum, potuum et venereorum secundum dictaturam recte rationis,

(2.2.1.2) viciosus, mediante quo homo vult finem perversum et media irregulata ad hunc finem consequendum, ut intemperancia, qua mediante homo vitam voluptuosam tamquam finem prosequitur, et media irregulata, puta inordinatas delectaciones circa gustum et tactum.

(2.2.2) intellectualis; <et est> duplex:

(2.2.2.1) verorum, secundum quem contingit verum dicere, vel

(2.2.2.1.1) cum formidine ad oppositum, et sic est opinio,

(2.2.2.1.2) sine formidine ad oppositum, et sic est quintuplex, <scilicet> ars, prudencia, sciencia, sapiencia, intellectus,

(2.2.2.2) falsorum, secundum quem contingit semper dicere falsum, <et sic est quadruplex, scilicet> inercia, inprudencia, ignorancia, insipientia.

Quinque sunt habitus anime intellectuales acquisiti verorum. Est genere subalterno et secundum divisionem mediatam, secundum quam constitit verum dicere, <est> sine formidine ad oppositum, scilicet ars, prudencia, sciencia, sapiencia et intellectus, quorum sufficiencia potest sine obiectu <esse> sicut in natura.

Obiectum habitus veri aut est

(1.) practicum, id est operabile ab homine sine intellectu humano; aut est

(1.1.) factibile, id est exiens extra ipsum operantem et non manens in operante. Sic recta illa est ars, non ars est recta ratione factibilium ex VI° Ethicorum,

(1.2.) agibile, id est non exiens extra operantem, sed manens in ipso. Sic est prudentia, unde prudentia est habitus recta ratione activus. Prudentis enim officium est recte consulere, recte sapere, recte meditare ex 6° Ethicorum.¹⁶²

(2.) speculativum aut est

(2.1.) dependens, et sic principiatum. Illi correspondet scientia, nam ex 6° Ethicorum: Scientia est habitus conclusionis per demonstrationem acquisitus,¹⁶³ vel est habitus, secundum quem homo veritates conclusionales ex veritatibus premissorum demonstrative est cognoscitivus,

(2.2.) independens, et sic principium. Aut tale principium est

(2.2.1.) complexum cognoscendi aliqua principia. Sic est intellectus, quoniam intellectus est habitus priorum principiorum cognoscendi. Prima autem principia cognoscendi vocantur propositiones in aliquibus facultatibus primo note,

(2.2.2) incomplexum essendi aliquorum principiatorum. Sic est sapientia. Sapientia enim est habitus de primis principiis essendi, ut de primo ente independente de intelligentiis a materia separatis.

Sed omissis omnibus aliis habitibus solum de arte contendamus. Est autem ars habitus intellectualis acquisitus recta ratione factivus. Factibile autem bonum est duplex: quoddam respiciens corpus, sicut tunica et cibus, quoddam respiciens animam, sicut sermo verum et falsum, ut dicit Philosophus primo Perhymenias. Sunt ergo ea, que sunt in voce earum, que sunt in anima passionum note.¹⁶⁴ Unde anima humana ex sententia communi philosophorum naturaliter appetit uniri corpori et naturaliter odit dissolvi ab eo. Videmus ergo, ratio humana carnis multiplicem defectum cepit sollicitari, qualiter defectibus illis occurrat. Vidit etiam res corporales in hoc mundo forinsecus posse sibi esse ad corporale sub||pag. 105||sidium. Excogitant multiplices artes operativas in rebus exterioribus propter proprium corpus, quomodo facilius et melius posset necessitatibus corporalibus subvenire, ut vestium de lana, ciborum de carnibus, armorum de ferro et ligno, et sic de aliis. Ex quo patet, quod ars mechanica est res operativa circa res humanas corporales propter necessitates corporales tollendas. Ex qua descriptione habetur obiectum artis mechanice,¹⁶⁵ puta res corporales forinsece usui humano apte et finis, scilicet necessitatibus corporalibus subvenire.

Et secundum Hugonem¹⁶⁶ sunt **VII <artes>**, quarum

(1.) tres pertinent ad extrinsecum corporis:

(1.1.) lanificium, quod continet omnia genera texendi, retorquendi in lana, lino, pello (sic) et sic de aliis consequenter,

¹⁶² Aristoteles, Ethic., lib. 6,8: „*prudentis enim hoc maxime proprium munus esse dicimus, bene consultare*“.

¹⁶³ Aristoteles, Ethic., lib. 6,3: „*scientia ergo habitus est ad rem demonstrandum*“.

¹⁶⁴ Aristoteles De interpretatione 1: „*sunt notae eorum, quae sunt in voce, atque ut litterae non sunt apud omne eaedem, ita nec voce sunt eaedem, sed passiones animi*“.

¹⁶⁵ mechanice] ce podtečkováno.

¹⁶⁶ Roz. Hugo de Sancto Victore, Didascalicon II, c. 20–29, ed. Migne, PL 176, 759A–763D.

(1.2.) armatura, que continet omnia genera faciendi arma, sive talia arma si<n>t bellica, sive si<n>t arma conservancia hominem a caumatibus, ymbribus et pluviis et ad ipsam spectat omnis materia lignorum, metallorum, arenarum, argillarum et sic de aliis. Circa quam materiam operantur varii artifices, sculptores, fusores, maleatores, domificatores, cementarii et sic de aliis,

(1.3.) navigacio, que continet sub se omne genus negociandi in emendis, in vendendis comutandisque mercibus domesticis et peregrinis.

(2.) Quatuor vero relique ad intrinsecum anime spectant:

(2.1.) agricultura, que consistit in excollendis agris, nemoribus, pascuis et ortis,

(2.2.) venacio, que continet sub se augupium (sic), piscaturam et omnem apparatus ciborum, saporum et potuum et universaliter omnia officia pistorum, carnificium, coccorum et cauponum,

(2.3.) medicina et hec operatur in carne, presertim humana, ab intra purgando, laxando, confortando et ab extra ungenta et emplastra applicando, urendo et secando. Considerat eciam occasiones exteriores sanitatem corporis inpedientes vel promoventes, scilicet aerem, motum, quietem; interiores, ut repleciones, minucionem, sompnium et vigiliam, et accidentia anime ut gaudium, tristitiam, iram vel melancoliam. Hec enim temperata proficiunt ad salutatem, intemperata ad egritudinem,

(2.4.) theatrica,¹⁶⁷ que ars ludorum appellatur a teatro nuncupata, ubi populus ad ludendum convenire consuevit et sic aleas ludebant, in musicis instrumentis et odis psallebant, in fanis solempni tempore laudes canebant. Calor enim naturalis per tales ludos, dum fiunt moderate, excitatur et leticiam provocat, que est confortativa omnium virium naturalium.

Ex istis omnibus dictis patet, quod artes mechanice habent ortum ex desiderio, quod habuit natura humana occurrendi corporalibus defectibus, et possibilitate hoc efficiendi. Patet, quia finis talium arcium est operari. Ad operari autem duo requiruntur, scilicet velle et posse. Cum igitur anima humana vidit res forinsecas esse dispositas pro humana utilitate, voluit et potuit in ipsis diversa opera operari. Hee autem omnes generali nomine mechanice nuncupantur, id est non naturales. Opus enim artificis non est naturale, imitatur tamen naturam in quantum posset, ut patet 2° Posteriorum: Ars mutatur naturam in quantum posset.¹⁶⁸ Qualiter autem opus artificis mutatur opus nature, declaratur: Qui statuum fundavit (sic), hominem intuitus est; qui domum fecit, montem aspexit, ut scilicet faciat consimile edificium, in quo plurima non possit detineri (?). Qui usum vestimentorum invenit, lignum vel volucrem intuitus est, cortex enim ambit arborem et penna tegit volucrem, piscem squama. Omne pilus natura illis procedit, quia ratione carent, homo autem per arte talia acquisivit.

Vel dicuntur mechanice, id est adulterine. Mechanicum enim adulterinum vocatur a mechor, mecharis, quod est luxuriari, quia sunt de operationibus, qua afficiunt corpus et maculant et inpediunt animam a speculatione divinarum, que speculacio consistit in habitu sapientie. Faber enim vel alius manualis infra illud tempore, quo fabricat vel manualiter operatur, inpeditur <a habitu> sapientie, qui est contemplacio divinarum rerum, et ergo tunc

¹⁶⁷ Theatrica] cod. Thearia.

¹⁶⁸ Non inveni.

mechatur, quia divertit se a principali bono ad alium bonum, scilicet ad bonum utile et servans. Sic ergo patet, quod propter defectum corporis artes mechanice semper (?) invent... //

Pag. 106

Omnis ars liberalis vel est circa

(1.) sermonem, aut

(1.1.) congruum vel incongruum. Sic est grammatica, que est ars de sermone docens recte, quod notum est facere. Nam prius res ab intellectu humano aliquo modo cognoscitur et postea ostendit<tur>, quasi iste terminus vel questio illam rem significabit, et hoc sub congruitate,

(1.2.) ornatum vel inornatum. Et sic est rethorica, que est ars de sermone ornato vel inornato. Ornatus autem sermo in propositione dicitur sermo, quo orator persuadet iudici propter hunc finem, ut intencio oratoris, qua intendit aliquod bonum utile vel honestum, per sententiam iudicis elucescat verbi gracia. Intendit orator fortem de exilio libere reducere ad civitatem: accedit iudices, facit exordium commendatum, narrat, petit et conclusive ostendit, quid utilis vel inutilis ex eius reductione sequeretur (sic),

(1.3.) verum vel falsum. Sic est logica, que est ars de sermone vero vel falso et sic racionacio docens principaliter modum investigandi ignotam veritatem. Nam omne, quod aliquis scientifice cognovit, aut diffinitive aut divisive aut syllogistice aut ex aliquibus premissis cognoscit. Unde loyca est ars liberalis docens, quo modo recta constituatur diffinicio, divisio et syllogismus. Hec autem omnia ideo disponit, ut in qualibet facultate per aplicacionem horum instrumentorum illud, quod est ignotum, inveniatur. Propter hoc dicitur ars arcium racione communicantis, quia obiectum suum facit communem per aplicacionem instrumentalem cuilibet sciencie speciali;

(2.) quantitatem aut

(2.1) discretam, <et sic> dupliciter

(2.1.1) aut discretam absolute sumptam, qualis est numerus. Et sic est aritmética, que est ars liberalis docens regulariter numeros formare, quibus mediandis quecumque res possunt numerari,

(2.1.2) aut circa discretam contractam, qualis est numerus sonorum. Et sic est musica, que est ars liberalis, qua mediante aliquis scit libere et prompte per instrumenta ad hoc disposita proporcionem sonorum delectaciones causancium invenire,

(2.2) continenciam, aut circa

(2.2.1) celestem. Sic est astronomia, que est ars liberalis, qua mediante aliquis scit libere et prompte per instrumenta ad hoc disponita quantitates corporum celestium, loca, distancias etc. invenire,

(2.2.) terrestrem. Sic est geometria, que est ars liberalis, qua mediante aliquis eciam quantitates terre, altitudines, profunditatem, planicies vel distanciam invenire.

Propter autem defectum anime artes liberales sunt invente. Quod sic patet, quia dicit Philosophus in 3° De anima:¹⁶⁹ Anima in principio sue creacionis est sicut tabula rasa, in qua

¹⁶⁹ Aristoteles, De anima III, 4: „oportet autem in ipso nihil esse, perinde atque in tabula nihil est actu scriptum“ (jiná citace 429b30–430a3).

[vel] est depictum; possibile est tamen ipsam depingi scienciis et virtutibus. Videntes igitur philosophi genus humanum sic abiectum, quod dum nascitur, in toto est abiectum a scienciis, que sunt anime perfecciones, ceperunt ingeniari, quomodo nature humane sic lapse subvenirent, et invenerunt sciencias et artes. Per consequens poterit ipsa natura humana reformari. Unde artes, per quas anima humana exercet factibilia ipsam animam concernencia, artes liberales vocaverunt. Et sic septem in genere subalterno vel in specie et secundum divisionem mediatam, scilicet grammatica etc. Tres, puta grammatica, rethorica, loyca, dicuntur triviales, quasi tres vie in unum finem tendentes, scilicet sermonem. Alie quatuor, scilicet musica, arismetica, geometria et astronomia, sunt quadriviales, id est quatuor vie in unum finem tendentes, scilicet quantitatem. Quarum arcium liberalium sufficiencia potest capi ex obiecto, circa quod versantur. Sic etc.

Ars liberalis est habitus intellectualis acquisitus recta ratione factivus libere. Non sic libere, quia sit voluntarie fructus, licet hoc sit verum, sed sit, quia per istas artes homo non ineditur, sed promovetur, ut possit fieri in id, ad quod primo et per se est ordinatus, scilicet ad intelligendum et speculacionem et maxime primam causam.

FRANTIŠEK ŠMAHEL

Verirrt: Kleinere Texte in den ältesten Kollegien-Katalogen

ZUSAMMENFASSUNG

Bei der Vorbereitung der ältesten Kollegien-Kataloge der Prager Universität für die Editionsreihe *Corpus christianorum* musste entschieden werden, wie mit den kleineren Texten zu verfahren sei, die von verschiedenen Schreibern in der Handschrift VI E f 8 der Lobkowitz-Bibliothek aufgezeichnet worden waren. Weil die meisten Texte mit den Katalogen nichts gemeinsam haben, würde ihre Eingliederung als Anhang zur Edition unorganisch wirken, besonders im Falle der altschechischen Texte. Trotz der Heterogenität dieser Aufzeichnungen, die oftmals nur *ad hoc* angefertigt wurden, bietet sich ihr Abdruck als Ganzes an, und zwar unter anderem als ein ziemlich singulärer Einblick in die Agenda eines Kollegs, in diesem Falle des Reček-Kollegs. Der einleitende Teil dieses Beitrags ruft die Umstände von Entstehung und Funktionieren des Reček-Kollegs und den Zusammenhang der edierten Texte mit dem Betrieb des Kollegs in Erinnerung.

Die Edition enthält folgende Texte:

- I. Obligatio Blazkonis de Dmowia
- II. Sodales collegii Reczkonis ca 1439–ca 1475
- III. Magistri 1442–1453
- IV. Baccalarii 1476–1479
- V. Donum librorum per Mattheum de Prosenicz et Nicolaum de Choczna
- VI. Donum librorum per Mathiam de Alta Muta
- VII. Recepta et distributa librarii Collegii Reczkonis per singulos annos 1461–1470
- VIII. Memorabilia varia
- IX. Res ecclesiae collegiatorum
- X. Res ecclesiae sancti Stephani in muro
- XI. Conspectus divisionis scientiarum, artium mechanicarum liberaliumque

Deutsche Übersetzung Wolf B. Oerter

PROFESOR BOHUSLAV RAÝMAN JAKO SPOLUPRACOVNÍK OTTOVA SLOVNÍKU NAUČNÉHO¹

KAROL BÍLEK

PROFESSOR BOHUSLAV RAÝMAN AS A COLLABORATOR OF OTTO'S ENCYCLOPAEDIA

The aim of this study, based mainly on extant correspondence, is to complete the portrait of the well-known Czech chemist Bohuslav Raýman (1852–1910). It focuses on his activities related to editing and authorship of entries in Otto's Encyclopaedia. This article includes an edition of several letters he exchanged with another editor of the Encyclopaedia, Professor T. G. Masaryk.

Key words: Bohuslav Raýman – Otto's Encyclopaedia – T. G. Masaryk – 1880s–1890s

Jedním z významných spolupracovníků Ottova slovníku naučného byl český chemik prof. Bohuslav Raýman. Vypisovat jeho životní osudy není cílem tohoto příspěvku.² Uveďme pouze stručně hlavní životní fakta.

Narodil se v Sobotce, malém městě mezi Mladou Boleslaví a Jičínem, 7. prosince 1852. Jeho otec August Raýman (1819–1863) zde byl listovním okresního úřadu. V Sobotce začal chodit do školy, ale po otcově smrti se rodina přestěhovala do Mladé Boleslavi, kde absolvoval hlavní školu a v letech 1864–1872 gymnázium.³ Po studiu chemie v Praze (Vojtěch Šafařík), v Bonnu (Friedrich August Kekulé) a v Paříži (Charles Adolph Wurtz, Charles Friedel) se vrátil do Prahy a roku 1877 se stal asistentem a po roce soukromým docentem chemie na Českém polytechnickém ústavu Království českého (od roku 1879 České vysoké škole technické), roku 1882 docentem honorovaným. Tohoto postu se vzdal roku 1907.

V postavení docenta začal roku 1887 působit i na pražské české Karlo-Ferdinandově univerzitě, kde získal roku 1886 titul PhDr. Roku 1890 se zde stal mimořádným a roku 1897 řádným profesorem. V roce 1902/3 byl děkanem filozofické fakulty, v následujícím roce proděkanem.⁴

¹ Tato práce vznikla jako součást řešení Výzkumného záměru MSM 0021620827 *České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes*, jehož nositelem je FF UK v Praze.

² Neuvádím proto v prvních dvou částech práce podrobnější poznámkový aparát. Přehled Raýmanova života a díla např. Bohuslav BRAUNER, *Prof. Dr. Bohuslav Raýman*, Almanach České akademie 21, 1911, s. 148–162.

³ Podrobněji o rodu, mládí a středoškolských studiích Karol BÍLEK, *Bohuslav Raýman a Sobotka*, Zpravodaj Šrámkovy Sobotky 47, 2010, č. 5, s. 6–7, č. 6, s. 5–6.

⁴ Archiv Univerzity Karlovy Praha (dále AUK), fond Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, k. 53, i. č. 616, osobní spis Bohuslava Raýmana, a další doklady. Viz též Soňa ŠTRBÁNOVÁ, *Pedagogická práce Bohuslava Raýmana. K výuce organické a fyzikální chemie na českých vysokých školách koncem 19. a začátkem 20. století v Praze*, Dějiny věd a techniky (dále DVT) 11, 1978, č. 2, s. 82–95.

Při založení České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění (dále ČAVU) byl zvolen roku 1890 řádným členem a tajemníkem II. třídy, od roku 1899 do smrti působil jako generální tajemník ČAVU.⁵ Pracoval také v různých akademických komisích. Byl rovněž mimořádným členem Královské české společnosti nauk. Patřil k odpůrcům praxe Rukopisů královédvorského a zelenohorského.

Redigoval *Časopis Spolku chemikův českých, Živu* (s Františkem Marešem, později s Bohumilem Němcem), *Listy chemické* (s Karlem Preisem), *Českou revui* (s Jaroslavem Vrchlickým), *Bulletin International*, *Věstník a Rozpravy ČAVU* i *Věstník KČSN, OSN, Památník 2. sjezdu českých lékařů a přírodozpytců*; od roku 1877 publikoval v zahraničí. Největšími a nejnámějšími díly prof. Raýmana jsou *Chemie organická pro vysoké učení české* (s Milanem Nevolem 1881, 2 sv.), *Chemie organická* (1895–1896, 2 sv.), *Chemie theoretická* (1884), *Chemie v biologii* (1892), *Uhlohydraty a glykosidy* (1893), *Inverze sacharosy vodou* (s Otakarem Šulcem 1896), *Vědy přírodní a technické na sklonku století* (1891), *Kekule rytíř ze Stradonic, zakladatel chemie organické* (1897), *Rozmach chemie mezi vědami přírodními* (1901), *Přírodovědec a otázky dneška* (posmrtně 1913, red. Bohumil Němec).⁶

Dne 12. května 1885 se v pražském kostele u sv. Štěpána oženil s dcerou okulisty, univ. prof. Josefa Schöbla Bertou (1866–1945). Měli tři syny. Profesor Bohuslav Raýman zemřel 22. září 1910 v Praze ve věku 58 let, pohřben je na Smíchově na Malvazinkách (oddělení C I 26). Nad rakví promluvili profesori Karel Vrba, Bohuslav Brauner a Emil Votoček. Hrob je dnes ve velmi špatném stavu.

* * *

Rovněž vznik myšlenky vydat Ottův slovník naučný a realizace celého záměru byly v literatuře již mnohokrát zpracovány. Veřejnost s nimi seznámil jak sám věhlasný nakladatel v posledním svazku základní řady OSN, tak mnozí pamětníci a později historici a publicisté. Připomeňme alespoň Jaroslava Švehlu,⁷ Jiřího Špěta,⁸ Stanleyho B. Winterse,⁹ Stanislava Balíka,¹⁰ Františka Koláře,¹¹ Dagmar Hartmanovou,¹²

⁵ Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR Praha (dále MÚA AV ČR), Archiv AV ČR, fond ČAVU, k. 202, i. č. 258, osobní spis Bohuslava Raýmana; tamtéž, fond ČAVU, zápisy o schůzích. Viz též Jiří BERAN, *200 let organizace české vědy. II. třída ČAVU v letech 1891–1914*, DVT 4, 1971, č. 4, s. 193–208 a Jan JANKO, *Spor Mareš – Raýman a Česká akademie věd a umění*, in: *Práce z dějin Akademie věd, serie A, svazek 5*, Praha 1997, s. 31–76.

⁶ Podrobná bibliografie prací Bohuslava Raýmana dosud není zpracována. Soupis hlavních prací uvádí Soňa ŠTRBAŇOVÁ, *Bohuslav Raýman a rozvoj vědecké práce v Čechách na rozhraní 19. a 20. století*, DVT 12, 1979, č. 3, s. 129–144.

⁷ Jaroslav ŠVEHLA, *Jan Otto. Kus historie české knihy*, ed. Robert Sak, Jinočany 2002, 320 s. textu a 48 s. fotografických příloh. Zde i další literatura.

⁸ Jiří ŠPĚT, *K počátkům Ottova slovníku naučného* (dále OSN), Strahovská knihovna 4, 1969, s. 226–244.

⁹ Stanley B. WINTERS, *Jan Otto, T. G. Masaryk and the Czech National Encyclopedia*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 31, 1983, s. 516–542; Týž, *Sto let českého encyklopedismu 1860–1959: od F. L. Riegra a Jana Oty k T. G. Masarykovi a Bohumilu Němcovi*, Časopis Matice moravské 121, 2002, č. 2, s. 339–398.

¹⁰ Stanislav BALÍK, *Ke dvěma výročím základní řady Ottova slovníku naučného (1888–1908)*, Časopis Národního muzea – řada historická 157, 1988, č. 1–2, s. 85–93.

¹¹ František KOLÁŘ, *Jan Otto – knihovník a nakladatel*, Historický obzor 8, 1997, č. 3–4, s. 91–93.

¹² Dagmar HARTMANOVÁ, *Historie československé encyklopedistiky do roku 1945*, Národní knihovna 11, 2000, č. 1, s. 15–21; TÁŽ, *Historie československé encyklopedistiky 1945–1992*, Národní knihovna 11, 2000, č. 2–3, s. 80–88.

Josefa Tomeše,¹³ Pavla Muchku¹⁴ a Svatopluka Herce.¹⁵ Proto opět jen stručná rekapitulace.

V Čechách existovala do počátku 80. let 19. století jediná obecně přístupná naučná encyklopedie – Riegrův Slovník naučný. Mladý ambiciózní nakladatel Jan Otto si někdy v té době uvědomil, že tento slovník rychle zastarává a má četné nedostatky. V rozhovorech s přáteli (Josef Thomayer, Karel Chodounský, Emerich Maixner aj.) uvažoval o vydání díla typu konverzačního lexikonu. Když se o jeho záměru dozvěděla širší veřejnost, přihlásil se ke spolupráci zkušený redaktor Slovníku naučného Jakub Malý a načrtl osnovu Národní encyklopedie české (1884). Malý ale 7. března 1885 zemřel a Otto marně hledal redaktora. Odmítl Antonín Rezek i další. Česká veřejnost ovšem vydání tohoto díla očekávala a vyžadovala. Její očekávání podpořil i T. G. Masaryk v *Athenaeu*,¹⁶ s nímž Otto svůj záměr také již dlouho projednával. A tak se nakladatel nakonec dohodl s tímto mladým, vzdělaným a nebojácným univerzitním profesorem a 22. září 1885 podepsali smlouvu, jíž Masaryk převzal funkci hlavního redaktora Velké české ilustrované encyklopedie.

Ten se pustil nadšeně do práce. Načrtl program díla, vyhlédl si odborné redaktory, koncem října rozeslal dopisy možným spolupracovníkům, s mnohými jednal sám. Encyklopedie měla být abecední, nikoliv oborová. Otto zřídil redakční kancelář, jejímž šéfem se stal Emanuel Kovář (1861–1898). Začaly se zpracovávat hesláře a další přípravné materiály, vyhledávat spolupracovníci, překládat cizí podklady. Do toho však nepříznivě zasáhly počátky zvláště Masarykových bojů o Rukopisy. Řada přihlášených spolupracovníků odvolala svou účast, sám hlavní redaktor měl stále méně času věnovat se redakční práci, až 27. února 1887 na svou funkci rezignoval a za svého nástupce doporučil Otakara Hostinského. Ten nebyl proti, ale ani jemu se nepodařilo přesvědčit své kolegy na univerzitě, aby slíbili spolupráci (odmítal především Jan Kvíčala), a tak nakonec redakci nepřevzal.

Jan Otto zoufale hledal dále, neboť jeho pověsti nesloužily nesplněné sliby o termínu zahájení vydávání Ottova slovníku naučného (jak se definitivně ustálil název díla), obavy z plánovaných obdobných podniků konkurence ani stále vzrůstající náklady, které do podniku vkládal (koncem roku 1887 dosáhly výše 40 000 zlatých). V nouzi nejvyšší se obrátil na profesora Václava Vladivoje Tomka jako doyena českého univerzitního profesorského sboru – a v polovině roku 1887 se členy kolektivní vrchní redakce stali univerzitní profesori František Josef Studnička, Jaromír Čelakovský a Emerich Maixner jako zástupci fakult filozofické, právnické a lékařské, dále profesori techniky Otakar Feistmantel a Josef Šolín; posléze přistoupili i profesori teologické fakulty Klement Borový a František Krásl. Šéfem

¹³ Josef TOMES, *Přehledy bádání a historiografických studií. Biografický slovník českých zemí. Tradice a výhledy české biografické encyklopedistiky*, Český časopis historický 106, 2008, č. 4, s. 869–882; Týž, *Encyklopedie a doba*, in: Jindřich Dějmek – Josef Hanzal (edd.), *České země a Československo v Evropě XIX. a XX. století. Sborník prací k 65. narozeninám prof. dr. Roberta Kvačka*, Praha 1997, s. 515–530; Týž, *Cestami novodobé české biografické encyklopedistiky*, in: Marie Makariusová – Pavla Vošahlíková (edd.), *Metodické problémy moderní biografistiky*, Praha, 2010, s. 68–77.

¹⁴ Pavel MUCHKA, *Jan Otto (1841–1916). Osudy slavného českého nakladatele*, FF UK Praha, Ústav hospodářských a sociálních dějin, Praha 2000; Týž, *Jan Otto – příběh českého nakladatele*. Přednáška v rámci Týdně vědy a techniky, pořádaná 3. 11. 2008 v budově Akademie věd ČR na Národní třídě v Praze.

¹⁵ Svatopluk HERC, *Jan Otto, podnikatel, politik a kulturní činitel 1841–1916*, bakalářská práce, FF UK Praha, Ústav hospodářských a sociálních dějin, Praha 2009.

¹⁶ Tomáš G. MASARYK, *Jak zvelebovati naši literaturu naukovou*, *Athenaeum* 2, 1884/5, č. 9, 15. 6. 1885, s. 270–275. V tomtéž ročníku, č. 10, 15. 7. 1885, s. 320, je optimistické oznámení T. G. Masaryka o přípravách vydání ilustrované encyklopedie v nakladatelství Jana Otty.

kanceláře se stal Josef J. Kořán. Jan Otto požádal 13. července 1887 všechny dosud přihlášené autory, aby dali souhlas k zapsání svých jmen mezi spolupracovníky nové redakce. Většinou uspěl.

A tak se 25. ledna 1888 (někde se uvádí datum 22. 1. 1888) objevil na trhu 1. sešit 1. svazku Ottova slovníku naučného. Nakonec jich bylo (bez Doplnků) 631, rozložených do 27 svazků. Na 27 789 stranách bylo 139 418 hesel a 4888 obrázků, krom toho slovník měl 479 příloh. Podílelo se na něm 1100 spolupracovníků. Ottovi vadilo zdouhavé tempo vydávání jednotlivých sešitů, posléze i rostoucí náklady, takže nakonec dosáhl jak zrychlení prací, tak vynechávání některých méně důležitých hesel či jejich zestručnění.¹⁷

Velká oslava ukončení vydávání Slovníku se konala v Praze 3. června 1908. Ale to se již začalo plánovat 2. vydání díla pod redakcí prof. Karla Kadlece. Záměr se však neuskutečnil. Urychleně vyšly roku 1909 jen Doplnky a Dodatky jako 28. svazek Slovníku. A také se objevil v letech 1904–1906 dvoudílný Malý Ottův slovník naučný, redigovaný Františkem Adolfem Šubertem. Další slovníková díla vydaná v Ottově nakladatelství zde neuvádím.

Pro úplnost pouze dodejme, že pod vrchní redakcí prof. Bohumila Němce začal v Ottově nakladatelství vycházet i tzv. Ottův slovník naučný nové doby. V časopise *U Ottů*¹⁸ z roku 1927 je zpráva, že je v tisku 29. svazek Ottova slovníku naučného – ve skutečnosti se slovník objevil roku 1930 při dokončení 1. svazku 1. dílu již pod novým doplněným názvem a se samostatným číslováním. Špatná ekonomická situace donutila Ottovy dědice přenechat v roce 1935 (po dokončení 2. svazku 3. dílu – poslední heslo Majo) další vydávání díla nakladatelství Novina. Zde vyšel roku 1936 1. svazek 4. dílu, ale vlivem 2. světové války nebyl OSN ND dokončen ani zde (jako poslední vyšel 2. svazek 6. dílu roku 1943, poslední heslo Užok, další připravená sazba byla údajně po roce 1945 rozmetána).

* * *

Jedním z hlavních aktérů příprav a vydávání Ottova slovníku naučného se stal také Bohuslav Raýman. Bohužel celkový jeho podíl na práci redakce nemůžeme podrobně dokumentovat, neboť nemáme dostatek písemných podkladů. Raýmanova písemná pozůstalost je zachována fragmentárně v jediném archivním kartonu v Literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze¹⁹ a materiály k uvedené problematice neobsahuje. Nejsou ani v pozůstalosti Masarykově v Archivu ÚTGM²⁰ – jeho přijatá korespondence také není zdaleka zachována v úplnosti. Rovněž v dostupných fondech dalších skutečných i možných spolupracovníků OSN nic podstatného nenajdeme.

Zbývá tedy archiv Ottova nakladatelství. Je uložen v Literárním archivu Památníku národního písemnictví jako součást archivního fondu Jan Otto.²¹ Jeho 386 archivních kartonů bylo nedávno zpracováno, ovšem fond vykazuje značné mezery. Byly způsobeny nejen poněkud chaotickým předáváním písemností do Národního muzea v Praze a tamním

¹⁷ Výsledky tohoto záměru může i laik pozorovat na rozsahu jednotlivých svazků OSN z počátku a konce abecední řady.

¹⁸ *U Ottů*, 1927, č. 3.

¹⁹ Karol BÍLEK, *Bohuslav Raýman (1852–1910). Písemná pozůstalost*, Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále LA PNP), edice inventářů číslo 444, Praha 1989, 8 s.

²⁰ MÚA AV ČR, Archiv ÚTGM, fond Tomáš G. Masaryk.

²¹ *Jan Otto (1841–1916), významný český nakladatel a společenský činitel*. Inventář archivního fondu zpracoval Karol Bílek a kol., dosud nepublikováno.

nakládáním s nimi, ale i skutečností, že část nejvzácnějších archiválií zůstala v majetku rodiny a bylo s nimi libovolně nakládáno (získali je sběratelé rukopisů, např. rakovnický Otomar Spěváček²² nebo později jako jednotliviny i Literární archiv Památníku národního písemnictví). Největší ztráty byly však způsobeny již v samotném nakladatelství, kde se staré nepotřebné písemnosti skartovaly, případně se užívaly jako makulatura (psaly se na ně kopie dopisů apod.). To postihlo i materiály redakce OSN, kde jsou např. celkem podrobně dokumentována hesla k počátečním písmenům abecedy (korespondence s autory, redakční práce, upomínání autorů aj.), ale zbytek je zachován jen výjimečně. Existuje dokonce domněnka, že redakční písemnosti těchto dalších hesel OSN (cca od písmene M) byly předány do nakladatelství Novina, když převzalo vydávání OSN ND – a zmizely zde spolu s rukopisy posledních dvou nevydaných svazků OSN ND.

Proto můžeme i Raýmanovu účast na vzniku Ottova slovníku naučného rozkrýt jen částečně. Písemně doložitelné styky Masaryka s Raýmanem existují od listopadu 1884,²³ ale znali se asi již dříve (Masaryk přišel do Prahy roku 1882 a v následujícím roce založil časopis *Athenaeum*, do něhož Raýman od 3. čísla 1. ročníku přispíval, zvláště přehledy a recenzemi nové chemické literatury domácí i zahraniční – střídavě s Bohuslavem Braunerem). Přispívat nepřestal ani po ukončení spolupráce T. G. Masaryka s Ottovým nakladatelstvím, jak vidíme z dalších ročníků *Athenaeae*.

Na přípravách OSN se Raýman začal podílet ještě předtím, než Masaryk přijal funkci hlavního redaktora, a to jako odborný koordinátor pro veškerou chemii. Svědčí o tom Masarykův seznam hlavních spolupracovníků i nedatovaný obsáhlý dopis,²⁴ ve kterém Raýman Masarykovi jmenuje řadu možných spolupracovníků pro jednotlivé chemické disciplíny a vyslovuje kritické připomínky k redakci připravenému hesláři. S největší pravděpodobností právě na tento dopis odpovídá náhodně zachovaný Masarykův lístek z 24. srpna 1885, v němž zve Raýmana na schůzku, „*kde můžeme mluvit o věcech*“.²⁵

Další zachovaný Raýmanův dopis z 16. července 1887, adresovaný redakci Ottova slovníku naučného, je zřejmě odpovědí na rozmnožený dopis Jana Otty z 13. července 1887, jímž, jak jsem již uvedl, nakladatel žádá přihlášené spolupracovníky o souhlas k zapsání jejich jmen do seznamu spolupracovníků nové redakce. Raýman píše: „*Děkuji za pozvání ku spolupracovníctví. Odpovědí, že přistupuji, jest veliká část materiálu A chemického, který jsem na vyzvání tehdejší redakce již v prosinci leta minulého byl odevzdal a který zajisté slavná redakce nynější taktěz v držení má.*“²⁶

V následném dopise z 19. srpna 1887, jehož adresátem byl nový vedoucí kanceláře Slovníku Josef J. Kořán,²⁷ neskrývá Raýman své rozhořčení nad prací redakce, která mu chce zaslat, pravděpodobně ke kontrole, některá hesla, která již definitivně upravil. „*Kdo píše ta hesla, odkud je bere, k čemu centrální kancelářská hesla, když jsou redaktori pro specialní vědy?*“ Dopis končí: „*Jelikož otázek takých mám více, dovolím sobě za čtrnácte dní,*

²² Karol BÍLEK, *Otomar Spěváček. Písemná pozůstalost*, LA PNP, edice inventářů číslo 314, Praha 1976, 9 s.

²³ MÚA AV ČR, Archiv ÚTGM, fond T. G. Masaryk, korespondence – I – 10, dopis B. Raýmana T. G. Masarykovi z 19. 11. 1884. Viz přílohu.

²⁴ LA PNP, fond Jan Otto, korespondence, nedatovaný dopis B. Raýmana T. G. Masarykovi asi ze srpna 1885. Viz přílohu.

²⁵ MÚA AV ČR, Archiv ÚTGM, fond T. G. Masaryk, korespondence – I – 11, opis dopisu T. G. Masaryka B. Raýmanovi z 24. 8. 1885. Viz přílohu.

²⁶ LA PNP, fond Jan Otto, korespondence, dopis B. Raýmana redakci OSN z 16. 7. 1887.

²⁷ Josef J. Kořán (1838–1912), novinář, ředitel kanceláře OSN (1889–1892), později kanceláře ČAVU.

*jakmile do Prahy se navrátím, Vás, ctěný pane, navštívit, kdež o všem bližším se dohodneme“.*²⁸ Šlo zřejmě o nevyjasněné kompetence mezi redakcí a odborným redaktorem chemické části Slovníku, které se v brzké době vyřešily. Redakce pak posílala Raýmanovi žádosti²⁹ o určení autorů dalších hesel, jejich dodaná hesla ke schválení či k úpravě apod. Zdálo se, že pokračování spolupráce bude probíhat bez komplikací, ale nebylo tomu tak.

Občas se zajískřilo, třeba v listopadu 1887, kdy Raýman hledal svůj rukopis hesla alchymie, nebo v dubnu 1888 kvůli aluminium – hliníku.³⁰ To již Raýman odeslal Kořánovi delší, téměř výhrůžný dopis jako odpověď na jeho nedochovaný list. Mj. píše: „... *faktum jest, že jsem článek aluminium a články o sloučeninách alumina napsal a dodal před 3 měsíci a že mi posíláte ráčíte seznam článků z aluminia, kde moje články jsou vynechány, ale na místo nich jsou již zařaděny články od pánů, u nichž bych článků těch já – redaktor chemie – nebyl objednal. [...]*

V mých člancích, které jsem už po korektuře Vaší kanceláři provedené obdržel, jsou opravy, přeškrťování, vsuvky podle nějakého pramene (snad starého slovníku³¹ aneb slovníku pana Bačkovského³²) – které si prostě musím zakázati. Korektor; bezpochyby pan Sobotka,³³ osmělil se místo jmen, která jsem napsal já, psáti jiná, přetrhával prostě celá místa i roky knih, které jakožto prameny slouží, dělal otázníky atd. Vůbec dovolil sobě věci, které pouze mně, zodpovědnému redaktoru, u cizích článků jsou dovoleny. [...]

Posíláje články neopravené, prosím, abyste ráčil požádati jiného chemika za redaktora, ostatně možno, že by to mohl prostě vésti někdo z kanceláře. [...]

*P. S. Kdyby se některý z článků mých, které tam jsou u Vás, neměl panu korektorovi líbit, prosím, aby mi bez oprav byl zaslán. Pracuju dvanácte lét v chemii, i publikoval jsem původní práce své po anglicku, francouzsku i po německu, ještě nikdy jsem se neptal korektora na jeho mínění.“*³⁴

Kořánova (opět nedochovaná) odpověď Raýmana zřejmě uspokojila, protože v následujícím dopise z 12. dubna 1888 smířlivě a konstruktivně navrhuje: „*Na ctěný dopis ze dne 10. tohoto měsíce dovoluji sobě Vás o poshování požádati. V sobotu (ten týden) smluvím se o modus vivendi s pány zástupci medicínské chemie, pak bych promluvil s pány prof. Lamblem³⁵ a Vávrou³⁶ jakožto s redaktory partií s chemií se stýkajících a uvidíme, jak další bude možným. Myslím ale, že by neškodilo, kdybyste ráčil dát sestaviti seznam článků chemických a chemii příbuzných a my bychom snad pak vpřed mohli material rozděliti na pány spolupracovníky, aby kolize přestaly.“*³⁷

V dalších měsících pokračovala Raýmanova spolupráce s kanceláří Slovníku a jejím ředitelem J. J. Kořánem bez větších problémů. Ze stručných dopisů či připsů na formulářích

²⁸ LA PNP, fond Jan Otto, korespondence, dopis B. Raýmana J. J. Kořánovi z 19. 8. 1887.

²⁹ Tamtéž, dopis J. J. Kořána B. Raýmanovi ze 17. 10. 1887 s poznámkami B. Raýmana.

³⁰ Tamtéž, navštívenka B. Raýmana J. J. Kořánovi z [25. 11. 1887] a dopis B. Raýmana J. J. Kořánovi ze 4. 4. 1888.

³¹ Rozumí se Riegrův Slovník naučný.

³² Zřejmě miněny první sešity Slovníku naučného. Díl XII. Opravy a doplňky. Praha 1890. František Bačkovský (1854–1908) dílo vydával jako pokračování Slovníku naučného, redigovaného F. L. Riegrem a J. Malým, který vydávalo Kobrovo nakladatelství v letech 1860–1874.

³³ Primus Sobotka (1841–1925), spisovatel a redaktor, jeden z vedoucích pracovníků Ottova nakladatelství.

³⁴ LA PNP, fond Jan Otto, korespondence, dopis B. Raýmana J. J. Kořánovi ze 4. 4. 1888.

³⁵ Jan Křtitel Lambl (1826–1909), profesor hospodářství na České vysoké škole technické, odborný spisovatel.

³⁶ Antonín Vávra (1848–1928), profesor mechanické technologie České vysoké školy technické.

³⁷ LA PNP, fond Jan Otto, korespondence, dopis B. Raýmana J. J. Kořánovi z 12. 4. 1888.

žádostí o zpracování či revizi jednotlivých hesel³⁸ se třeba dozvídáme, že Raýman musel urgovat výplatu svého honoráře,³⁹ doporučoval „*Článek pana Hromádka*⁴⁰ *raďte zahoditi, obsahuje nesprávnosti*“⁴¹ žádal „*Pod článek ‚amidy‘, prosím, nekladte moji šifru*“⁴² nebo sděloval, že urgovaná hesla „*odevzdal můj sluha už předešlý pátek*“⁴³ apod.

Také spory s korektory a redaktory bývaly dále na programu vzájemné korespondence, jak svědčí Raýmanův dopis z 30. dubna 1889: „*Ke korektuře článků měl bych rád rukopisy, neboť jsou změny způsobené korektory někdy nemístné, ba chybné. Článek asparagin je příliš dlouhý a detailovaný, nepřipíšu k němu ničeho, spíše bych jej zkrátil, kdyby nebyl psán redaktorem odborným.*“⁴⁴ A podobně 29. května 1889: „*... někdo přeložil grafit ‚čedičem‘. To je ovšem nesmysl, který jsem proto přeškrtl. Jest to opět důkaz, že po korektuře filologů měl by článek dostati opět redaktor odborný, aby chyby těch pánů opravil.*“⁴⁵

A znovu další pochvaly, výtky či návrhy řešení: „*Články ty mohou odpadnouti, z toho důvodu jsem je nenapsal...*“⁴⁶ „*Článek Bessemerův proces jest výborný, jak jsem předpokládal, navrhuje pana ing. Walda*⁴⁷ ...“⁴⁸ „*Článek ‚astralit‘ není správný, posílám zaň jiný...*“⁴⁹ „*Článek barvení vyžádám sám od pana Kruisa,*⁵⁰ *až se vrátí...*“⁵¹ „*Barvení, barvířství – prosím raďte rychle poprositi pana prof. Antonína Bělohoubka,*⁵² *pan Kruis nás nechal na holičkách...*“⁵³ „*Život pana doktora Augusta Bělohoubka*⁵⁴ *necht' napíše pan prof. Jiruš,*⁵⁵ *spadá to do jeho oboru...*“⁵⁶ „*Boryt je článek botanický, vynecháme.*“⁵⁷

Posléze nastal znovu do krajnosti vyhocený spor. Počal ho Raýman 5. května 1891, když Kořánovi napsal: „*Dozvěděl jsem se včera ve Vaší kanceláři, že články ‚Cellulosa‘, ‚Celubid‘, kteréž podle přiloženého kanceláři pořázeného seznamu měl jsem psáti, a napsal já, byly bez mého vědomí – jakožto redaktora chemické části slovníku odevzdány jinému pánovi. Prose za vysvětlení i zároveň za prohlédnutí ostatních na přiloženém archu mi vyhrazených článků, zdaž souhlasí se záznamy Vašimi – znamenám se v účtě.*“⁵⁸ Odpověď psal Kořán až 20. června 1891, kdy už měl na stole další Raýmanův stručný dopis ze 4. června

³⁸ Tamtéž, dopisnice B. Raýmana J. J. Kořánovi z 20. 4. 1888.

³⁹ Tamtéž, dopis B. Raýmana J. J. Kořánovi z 18. 10. 1888, Kořán téhož dne odpověděl, odpověď neznáme.

⁴⁰ František Hromádka (1831–1911), středoškolský profesor v Táboře, matematik a fyzik.

⁴¹ LA PNP, fond Jan Otto, korespondence, navštívenka B. Raýmana J. J. Kořánovi z 29. 10. 1888, Kořánovu odpověď z téhož dne neznáme.

⁴² Tamtéž, dopis B. Raýmana J. J. Kořánovi 29. 11. 1888. Kořánovu odpověď ze 4. 12. 1888 neznáme.

⁴³ Tamtéž.

⁴⁴ Tamtéž, dopis B. Raýmana J. J. Kořánovi ze 30. 4. 1889. Kořánovu odpověď z 1. 5. 1889 neznáme.

⁴⁵ Tamtéž, dopis B. Raýmana J. J. Kořánovi z 29. 5. 1889.

⁴⁶ Tamtéž, přípis na dopise redakce OSN B. Raýmanovi, psaný 15. 6. 1889.

⁴⁷ František Wald (1861–1930), profesor teoretické a fyzikální chemie Českého vysokého učení technického.

⁴⁸ LA PNP, fond Jan Otto, korespondence, koncept dopisu B. Raýmana zaslaný J. J. Kořánovi bez podpisu 18. 8. 1889. Odpověď Kořánova z 5. 9. 1889 není zachována.

⁴⁹ Tamtéž.

⁵⁰ Karel Kruis (1851–1917), profesor kvasné chemie České vysoké školy technické.

⁵¹ Viz poznámku 48.

⁵² Antonín Bělohoubek (1845–1910), profesor kvasné chemie České vysoké školy technické.

⁵³ LA PNP, fond Jan Otto, korespondence, dopis B. Raýmana J. J. Kořánovi z 27. 12. 1889.

⁵⁴ August Bělohoubek (1847–1908), profesor farmaceutické chemie filozofické fakulty pražské české univerzity.

⁵⁵ Bohuslav Jiruš (1841–1901), profesor farmakologie lékařské fakulty pražské české univerzity.

⁵⁶ LA PNP, fond Jan Otto, korespondence, dopis B. Raýmana J. J. Kořánovi z 20. 3. 1890.

⁵⁷ Tamtéž, dopis B. Raýmana redakci OSN ze 7. 7. 1890. Srovnej Raýmanovy příписy na žádosti redakce OSN adresované 31. 5. 1890 B. Braunerovi.

⁵⁸ Tamtéž, dopis B. Raýmana J. J. Kořánovi z 5. 5. 1891. Kořánovu odpověď z 20. 6. 1891 neznáme.

1891, adresovaný „*Ctěná kancelář Slovníku Ottova! Prosim, aby mi dále nic více zasíláno nebylo, neboť vystoupil jsem z redakce, i vystoupení své ohlásil již redakci ústně.*“⁵⁹ Taktéž na formuláři datovaném 20. června 1891 a žádajícím Raýmana o zpracování hesel cerasin, ceresin a cerin, se objevila pouze redakční poznámka: „*vynechati též*“.⁶⁰

Jak vážně pan profesor myslel své vystoupení z redakce, nevíme. Další dochovaný dopis je v redakčním archivu Ottova nakladatelství zachován až z 29. srpna 1898, adresován je asi vedoucímu pracovníku podniku Jakubu Loukotovi⁶¹ a vyplývá z něho, že Raýman se dále podílel na redakční práci, neboť píše: „*Články pro Slovník naučný moji úvaze laskavě zaslané nemohu doporučiti, jsou tam zbytečná hesla a obsah jest vypsán z první nahodilé knihy.*“⁶² Ovšem v posledním dochovaném dopise z 27. října 1899 sděluje pln rozhořčení asi novému vedoucímu kanceláře OSN Primu Sobotkovi: „*Výmínil jsem si svého času přísně, aby do mých článků v Ottově slovníku naučném nebylo ničeho vpisováno aniž věcně opravováno. Nějaký písař redakční odvážil se do článku Lavoisier vepsati nakonec Jahn J. Vr.*⁶³ *Ant. V. L. (Praha 1894)*⁶⁴ *a podepsal moji šifru Rn. Jelikož pozoruji, že redaktor nemá smyslu pro obsah článků – vystupuji dnes definitivně z ní a prosím, aby mi nic zasíláno nebylo.*“⁶⁵ Proč právě tato drobnost byla záminkou ukončení spolupráce, nevíme. Objasnění nepřináší ani 9. díl OSN dokončený roku 1895, kde na stránce oznamující přibylé a zemřelé spolupracovníky nacházíme stručné redakční sdělení: „*Prof. K. Lukášovi*⁶⁶ *svěřeno odborné redaktorství chemické technologie...*“ Proč tedy Raýman redigoval chemická hesla ještě nejméně v letech 1898–1899? A kdo je redigoval pak?

Na tyto a mnohé další otázky z dochovaných archivních materiálů odpověď nenajdeme. Obtížné by bylo také sledovat, zda Raýmanovy konflikty s redakcí kvůli zasahování do hesel po odborné revizi či ztráty písemností v redakci byly ojedinělé či zda se s nimi potýkali i jiní odborní redaktori. To je však námět na samostatnou studii stejně jako posouzení kvality chemických hesel s ohledem na dobu jejich publikování, případně pozdější kritickou reflexi.

Předchozí odstavce přinášejí asi vše podstatné, co se můžeme dozvědět o spolupráci prof. Bohuslava Raýmana s nakladatelstvím Jana Otty při vzniku a postupné realizaci projektu OSN. Že drobná mravenčí redaktorská práce už koncem století stále více zaměstnaného Raýmana zmáhala (profesor na FF UK 1897, generální tajemník Akademie věd 1899 atd.), je jisté. Stejně tak je jisté, že nepřerušil přátelské a pracovní styky s Janem Ottou a dále redigoval zde vydávanou Živu.⁶⁷ A rovněž styky s Masarykem pokračovaly, Raýman sledoval jeho práce a některé také recenzoval; naopak Masaryk respektoval jeho názory.⁶⁸

Na vznik a úroveň největší české, dosud užívané encyklopedie – Ottova slovníku naučného, měl velký podíl, a na koncepci jejího chemického oboru bezesporu rozhodující vliv.

⁵⁹ Tamtéž, dopis B. Raýmana kanceláři OSN ze 4. 6. 1891.

⁶⁰ Tamtéž, dopis redakce OSN B. Raýmanovi z 20. 6. 1891. Je možné, že nebyl odeslán.

⁶¹ Jakub Loukota (1859–1934), redaktor, dlouholetý vedoucí pracovník Ottova nakladatelství.

⁶² LA PNP, fond Jan Otto, korespondence, dopis B. Raýmana Panu říditeli [Jakubu Loukotovi?] z 29. 8. 1898.

⁶³ Jiljí Vratislav Jahn (1838–1902), básník, politik, ředitel Vyšší reálné školy v Pardubicích.

⁶⁴ Antonie Laurent Lavoisier (1743–1794), francouzský chemik. Jeho český životopis napsal Jiljí Vratislav JAHN, *A. V. Lavoisier. Jeho život a práce*, Praha 1894.

⁶⁵ LA PNP, fond Jan Otto, korespondence, dopis B. Raýmana Ctěnému panu redaktoru [Primu Sobotkovi?] z 27. 10. 1899.

⁶⁶ Karel Lukáš (1857–1918), chemik, profesor Obchodní akademie v Praze.

⁶⁷ Časopis *Živa* vycházel u Jana Otty v letech 1891–1915. B. Raýman ji obnovil s F. Marešem.

⁶⁸ Sr. Zdeněk NEJEDLÝ, *T. G. Masaryk*, IV, Praha 1937, s. 190.

Pro toto konstatování ani nemusíme počítat všechna hesla, označená v OSN značkou Rn, ani hodnotit úroveň jejich zpracování. V dobovém kontextu byla na úrovni tehdejšího stavu poznání, navíc obvykle doplněna odkazy na nejdůležitější domácí, ale hlavně světovou odbornou literaturu. Tu Raýman pozorně sledoval a často u nás recenzoval.

Spolupráce Bohuslava Raýmana s Janem Ottou přinesla české chemii a české vědě vůbec prospěch. Škoda, že pro nedostatek pramenů ji nemůžeme ještě hlouběji osvětlit.

* * *

Příloha: Edice dochované vzájemné korespondence T. G. Masaryka a B. Raýmana

Ediční poznámka: Ediční úpravy byly provedeny podle příručky Ivana ŠTŮVÍČKA a kol., *Zásady pro vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti*, Praha 2002. Byl upraven pravopis, opraveny zřejmé chyby a psaní velkých písmen podle současné pravopisné normy, doplněna interpunkce a rozepsána některá zkrácená slova. Výraz *aby Jste* byl upraven na *abyste*. Naopak ponechány byly dobově podmíněné tvary (*specialní, material, otázník, lét* apod.).

Za pomoc při přípravě tohoto příspěvku děkuji své manželce Mgr. Haně Kábové.

1.

Dopis B. Raýmana T. G. Masarykovi, Praha, 19. listopadu 1884.

Velectěný pane profesore!

Dovolil jsem sobě zaslat recenzi o chemii páně Šafaříkové⁶⁹ do redakce⁷⁰ Vaší.

Co do přání druhého, nemohu doslovně vyhovět. Nechal jsem v laboratoři své opakovat práci, která vyšla v Učené společnosti a o níž a priori soudný chemik musil říci, že nemá nejen žádné ceny, nýbrž že pracovník ten opíraje se o „profesora chemie“ nemá i s oporou svou ani ponětí o tom, jak se pracuje. Práce naše je čistě chemická, bude proto uveřejněna v listech chemických.

Kdybyste, pane profesore, chtěl, mohli bychom zajisté nalézt dosti materialu i vyvstat proti té, jak dobře pravíte, „čistě“ společnosti. Navštívím Vás, dovolíte-li, v té příčině; račte mi udat čas a popřípadě i místo možného rozhovoru.

V úctě veškeré

Raýman

MÚA AV ČR, fond T. G. Masaryk, KOR – I – 10. Originál, rkp. Psáno perem na jedné straně dopisního papíru s tištěným záhlavím SPOLEK ČESKÝCH CHEMIKŮ. (Česká polytechnika.). V dataci předtištěno V PRAZE, dne.....188..

⁶⁹ Vojtěch Šafařík (1829–1902), významný chemik a astronom, profesor České vysoké školy technické. Raýmanova recenze Šafaříkovy knihy *Počátkové chemie* vyšla v Athenaeu 2, 1884/5, č. 3, 15. 12. 1884, s. 67–68.

⁷⁰ Rozumí se do redakce Athenaea.

2.

Dopis B. Raýmana T. G. Masarykovi, [pravděpodobně Praha, před 24. 8. 1885].

Velectěný pane profesore!

Srdečné díky za Vaši důvěru.

Hesla jsem viděl, ale neuspokojila mne, neračte se prosím příliš držet encyklopedií německých (Meyera⁷¹), rozdělení zde bývá velmi nestejné.

Ustavičné opakování amonium jest myslím zbytečné. Amonium – viz amonaté sloučení, k př. amonium – chlorid viz amonový chlorid.

Dále jsem pro to, aby se staré Preslovy⁷² výrazy příliš nezaváděly, nikdo jim nerozumí. Rozměry článků ponechte redaktorům.

Životopisy chemiků vynikajících a některé historické partie, fotografie prof. V. Šafařík.

Chemii anorganickou, část teoretickou, chemii analytickou, část teoretickou – pánové Preis⁷³ a Brauner.⁷⁴

Chemii kvasnou, lihovarnictví a pivovarnictví – p. docent Kruis.

Cukrovarnictví – p. Neumann⁷⁵ (Sirotčí ulice č. 5). (Ten si na jednotlivé věci vybere nejlepší síly.)

Dehet a jeho industrie – p. ředitel J. Durchánek⁷⁶ (v Mühlheimu nad Rýnem u Coeln am Rhein) a Raýman.

Barvy mineralní – p. Vorel,⁷⁷ chemik Hornburger Farben und chemische Fabrik zu Hornburg vor der Höhe, Německo.

Svítiplyn, amoniak – p. Šebor Fr.,⁷⁸ továrník, Praha.

Metalurgii – p. Preis.

Bakterie – technická stránka – p. Kruis.

Chemie hospodářská – p. Farský,⁷⁹ ředitel hospodářské školy v Táboře (mnoho píše a roztahaně, ale to se zrediguje).

Chemie fyziologická – p. Horbaczewski⁸⁰ a Mareš.⁸¹

Chemie organická – Raýman.

Chemie teoretická – p. Brauner a Raýman.

Historie chemie – Raýman.

Technické části anorganické – p. Preis.

Profesoři Štolba⁸² a Ant. Bělohoubek se mohou též požádat, ač teprv snad v jednotlivých případech bychom je požádali.

⁷¹ Joseph Meyer (1796–1856), německý nakladatel, vydal mj. *Grosses Konversationslexikon*.

⁷² Jan Svatopluk Presl (1791–1849), přírodovědec, hlavní tvůrce novodobého českého odborného názvosloví.

⁷³ Karel Preis (1846–1916), profesor anorganické a analytické chemie na České vysoké škole technické.

⁷⁴ Bohuslav Brauner (1855–1935), profesor anorganické a analytické chemie na pražské české univerzitě.

⁷⁵ Karel Cyril Neumann (1856–1919), praktický chemik, zvláště v oboru cukrovarnictví, odborný spisovatel.

⁷⁶ J. Durchánek – bližší údaje nebyly zjištěny.

⁷⁷ Vorel – bližší údaje nebyly zjištěny.

⁷⁸ František Šebor (1838–1904), chemik, pražský továrník, držitel několika patentů, odborný spisovatel.

⁷⁹ František Farský (1846–1927), ředitel hospodářské školy v Táboře, odborný spisovatel.

⁸⁰ Ivan Horbaczewski (1854–1942), profesor lékařské chemie na pražské české univerzitě, politik.

⁸¹ František Mareš (1857–1942), profesor fyziologie na pražské české univerzitě, přítel, později odpůrce Raýmanův.

⁸² František Štolba (1839–1910), profesor chemické technologie na České vysoké škole technické.

Prosím dále, kdyby snad byla nějaká schůze svolána, aby se dal celému podniku jednotný ráz. Ke schůzi aby byli pozváni redaktoři, kteří by program měli jaksí hotový – ostatní spolupracovníci by pak svými radami program mohli co možno zaokrouhlit a ujednat.

U veškeré úctě

Raýman

LA PNP, fond Jan Otto, korespondence. Originál, rkp. Psáno perem na třech stranách dvouarchu.

3.

Lístek T. G. Masaryka B. Raýmanovi, [Královské Vinohrady], 24. srpna 1885.

24. 8. 1885. Díky za dopis!

Od čtvrtka – pondělka mohu byt doma, kdykoli chcete přijít. Ustanovte, prosím, dobu a dle chuti i místo, kdy a kde můžeme mluvit o věcech.

Poroučím se

T. G. Masaryk

MÚA AV ČR, fond T. G. Masaryk, KOR – I – 11. Opis korespondenčního (?) lístku, rkp. Součástí opisu jsou následující údaje:

Adresa: „Pan docent Raýman B., Václavské náměstí [škrtnuto 64] 1476.

Pošta měla razítko: Königliche Weinberge 28/8 85 Král. Vinohrady. Německý text na prvním místě.“

V pravém horním rohu opisu je kancelářská signatura: „5303/34“.

Opis doprovází sdělení, psané na stroji, adresované nezjištěnému doktorovi (pravděpodobně z Kanceláře prezidenta republiky):

„Vážený pane doktore!

Náhodou se mi dostal do rukou lístek s textem, jak jsem jej opsal výše. Majitel tohoto lístku dr. Raýman mladší,⁸³ nejstarší syn po profesoru Raýmonovi [!], tehdy ještě nebyl na světě a neví tudíž, o co běželo.

Lístek byl založen v knize jako čtenářské znamínko, nálezce z něho má velkou radost.

Srdečně Vás pozdravuji R. J. Vonka.“⁸⁴

Pod Vonkovým dopisem je razítko s jeho bydlištěm: „PRAHA XIII-SPOŘILOV, Druhá jihozápadní 1077“.

KAROL BÍLEK

Profesor Bohuslav Raýman als Mitarbeiter am Ottův slovník naučný (Ottos Konversationslexikon)

ZUSAMMENFASSUNG

Der Beitrag versucht, den Anteil von Prof. Bohuslav Raýman an Konzeption und Realisierung der Chemietemata in Ottos Konversationslexikon festzustellen. Zunächst wird ein kurzer Lebenslauf dieses bedeutenden

⁸³ Bohuslav Raýman ml. (1886–?), spisovatel, redaktor ČTK.

⁸⁴ Rudolf Jordán Vonka (1877–1946), pedagog, kmenolog.

Chemikers geboten, der an der Tschechischen Technischen Hochschule und an der Philosophischen Fakultät der Tschechischen Karl-Ferdinands-Universität in Prag wirkte und zudem Generalsekretär der Tschechischen Akademie des Kaisers Franz Joseph für Wissenschaften, gesprochenes Wort und Kunst war, darüber hinaus Autor zahlreicher Publikationen, Lehrbücher und Aufsätze sowie Redakteur mehrerer Periodika. Kurz in Erinnerung gerufen werden auch Entstehung und Verwirklichung des Projekts von Ottos Konversationslexikon und die Beteiligung T. G. Masaryks daran. Der Hauptteil zeigt Raýmans Anteil an den Vorarbeiten und am Redigieren der Schlagwörter zum Stichwort Chemie. Dokumentiert ist auch der Stil seiner redaktionellen Arbeit, die häufigen Streitfälle mit den Redakteuren und schließlich seine Resignation als Fachredakteur. Einer völligen Klärung dieser Problematik steht der Mangel an Quellen im Wege. Den Beitrag ergänzt eine Edition von Fragmenten des Briefwechsels zwischen B. Raýman und T. G. Masaryk.

Deutsche Übersetzung Wolf B. Oerter

Kronika

Konference o jezuitěch v Nizozemí

Kdysi mne velmi iritovala „zpověď“ polistopadového ministra hospodářství Vladimíra Dlouhého, který tvrdil, že proto, aby mohl studovat na Katolické univerzitě v Lovani, „musel“ vstoupit do Komunistické strany Československa. Ani se za tak absurdní tvrzení nezačervenal! Naštěstí já jsem mohla v roce 2009 odjet tamtéž, aniž bych musela vstoupit do jakékoliv politické strany. Ve dnech 2.–5. prosince 2009 jsem se zúčastnila mezinárodní konference *The Jesuits of the Low Countries: Identity and Impact (1540–1773)* pořádané Teologickou fakultou tamní Katolické univerzity a Nizozemským institutem jezuitských studií v Amsterdamu. Přednášejícími byli jak renomovaní odborníci (a odbornice), tak začínající badatelé či doktorandi, členové Tovaryšstva Ježíšova i laici. Výrazně přítomně převažovali referenti z obou pořadatelských zemí: Belgie a Nizozemska. To jistě neudiví, vždyť z bývalého španělského Nizozemí, kde jezuité pevně zakotvili (a jedním z jejich nejdůležitějších center byla právě Lovaň) se vydávali misionáři do nepřítliš vstřícně naladěných severních částí provincie. Kromě toho vědci scelují společné kořeny přeřáté v 16. století. Auditorium ovšem bylo z hlediska národnostního mnohem pestřejší.

Program byl zajímavý a doslova nabitý, nadto podstatná část jednání probíhala v oddělených sekcích, takže bylo velmi obtížné vše obsáhnout. Musela jsem tedy učinit při poslechu určitý výběr, který budu sledovat i na dalších řádcích. O úvod se postaral jezuita Rob Faesen působící jak na Katolické univerzitě v Lovani, tak na univerzitě v Antverpách. Přehledně pojednal o starších nizozemských mystických tradicích, které pak přejímali významní jezuitští autoři. Ralph Dekonick, který vyučuje na frankofonní části lovaňské univerzity,¹ poutavě navázal na výklady Guy Deborda, jenž v roce 1967 vydal knihu *La société du spectacle*. Rozvinul teze o tzv. modernosti jezuitů při vytváření vizuální propagandy (*propaganda fidei*). Emeritní francouzský badatel (nyní University of San Diego, Kalifornie) přispěl k objasnění postupů při vytváření jezuitského studijního řádu – *Ratio studiorum* – v Nizozemí mezi lety 1540–1620. Věnoval se podrobně připomínkám, které při dokončování definitivní verze posílali do Říma nizozemští *patres*.

Další z jezuitů – Carlos Coupeau (Pontificio Università Gregoriana, Řím) seznámil se slovníkem ignaciánské spirituality (*Diccionario de Espiritualidad Ignaciana*), příznačně vydaným v Manrese, tzn. místě, kde došlo k Ignácově duchovnímu obratu. Společným úsilím šesti profesorů jezuitských teologických fakult ze Španělska a Itálie vzniklo dílo osvětlující původní podstatu spirituality, kterou dal svému řádu do vínku sám zakladatel, ale zároveň poukazující na její stálou aktuálnost.

Historik umění Nicolas Standaert, S. J. z Lovaně přesvědčivě dokládal přejímání motivů na tisících kolujících mezi jezuitskými čínskými misii a Nizozemím v první polovině

¹ Katolická univerzita v Lovani (univerzita byla původně založena v roce 1425 především z iniciativy města a papeže Martina V.) byla v roce 1968 rozdělena na dvě části: *Katholiek Universiteit Leuven* a *Université Catholique de Louvain*.

17. století. Vysvětlil, jak výjev z Číny, který vytvořil nizozemský malíř (jenž samozřejmě na východě Asie nikdy nebyl), kopírovali čínští umělci a pak se na žánrovém tisku vracel zpět do Evropy, kde byl považován za orientální autentikum.

Harro Höpfl (Essen Business School, Colchester) se v referátu *The Jesuits as Scholars and as Machiavellian: The Jesuits' Reputation in the Low Countries* rozhovořil o tématech, která jsou více než známá a mnohokrát zpracovaná. „Zjistil“, že jezuité byli úspěšní učitelé, ale současně svými odpůrci (i z řad katolické církve) bývali podezíráni z konání intrik a nepravostí. V daném kontextu si lze spíše položit otázku, proč autor pokládal za potřebné vystoupit s tak notoricky zřejmými fakty na vědecké konferenci.

Podstatně zajímavější byl příspěvek Joepa van Gennipa (Radboud Universiteit, Nijmegen), který se zamýšlel nad skutečným účelem polemických spisů ve flandro-belgické provincii Tovaryšstva. Měly sloužit více ke konverzím protestantů v holandské republice, nebo k upevňování víry katolického obyvatelstva? Ukázal, jak apely na možné konverzity pocházely především z pera těch otců, kteří právě pobývali na holandských misiích. Theo Clemens (Ruusbroecgenootschap, Universiteit Antwerpen) se zabýval holandským překladem a šířením jedné z nejoblíbenějších modlitebních knížek *Das Himmlisch Psalm-Gärtlein*, která je dílem kolínského jezuitu Wilhelma Nakatena.

Gert Vanpaemel (Lovaň, Hogeschool-Universiteit Brussel) referoval o jezuitských matematicích v Nizozemí. Nevěnoval se ovšem jezuitské školní matematice, což bývá běžným zvykem, ale doložil, jak jezuité prostředkovali přenos technologických znalostí. Popřel tak automaticky tradované teze, že se Tovaryšstvo nevěnovalo praktickým předmětům. Jezuité vynikali i ve statice, hydrostatice nebo architektuře. Technologické novinky ozřejmovali v rámci výuky matematiky, geometrie a optiky, jako tomu bylo analogicky například na Leidenské matematické škole nebo Španělské vojenské akademii v Bruselu.

Zcela specifickým dílem se zabýval Robert A. Maryks (City University of New York), když seznámil shromáždění s biografickým slovníkem jezuitů, kteří pocházeli z rodu pokřtěných Židů (*Judeo-conversos*). Poslední referát patřil známému německému badateli Klausu Schatzovi, S. J. (Philosophisch-Theologische Hochschule Sankt Georgen, Frankfurt a. M.). Předestřel metody a problémy spjaté s výzkumem dějin německých jezuitů z „nového Tovaryšstva“ v 19. a 20. století. Zejména se zabýval kritickým přístupem k *oral history* a také k oficiálním dějinám jednotlivých řádových domů (*Historie domus*), uložených v římských archivech.

Jak už jsem v úvodu naznačila, mohla jsem se věnovat jen několika vybraným vystoupením. Během dvou a půl dní trvání sympózia totiž odeznělo 30 referátů, bezpočet diskusních příspěvků, jedna panelová diskuse věnovaná stavu a pořádání jezuitských archivů v Belgii a Nizozemsku, sdělení o vydávání dosud neznámých listů Petra Canisia, o nových inventářích nejstarších holandských jezuitských dokumentů a byla prezentována krásná výpravná publikace o jezuitských tiscích: *The Jesuits in the Low Countries 1540–1773: Apostles of the Printing Press*. Tři posledně jmenované aktivity jsou dílem Paula Begheyna, S. J. (Netherlands Institute of Jesuits Studies, Amsterdam), jenž byl kromě toho spiritus agens celého setkání.

Mezinárodní konference z různých vědních oborů se těší stále oblibě. V tomto případě diskutovalo shromáždění vědců (teologů, filozofů, historiků, dějepisců umění) z různých zemí o tématu vskutku nadnárodním, či chceme-li přímo globálním. A s Lovaním jezuité

byli a jsou stále spjati. Belgičtí jezuité se také starají o soustředění centrálních informací o jezuitských historických studiích, které nalezneme na adrese www.jesuitica.be.

Ivana Čornejová

K institucionalizaci dějin věd a techniky na mezinárodní úrovni a kongresy v Budapešti (2009) a Barceloně (2010)

Historii vědy a techniky se zpravidla věnují dva typy odborníků. Mohou to být vystudovaní technici a přírodovědci, kteří bádají v historii svého oboru. Ti obvykle směřují své bádání k sledování vývoje konkrétních poznatků, teorií, technologií a výzkumných metod, blízkých jejich vlastnímu odbornému školení. Druhým typem historiků vědy a techniky jsou absolventi humanitních oborů, kteří většinou sledují vytváření organizační a institucionální základny daných vědeckých a technických oborů, životopisy vědců a techniků a společenské souvislosti.

Upřednostňování jednoho nebo druhého typu může vést k deformaci pohledu na historii dějin věd a techniky, tedy k jednostrannému důrazu na vývoj jednotlivých myšlenkových směrů, často přerůstající v adoraci a glorifikaci některých představitelů vědních oborů a jejich závěrů, z pera jejich žáků a přívrženců a zapomínání na jiné. Přehnané vyzdvihování historického přístupu naopak zplošťuje obor na popis konstituování a vývoje institucí, případně deskriptivní výčet životních osudů vědců a techniků a zveřejňování bibliografií jejich prací.

Ideálním stavem je vyvážená spolupráce obou skupin, opřená o odpovídající institucionální základnu, podložená respektováním obou možných komponent oboru a jejich vzájemnou koordinací.

Institute, reprezentující badatele v dějinách věd a techniky, u nás představují (kromě vlastních vědeckých pracovišť, věnujících se dějinám vědy a techniky jako jsou Kabinet dějin věd a techniky při Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR,¹ Ústav dějin Univerzity Karlovy a archiv Univerzity Karlovy,² několika kateder dějin a filozofie věd v rámci různých fakult Univerzity Karlovy, ČVUT i mimopražských univerzit a kromě řady archivů, spravujících fondy vědců a vědeckých institucí a muzeí se specializovanými sbírkami i fondy) Český národní komitét pro dějiny věd a techniky a Společnost pro dějiny věd a techniky.

Společnost pro dějiny věd a techniky (dále SDVT) byla založena v roce 1965 ještě na česko-slovenské bázi, od roku 1993 působí již jen na území České republiky (analogická společnost dále pracuje také na Slovensku). Je zájmovou organizací badatelů v oblasti dějin přírodních i společenských věd a teoreticky zaměřených technických oborů a filozofie vědy a techniky. Základním úkolem SDVT je v současnosti vydávání časopisu *Dějiny věd a techniky* (vychází od roku 1968, kdy navázal na ročenku *Sborník pro dějiny přírodních věd a techniky*, 1954–1967), který je jediným odborným neimpaktovaným recenzovaným periodikem u nás, zaměřeným na publikování původních článků ze všech oborů dějin věd a techniky.³

¹ <http://www.usd.cas.cz/cs/stranky/oddeleni/kabinet-dejin-vedy>

² <http://udauk.cuni.cz/>

³ http://dvt.hyperlink.cz/in_cas.htm

Český národní komitét pro dějiny vědy a techniky zastupuje obor na mezinárodní úrovni. Jeho členy jmenuje Akademická rada AV ČR na návrh Rady pro zahraniční styky AV ČR na čtyři roky.⁴ Jeho členové, v čele s předsedou, voleným plénem, navrhuji české zástupce do orgánů Mezinárodní unie pro dějiny a filozofii vědy (dále Unie) a připravují stanoviska a návrhy za českou stranu pro jednání Unie, podporují české vědce v zastupovaných oborech při začlenění do mezinárodních odborných struktur a napomáhají mezinárodní spolupráci v dějinách vědy a techniky.

Komitét reprezentuje Českou republiku v Mezinárodní unii pro dějiny a filozofii vědy (viz schéma níže), složené v současnosti ze 49 obdobných národních komitétů. Její vědecká činnost probíhá v komisích (13) a vědeckých sekcích (3). Součástí Unie je i autonomní Mezinárodní komitét pro dějiny techniky (*International Committee for the History of Technology, ICOHTEC*), na jehož zasedáních má Česká republika rovněž pravidelné tradiční zastoupení.

Činnost Unie a jejích součástí spočívá především v podpoře vědeckých kongresů, publikací a dalších aktivit na úrovni mezinárodní vědecké spolupráce, ať už v rámci jednotlivých zkoumaných oborů či mezioborově.

Organizační schéma mezinárodní podpory vědy a výzkumu v dějinách vědy a techniky

ICSU (1931) Mezinárodní vědecká rada

26 mezinárodních vědeckých společností + 98 národních členů, mj.:

IUHPS (1956)

Mezinárodní unie pro dějiny a filozofii vědy

13 komisí + 3 vědecké sekce, mj.:

DLMPS (1949)

Divize logiky, metodologie a filozofie vědy

DHST (1947)

Divize pro dějiny vědy a techniky

ICOHTEC (1968)

Mezinárodní komitét pro dějiny techniky

+ 49 národních komitétů, mj.:

Český národní komitét pro dějiny vědy a techniky

Na přelomu července a srpna 2009 se sešel v Budapešti již 23. kongres IUHPS/DHST, tentokrát s mottem *Myšlenky a nástroje v sociálním kontextu (Ideas and Instruments in Social Context)*, poprvé v zemi bývalého socialistického bloku. Sjelo se na něj na 1200 badatelů z pěti kontinentů. Kongres zasedal vedle dvou půldenních plenárních zasedání v 52 odborných sekcích a 79 tematických sympoziích.

Objem účastníků a přednášek takřka přesáhl únosnost a vnímatelnost, to vše umocněno horkým počasím, které právě v Budapešti panovalo, a majestátním, nicméně neklimatizovaným prostředím historické budovy budapeštské technické a ekonomické univerzity, postavené na počátku 20. století.

Většina témat by zajímala řadu z přítomných, ale vzhledem k počtu sympozií a seminářů nakonec každý stíhal své vystoupení, tedy svou sekci a maximálně některá vystoupení

⁴ <http://www.science.usd.cas.cz/cs/o-pracovišti/9.html>

kolegů a přátel nebo témata, která pro něj měla obzvláštní význam. Účastníci měli šanci – pokud nechtěli vynechat část odborného programu – spolu více pohovořit jen na úvodní recepci, na organizovaných výletech nebo na večerní plavbě, která z kapacitních i ekonomických důvodů zůstala přístupná opět jen části přítomných. Česká (i slovenská) účast na tomto kongresu byla – vzhledem ke geografické poloze – poměrně značná, a to zejména pokud jde o zastoupení Univerzity Karlovy, Národního technického muzea v Praze, Akademie věd ČR nebo Vysokého učení technického Brno. Jmenovitě je třeba uvést zejména doc. Soňu Štrbáňovou, která je jediným zástupcem České republiky ve statutárních orgánech IUHPS/DHST.

Zájem o kongresy IUHPS/DHST narůstá s každým následujícím, a tak můžeme jen doufat, že pořadatelé příští akce na téma *Vědění a práce (Knowledge and Work)* v roce 2013 v Manchesteru připraví podobně kvalitní obsáhlou knihu abstrakt s kontakty na autory jako maďarský organizační výbor⁵ a účastníci si alespoň v této formě odnesou sumu základních konceptů většiny světových projektů a výzkumných trendů v oblasti dějin věd a techniky.⁶

Novou institucí na mezinárodním poli našeho oboru je Evropská společnost pro dějiny vědy (dále ESHS). Byla založena teprve v roce 2003.⁷ Oficiálním sídlem společnosti je pařížská *École Pratique des Hautes Études (Section des Sciences Historiques et Philologiques)*. Za svůj cíl si vytkla

- stát se pro dějiny věd interdisciplinárním evropským forem vysoké odborné úrovně,
- podporovat spolupráci mezi svými členy,
- podporovat zachovávání a zpřístupňování vědeckého dědictví minulosti,
- podporovat, pomáhat a iniciovat výuku dějinám vědy,
- popularizaci historických, sociálních a kulturních aspektů vědy.

Oficiálním periodikem ESHS se stal roku 2007 *Centaurus*, redigovaný Idou Stamhuis, recenzovaný časopis, který nabízí nejen členům ESHS publikační možnosti v dějinách přírodních věd, matematiky, lékařství, biotechnologií, vědách o zemi, technice atd. a je též recenzním časopisem, který vítá zejména publikace v němčině, angličtině, němčině a francouzštině.

Každé dva roky pořádá velký mezinárodní kongres, kam se sjíždějí historici vědy nejen z Evropy, ale zpravidla bývá zastoupen i americký a asijský kontinent. Dosud se konaly kongresy v Maastrichtu (2004), Krakově (2006), Vídni (2008) a zatím poslední v listopadu 2010 v Barceloně.⁸

Hlavním tématem barcelonského kongresu se stala *Cirkulace vědy a techniky (Circulation of Science and Technology)*. Volbou tohoto tématu obrátil kongres pozornost na proudění a oběh vědeckých poznatků a různé formy jejich předávání napříč regiony i časovými obdobími. Hlavní teze konference označila šíření vědeckých a technických poznatků za nejcharakterističtější rys procesu jejich vývoje. Oběh myšlenek a technologií teze pojala nejen jako geografické přemísťování, ale jako proces jejich transformace, doplňování a precizování při překračování kulturních a politických hranic, přizpůsobování daným poměrům. Do procesu cirkulace tím zahrнула nezměrný počet individuálních aktérů, místních i mezi-

⁵ http://www.conferences.hu/ichs09/ICHST09_book_of_abstracts_author_index.pdf

⁶ <https://www.meeting.co.uk/confercare/ichst2013>

⁷ <http://www.eshs.org/>

⁸ <http://4eshs.iec.cat/>

národních institucí a zájmů, které osvojováním nových poznatků a technologií přispívají k jejich přijetí i modifikaci a dalšímu vývoji.

Jednání probíhala v rámci 41 symposií a 10 vědeckých sekcí. Na kongres přijelo přes 500 účastníků z Evropy, Ameriky (USA, Kanada) a Asie (Japonsko). Českou republiku zastupovalo osm účastníků z Univerzity Karlovy v Praze, Akademie věd ČR, Národního technického muzea v Praze a Masarykovy univerzity v Brně.

Hostitelskou institucí v Katalánsku byla *Societa Catalana d'Historia de la Ciencia i de la Tecnica* a velmi příjemné prostory barcelonské univerzity, situované v samém centru, pár minut chůze od známé Rambly. Konference ukázala, že v Evropě jsou již v rámci jednotlivých oborů vytvořeny poměrně pevné neformální struktury mezi institucemi i jednotlivci, na které se postupně mohou navazovat další zájemci, přičemž základní personální obsazení již zůstává stabilní. Důkazem jsou tematická symposia a sekce, které prohlubují a modifikují základní témata a postupně procházejí všemi nebo většinou evropských zasedání i akcemi IUHPS/DHST a společně pracují na jednom základním projektu – například silná je pozice historiků chemie, matematiky, fyziky nebo všude pronikající gender problematika. Vedle toho v Barceloně vyvolalo velký zájem například symposium, věnované teoretickým otázkám historiografie vědy a jejímu dalšímu směřování.

V rámci kongresů se koná i valné shromáždění ESHS, na němž byla letos prezidentkou pro příští dva roky zvolena Soňa Štrbáňová, která zároveň přednesla jednu z plenárních přednášek kongresu na téma *Vědecké objekty a vědecká identita města. Praha jako „město chemie“* (*Scientific Objects and Scientific Identity of a City. Prague as a „Chemical City“*). V rámci svého inauguračního projevu vyzvala plénum ESHS, aby byla věnována větší pozornost vědeckému odkazu v jednotlivých zemích a propagaci dějin vědy jakožto kulturního odkazu jednotlivých zemí. Členkou vědecké rady ESHS se na valném shromáždění stala také Milada Sekyrková.

Díky nové prezidentce by se Praha pro nadcházející dva roky mohla stát „evropským městem dějin vědy a techniky“. Přispět by k tomu mohly i dvě mezinárodní konference, které se připravují pro rok 2011.

Na konci května 2011 se z iniciativy Kabinetu dějin vědy Ústavu soudobých dějin AV ČR sejde konference *Vědci v exilu a totalitní režimy 20. století* (*Scholars in Exile and Dictatorships of the 20th Century*), zaměřená na nucenou emigraci a exilové působení vědců za nacistické okupace a dalších diktátorských režimů zejména 2. poloviny 20. století.

Na konci září 2011 by se pak v Karolinu – jako *in between* zasedání mezi dvěma kongresy ESHS – měla konat konference *Středoevropské univerzity – křižovatka vědců z celého světa* (*Universities in Central Europe – Crossroads of Scholars from All Over the World*), která si za hlavní téma zvolila dobrovolné migrace vědců mezi univerzitními a dalšími akademickými pracovišti od osvícenských dob do současnosti, institucí „hostujících profesorů“ a chtěla by připomenout i stoleté výročí Einsteinova působení na pražské německé Karlo-Ferdinandově univerzitě.⁹

Milada Sekyrková

⁹ http://www.eshs.org/index.php?option=com_content&view=article&id=91:universities-in-central-europe&catid=71:2011&Itemid=80

Recenze a zprávy

Daniel Špelda, Proměny historiografie vědy

FILOSOFIA, nakladatelství Filosofického ústavu AV ČR, Praha 2009, 343 s.,
ISBN 978-80-7007-310-0

Dějiny vědy jsou oborem, který úzce souvisí s dějinami univerzit, a patří tedy po právu na stránky tohoto časopisu. Zároveň se vyznačují některými charakteristickými rysy: ve vztahu k hlavnímu proudu historického bádání jsou spíše okrajové, často žijí z žoldu přírodovědeckých či lékařských fakult a bohužel nemívají vysokou prestiž. Příčinou tohoto stavu je jejich postavení na půli cesty mezi přírodovědeckými a humanitními obory. V očích přírodovědců jsou historici spíše onou příslovečnou třešinkou na dortu prestiže oboru, nepublikují v časopisech s IF a nepracují v laboratoři. Dějiny jsou jistě zajímavé, ale dělat je může v podstatě každý, protože to je takový koníček. Konečně, všichni jsme měli na střední škole dějepis, a co je na tom složitého, že?

Příslušníci hlavního historického proudu se zase dívají na dějiny vědy jako na lehce obskurní obor nevalné pověsti, kde se schází různí páni primáři s profesory fyziky v důchodu a produkují díla jen v lepším případě amatérská.

Obě strany mají tak trochu pravdu, ale zároveň – protože spolu prakticky nekomunikují – si nejsou vědomy skutečnosti, že tu přece jen existuje nějaké neutrální území, které hostí několik interdisciplinárních podoborů, jejichž význam v poslední době (troufnu si říci) dokonce i mírně roste. Je ironické, že dějiny vědy a zejména dějiny medicíny patří k nejlépe institucionálně zajištěným specializovaným historickým oborům a také k oborům s nejdelší tradicí, vždyť Sudhoffův ústav v Lipsku existuje již déle než sto let, i český Ústav dějin lékařství 1. LF UK v Praze bude záhy důstojným devadesátníkem. Za tuto výhodu však obor zaplatil určitou personální skladbou badatelů, hlavně v první polovině 20. století, a též tematickou i metodologickou rigiditou. Situace se začala měnit v poválečném západním světě, kdy se dějiny vědy postupně emancipovaly, měnilo se personální a profesionální složení badatelů a také se začal transformovat postoj historie k vědě jako takové.¹

Od biografických studií velkých vědců a dějin oborů složených z mozaiky „velkých objevů“ (počínaje pokud možno již ve starém Egyptě) pokročila historiografie medicíny nejpozději od 70. let k mnohvrstevné struktuře zahrnující dějiny symbolů, dějiny pacientů (jako plnoprávného účastníka dialogu pacient – lékař), dějiny vědecké etiky a jejich selhání, dějiny neevropské vědy či dějiny sebestylizace vědců atd. Tento vývoj se ještě zvýraznil v okamžiku, kdy si historici vědy vypůjčili metody od antropologů, etnografů či sociologů a začali studovat vědu nikoli jako nezávislou objektivní entitu, která by procházela v procesu kontinuálního lineárního zdokonalování lidskými dějinami od antického Řecka až po Velký hadronový urychlovač,² ale jako sociálně a kulturně podmíněnou skutečnost.

¹ Na příkladu nejstaršího britského časopisu k dějinám medicíny tuto personální proměnu vtipně popisuje Vivian NUTTON, *Half a Century of Medical History (Editorial)*, *Medical History* 51, 2007, s. 1–2.

² Mary Lindemann tomu hezky říká „*things-are-getting-better-all-the-time school*“, viz Mary LINDEMANN, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, Cambridge 1999, s. 1.

Věda takto pojatá je všechno možné jen ne kontinuální a optimisticky progresivní. Uhlazený obrázek vědecké výjimečnosti byl nemilosrdně rozpitván humanitními badateli a tento přístup dostal nálepku „sociální konstruktivismus“.

Vývoj dokonce došel tak daleko, že když si přírodní vědci uvědomili, co jim nová generace historiků kuchtí na jejich vlastním dvorečku a často za jejich vlastní peníze, začali protestovat, což v 90. letech 20. století vedlo k tzv. *science wars*.³ Tedy k obraně proti sociokonstruktivismu, který v očích přírodovědců upíral přírodním vědám vnitřní objektivní kontinuitu a tím pádem i legitimitu. Takový vývoj pak začíná přitahovat i společenský zájem, protože historici vědy přistupují novým způsobem k některým kulturním ikonám, jako jsou Galileo Galilei či Giordano Bruno a boří zažité představy o velkých mužích a mučednicích racionalismu.⁴

Z toho, co jsem zde dosud vylíčil, vyplývá, že dějiny vědy rozhodně nejsou strnulým, revmaticky konzervativním oborem, kde se nic neděje. Právě naopak, je to velmi dynamická oblast, někdy až tak dynamická, že ztrácí přehlednost. Proto je velice dobře, že v roce 2009 vyšla ve vydavatelství Filosofia publikace *Proměny historiografie vědy* od plzeňského badatele Daniela Špeldy.

V české literatuře nemá konkurenci, ale i v zahraničí bychom jen s obtížemi hledali srovnatelné knihy.⁵ Jedná se vpravdě o učebnici pro studenty postgraduálních i pregraduálních programů, kteří chtějí studovat dějiny vědy nebo vzdělanosti obecně, protože přináší přehled po dějinách metodologie oboru. Autor vysvětluje řadu pojmů: internalismus a externalismus, anachronní a diachronní přístup, whigismus, kumulativismus, atd. Nejen že líčí dějiny dějin vědy chronologicky, ale také si vybírá některé specifické problémy, jako například nástup sociologických nebo etnografických podnětů (laboratorní etnografie), komentuje postupnou ztrátu prestiže, kterou v západní společnosti věda prodělává od 60. let a vysvětluje některé její příčiny.

Text je uspořádán přehledně, což činí publikaci stravitelnou, a to je hodnota, kterou u metodologických pojednání vidíme jen zřídka.

Musím také pochválit autorovo zacházení s odbornými termíny. Nevyhne se sice používání některých novotvarů, ostatně – překládat vše do češtiny zde ani není možné. Nepropadá však potřebě bohemizovat cizí výrazy aniž by je vysvětlil. Mám podezření, že ne vždy se za takovým postupem skrývá jen překladatelská nešikovnost, někdy zřejmě sami autoři cizím pojmům zcela přesně nerozumějí, a tak je pro jistotu zachovávají, aby mohli zpoza nečitelných odstavců šibalsky pomrkat na čtenáře ve smyslu „copak vy nevíte, co to znamená? To přece ví každý!“

³ Viz například Stephen Jay GOULD, *Deconstructing the „Science Wars“ by Reconstructing an Old Mold*, Science 287, 2000 (14. ledna), s. 253–261.

⁴ Jen na okraj bych podotknul, že dějiny vědy nejsou jediným akademickým zdrojem kritiky přírodních věd. V případě medicíny začala nepříjemně otázky klást v polovině 80. let 20. století například lékařská antropologie, jak je patrné ze stránek *Medical Anthropology Quarterly*, a také vztah mezi etikou jako filozofickou disciplínou a lékaři není zcela bez tenzí patrných například v diskuzích z 90. let o nároku pacientů se závažným onemocněním na správné a úplné informace o svém zdravotním stavu i v situaci, kdy je lékař přesvědčen, že pravda pacienta poškodí.

⁵ Špelda uvádí jednu obecnou práci pro dějiny vědy, jejíž citaci zde přebírám: H. KRAGH, *An Introduction to the Historiography of Science*, Cambridge 1987. Sám bych doplnil, že stručný přehled, byť zaměřený na dějiny medicíny, najdeme i v knize Wolfgang Uwe ECKART – Robert JÜTTE, *Medizingeschichte. Eine Einführung*, Köln–Weimar–Wien 2007. Víím, že existuje publikace Roy PORTER – Andrew WEAR (eds.), *Problems and Methods in the History of Medicine*, London 1987, kterou jsem ale neměl k dispozici.

Oceňuji také, že se Špelda vyhýbá i jinému nešvaru – nadužívání uvozovek. Některé teoretické knihy a studie mění pojmy v „pojmy“, čímž je vnitřně vyprazdňují (protože dám-li výraz do uvozovek, pak tím naznačuji, že jej používám v jiném než primárním významu, když pak ale nevysvětlím přesně v jakém významu, produkuji významovou vatu).

Přehled historiografie vědy má i určitá omezení, na něž ostatně upozorňuje i sám autor. Především velmi málo reflektuje francouzský vliv v dějepise 20. století, což se týká především Foucaultových prací, z nichž některé (*Zrození kliniky*, *Dějiny šílenství*) se přímo dějin vědy týkají. Na druhou stranu publikaci to ani příliš neškodí, protože z podstaty věci vyplývá, že neexistují kanonické dějiny vědy a najít text bez dominantních francouzských osobností – Foucault je dnes již poněkud pasé – je docela osvěžující změnou perspektivy.

Špelda dále v úvodu podotýká, že výchozím oborem je mu astronomie, a to je věc, kterou osobně jako historik medicíny při čtení pocítuji. Troufám si totiž tvrdit, že dějiny lékařství mají v dějinách vědy do jisté míry (z historických důvodů) privilegované postavení.⁶ Domnívám se, že jsou nejsilněji institucionálně zastoupeny a také samozřejmě nejvíce bojovaly v minulosti s pozitivistickým dědictvím, proto bych považoval případné rozšíření knihy o oblasti dějin lékařství za obohacující, i kdyby se autor jen zaměřil na to, proč historik medicíny (dle G. Sartona) není totéž co historik vědy. Ale zběžný pohled na několik set položek v seznamu prostudované literatury ukazuje, že autor si rozhodně situaci nezejednodušoval.

Z menšího zájmu o medicínu zřejmě vyplývají některé závěry, nad nimiž bych se přece jen pozastavil. Autor například tvrdí (s. 27), že „zájem o dějiny vědeckého bádání se začal vyskytovat přibližně na přelomu 16. a 17. století“, což není zcela šťastná formulace, protože dějiny oboru byly v minulosti velmi často integrální součástí vlastní vědecké analýzy (tj. například Galén ve svých spisech přirozeně reflektuje starší literaturu k tématu). V širším slova smyslu sem patří jistě filozofické biografie Diogena Laertia z 2.–3. století n. l., ale i vznik čistě monotematických prací na téma dějiny medicíny je nutno posunout, protože najdeme několik prací z doby před přelomem 16. a 17. století.⁷

Také se mi zdá, že to, co Špelda píše o „národní legendě“ (s. 56) jako o součásti hlavně pozitivistického přístupu k dějinám neodráží zcela skutečnost, že některé legendy jsou i dnes tématem. Namátkou bych zmínil diskuze především amerických historiků a demografů o dopadech epidemie neštovic na indiánskou populaci po objevení Nového světa, které mají evidentní emotivní a nacionální náboj.⁸ Podobně bych doplnil i otázku vztahu dějin vědy a náboženství, protože se mi zdá, že od druhé světové války zejména v americké kultuře se role náboženství mění a vyostřuje se jeho vztah k vědě a vědcům. Ačkoli tedy souhlasím s autorem, že vykládat dějiny vědy jako spor mezi racionalismem a náboženským tmářstvím je zcela nesprávný, přece jen se domnívám, že přinejmenším v posledních

⁶ Hezky to komentuje John Harley WARNER, *Science in Medicine*, Osiris 2nd Series 1, 1985, s. 37–58; Týž, *The History of Science and the Sciences of Medicine*, Osiris 2nd Series 10, 1995, s. 164–193.

⁷ Namátkou, Otto BRUNFELS, *Catalogus illustrium medicorum, sive De primis medicinae scriptoribus*, Strasbourg 1530; Symphorien CHAMPIER, *De medicinae claris scriptoribus...*, Lyon 1506, či Remaclus FUCHS, *Illustrium medicorum, qui superiori saeculo florerunt, ac scripserunt, vitae*, Paris 1541, a další.

⁸ Například Francis J. BROOKS, *Revising the Conquest of Mexico: Smallpox, Sources, and Population*, *Journal of Interdisciplinary History* 24, 1993, č. 1 (Summer), s. 1–29; Robert McCaa, *Spanish and Nahuatl Views on Smallpox and Demographic Catastrophe in Mexico*, *Journal of Interdisciplinary History* 23, 1995, č. 3 (Winter), s. 397–431; Adrienne MAYOR, *The Nessus Shirt in the New World: Smallpox Blankets in History and Legend*, *The Journal of American Folklore* 108, 1995, č. 427 (Winter), s. 54–77.

desetiletích jsme svědky trendu, který začíná vědu v některých oblastech společenského působení ohrožovat.⁹

Abych svůj komentář nějak shrnul, Špeldova kniha je velmi užitečnou pomůckou pro studenty i profesionály. Měla by patřit k povinné četbě všech, kdo se nějak blíží svým zájmem k dějinám vědy či vzdělanosti a rozhodně ji doporučuji i historikům, kteří studují jiné oblasti. Naprostou nezbytností je pak pro všechny přírodovědce a lékaře, kteří uvažují o tom, že by zabrousili do hájemství múzy historie Kleió, protože jim přístupnou formou ukáže, že historie není dějepis.

Karel Černý

Evropské časopisy pro dějiny univerzit

Před nedlouhým časem přinesl náš časopis dvě zprávy o svých „příbuzných“ v zahraničí. Čtenářům představil anglickojazyčný časopis *History of Universities* vydávaný od roku 1981, dnes jako oficiální periodikum Mezinárodní komise pro dějiny univerzit v *Oxford Press* dvakrát ročně,¹ a německojazyčnou ročenku *Jahrbuch für Universitätsgeschichte*, vycházející od roku 1998 v Berlíně.²

Od zprávy o posledním čísle *History of Universities* se profil časopisu nijak nezměnil. K dispozici je koncem roku 2010 osm svazků čtyř ročníků (2004–2008), ročník 2009 není v knihovně Ústavu dějin UK a archivu UK zatím k dispozici, první číslo ročníku 2010 bylo avizováno na listopad roku 2010. Časopis dnes vychází ve stejné úpravě, jako před sedmi lety, se stejným vedoucím redaktorem (M. Feingold) i redakční radou. Nijak se nezměnil ani jeho obvyklý obsah, spíše se v poměrně krátkém období čtyř ročníků jen potvrdilo jeho téměř výhradní zaměření na středověké a raněnovověké dějiny „klasických“ evropských univerzit (tj. především britských, francouzských a italských). Ostatní období (19. a zvláště 20. století) a regiony (střední Evropa včetně Německa, východní a severní Evropa, mimoevropské univerzity) jsou v posledních ročnících zastoupeny minimálně. Bohemika kupodivu patří k zastoupeným výjimkám. V prvním čísle ročníku 2005 byl publikován článek Paula Shorea o divadle v jezuitských školách ve střední Evropě,³ dvakrát se objevila recenze zahraničního titulu s bohemikální tematikou.⁴ Nejvýznamnějším bohemikálním počinem je skutečnost, že počínaje druhým svazkem ročníku 2007 se podařilo obnovit vydávání bibliografie k dějinám vysokého školství české provenience. Především zásluhou knihovnice Ústavu dějin UK a archivu UK Jiřiny Urbanové přináší od té doby pravidelná

⁹ Vyjádřením tohoto vývoje je například slavný spor o zavedení výuky inteligentního designu do výuky amerických státních škol v pensylvánském Doveru. Je také známo, že se administrativa prezidenta G. Bushe ml. snažila ovlivnit výzkum NASA týkající se globálního oteplování a podařilo se jí významně zkomplikovat výzkum využívající zárodečných buněk, obojí bylo nepochybně motivováno nábožensky. A konečně svoji váhu má i fakt, že v posledních amerických prezidentských volbách se viceprezidentkou téměř stala žena, která v duchu doslovného evangelického biblismu věří, že svět byl stvořen před šesti tisíci lety během sedmi dnů.

¹ Petr SVOBODNÝ, *History of Universities*, AUC–HUCP 43, 2003, 1–2, s. 287–290.

² Blanka ZILYNSKÁ, *Jahrbuch für Universitätsgeschichte*, AUC–HUCP 43, 2003, 1–2, s. 291–294.

³ Paul SHORE, *Baroque Drama in Jesuit Schools of Central Europe, 1700–1773*, *History of Universities* (dále jen HoU) 20, 2005, 1, s. 146–179.

⁴ V čísle 2004/1 na monografii P. Shorea *The Eagle and the Cross. The Jesuits in Late Baroque Prague* z roku 2002 a v čísle 2006/1 na monografii E. P. Bose *Logica Modernorum in Prague about 1400* z roku 2004.

mnohastránková rubrika *Bibliography* vedená Marcem Nelissenem v každém čísle kolem 70 položek o knihách i významnějších článcích publikovaných v České republice. V ročnících 2007–2008 tak zatím vyšly údaje o 227 titulech z let 1994–2002 (plus doplňky k letům 1992–1996). Pro historiky vysokého školství jsou ovšem pochopitelně relevantní rovněž některé další národní bibliografie, především rakouská nebo německá.

Na rozdíl od staršího časopisu *History of Universities*, zaměřeného výrazně na univerzity středověku a raného novověku, se mladší ročenka *Jahrbuch für Universitätsgeschichte* zaměřuje především na moderní a soudobé dějiny (18.–20. století). Od poslední souhrnné recenze se základní parametry ročenky nezměnily: hlavními vydavateli jsou nadále Rüdiger von Bruch a Marie-Luise Bott(ová) z historického ústavu Humboldtovy univerzity, vydavatelem *Franz Steiner Verlag* ve Stuttgartu. Nové jsou webové stránky časopisu <http://jbug.geschichte.hu-berlin.de>, které přinášejí především rozsáhlá abstrakta příspěvků aktuálního čísla. K původním čtyřem hlavním rubrikám (články, materiály/edice, miscelanea, recenze) přibyla rubrika „z univerzitních archivů“. Trend ročenky představovat tematická čísla je zachován i nadále v ročnících 2004–2010 (svazek 7–13). Vzhledem k tematickému zaměření jednotlivých čísel byla zavedena praxe „hostujících editorů“, pravidelné rubriky redigovala převážně Marie-Luise Bott(ová).

Tématem 7. svazku (2004) byly univerzity a kolonialismus v redakci Andrese Eckerta. V deseti příspěvcích se tak dostalo především na mimoevropské univerzity v 19. a 20. století a „koloniální“ tematiku na německých univerzitách. V rámci tématu byla ovšem podána také historie ruské vědecké emigrace a zvláště Ruské lidové univerzity v Praze v letech 1917–1939.⁵ Výsostnému tématu soudobých dějin – vědě a univerzitám v rozděleném Německu v 60. letech – byl věnován 8. svazek (2005) v redakci Ralpa Jessena a Jürgena Johna (úvodní studie editorů plus sedm případových studií). Starším obdobím univerzitních dějin se zabýval 9. svazek (2006) na téma univerzity ve Staré říši v raném novověku, editovaný Winfriedem Müllerem na počest Rainera A. Müllera (historika univerzit z bavorského Eichstättu). Téma univerzitní každodennosti v 10. ročníku (2007) přineslo deset příspěvků, časově se prostírajících od 16. do 20. století, se dvěma výjimkami z německého prostředí. Hostujícím editorem svazku byl Wolfgang Kaschuba. Hlavním tématem 11. ročníku (2008) jsou katolické univerzity ve 20. století (tři z pěti článků jsou věnovány Eichstättu), editorem byl E. W. Zschaler. Vedle nich jsou ovšem v hlavní rubrice příspěvků zařazeny i studie s jinou tematikou, mj. dva o univerzitních dějinách v Rusku a jeden o „podzemních univerzitách“ v Československu v letech 1948–1989.⁶ Pod souhrnné označení univerzity a hranice racionality se ve 12. ročníku (2009) dostala rozmanitá témata, jako hypnóza, okultismus a psychoanalýza, národně hospodářské vize, rasová biologie, katolické tradice, působení židovských učitelů v Berlíně 1871–1933 nebo pedagogika v NDR. Hostujícími editory byli tentokrát Hans-Christoph Liess a Helmut Zander. Dosud poslední ročník (13/2010) představil univerzitní reformy od středověku do současnosti, tedy v širokém tematickém, časově i regionálním vymezení. K profilujícím problémům patří mj. konfesionalizace německých univerzit v 16. století, proměny štrasburské univerzity po roce 1871 a 1919, zakládání nových univerzit v SRN v 60. letech 20. století, osudy norské univerzity

⁵ Irina V. SABENNIKOVA, *Die Russische Volksuniversität (R. N. U.) in Prag*, *Jahrbuch für Universitätsgeschichte* (dále jen *JbUG*) 7, 2004, s. 215–226.

⁶ Barbara DAY, *International aspects of the „underground university“ in Czechoslovakia, 1948–1989*, *JbUG* 11, 2008, s. 199–212.

v Oslo za nacistické okupace, projekt Evropské univerzity v Sársku nebo působení Mezinárodní asociace univerzit v 50. a 60. letech. Editory byli čelní představitelé německých univerzitních dějin, Rainer C. Schwinges a Rüdiger von Bruch.

V rubrice miscelanei se objevují obvykle jeden až dva příspěvky, nejčastěji pro 19.–20. století, starší období nejsou ale výjimkou, převažují články z německé jazykové oblasti. Edice se neobjevují ve všech ročnících, převažují opět německé materiály z 19.–20. století (mj. pro období nacionálního socialismu). Příjemnou výjimkou je materiál k podzemnímu studiu v Praze koncem 80. let.⁷ V rubrice „z univerzitních archivů“ byly představeny rovněž převážně německé instituce, podobně jako v recenzích převažuje produkce německých autorů a nakladatelství, většinou o moderních a soudobých dějinách. I zde ovšem najdeme bohemikální tituly, například recenzi sborníku editovaného Hansem Lembergem *Universitäten in nationaler Konkurrenz. Zur Geschichte der Prager Universitäten im 19. und 20. Jahrhundert* z roku 2003.⁸

Závěrečným materiálem doposud posledního ročníku (13/2010) je kumulativní obsah svazků 1–12 (1998–2009).⁹ Na jeho základě je možné sestavit následující statistiku: příspěvků (tj. články, edice, miscelanea, informace o archivech, ale také souhrnné recenze, zprávy o konferencích a editorially k tematickým číslům) se všeobecnou tematikou bylo celkem 32. Příspěvků k německým univerzitním dějinám bylo 27 se všeobecnou tematikou, 21 pro období do roku 1800, 42 pro období let 1800–1933 a 37 pro soudobé dějiny (po roce 1933). Poměrně velké zastoupení měla východoevropská tematika (včetně české), celkem 31 příspěvků (bez časového členění), ostatní Evropa a mimoevropské univerzity byly představeny v 17 příspěvcích. Podobně členěn je rejstřík k recenzím: 11 všeobecných, 10 všeobecných s německou tematikou, čtyři o německých titulech zahrnujících období před rokem 1800, 26 období 1800–1933, 31 období po roce 1933. Tituly o východoevropských univerzitách byly recenzovány v 11 případech, o ostatních v devíti případech.

Statistika na základě kumulativního obsahu jen potvrzuje, že těžiště berlínské ročenky *Jahrbuch für Universitätsgeschichte* leží v soudobých dějinách německých a východoevropských univerzit, a pro českého badatele tak tvoří vítaný doplněk k tematicky, periodizačně a regionálně výrazně protikladnému časopisu *History of Universities*.

Petr Svobodný

Dvě berlínská výročí

V roce 2010 si Berlín připomněl kulatá výročí dvou významných institucí, určujících po tři, respektive dvě století úroveň vysokoškolské výuky a vědy v hlavním městě Německa. První z nich je dnešní univerzitní nemocnice Charité, založená v roce 1710, druhou pak Humboldtova univerzita založená o sto let později.

⁷ Karoline von GRAEVENITZ, *Die Abenduniversität der Prager Bohemisten. Hochschulbildung im Untergrund am Ende der kommunistischen Diktatur*, JbUG 12, 2009, s. 157–188.

⁸ Recenze K.-H. EHLERSE vyšla v JbUG 9, 2006, s. 261–266 a v poznámkách odkazuje mj. na čtyřsvazkové Dějiny Univerzity Karlovy z let 1995–1998 nebo na některé tituly A. Míškové.

⁹ JbUG 13, 2010, s. 281–294.

Charité, fungující původně jako morový špitál za berlínskými hradbami, se postupně vyvinula v nejznámější berlínskou nemocnici. Během 19. století se její expandující pracoviště stala nejenom největším berlínským zdravotnickým zařízením, ale také jedním z nejvýznamnějších center evropské medicíny (připomeňme alespoň působení patologa, sociálního lékaře a politika Rudolfa Virchowa). Některá z jejích oddělení se postupem doby stala také výukovými klinikami berlínské lékařské fakulty. Po roce 1945 patřila tehdejší východoberlínská Charité v srdci Berlína, bezprostředně přiléhající k sektorové hranici, respektive ke „zdi“, k výkladním skříním zdravotnictví, lékařské vědy a výuky Německé demokratické republiky. Po sjednocení Německa prošla klinická pracoviště lékařských fakult východoberlínské Humboldtovy univerzity a západoberlínské Svobodné univerzity pozoruhodným vývojem. Dnes jsou spojeny ústavy a kliniky obou univerzit v konglomerátu nemocnic a dalších pracovišť obou fakult pod názvem *Charité-Universitätsmedizin Berlin*. Jeho jádrem je právě historická Charité v sousedství dvou ze symbolů sjednoceného Berlína, Spolkového sněmu a Hlavního nádraží, označovaná jako campus *Charité-Mitte* (vedle tří dalších velkých medicínských campusů).¹ Součástí komplexu *Charité-Universitätsmedizin* je také Ústav pro dějiny medicíny (vzniklý rovněž spojením dvou původních ústavů, západoberlínského a východoberlínského)² a Berlínské muzeum dějin medicíny, sídlící v areálu historické Charité v budově původního Virchowova patologického ústavu.³

Muzeum připravilo v jubilejním roce vedle zajímavé stálé expozice dějin berlínské medicíny, včetně částí věnovaných Charité a lékařské fakultě, příležitostnou výstavu s názvem *Charité. 300 let medicíny v Berlíně* (březen 2010 – únor 2011). Výstava byla koncipována podobně jako publikace k dějinám nemocnice, o které bude ještě řeč. Kromě institucionálních dějin, stavebního vývoje a velkých osobností byla jednotlivá období ve vývoji nemocnice představena pohledem na jednu z nemocí, která v dané době představovala největší problém, ať již zdravotnický, nebo vědecký.

O vydání nové publikace k dějinám hlavní berlínské nemocnice se postarali autoři z okruhu pracovníků zmíněného Ústavu dějin lékařství. Editory kolektivního díla s názvem *Die Charité. Geschichte(n) eines Krankenhauses* jsou Johanna Blecher a Volker Hess.⁴ Dílo je členěno do devíti chronologicky řazených kapitol. V jejich rámci je největší pozornost věnována převládajícímu zdravotnickému či vědeckému problému, se kterým se Charité v dané době potýkala, a také jejímu místu v rámci klinické výuky. Autorkou první kapitoly o letech 1710–1790, kdy nemocnice začínala jako morový špitál a posléze jako místo výuky vojenských lékařů, je I. Marz(ová). První polovinu 19. století zpracoval ve dvou kapitolách V. Hess, který kladl důraz na léčbu psychicky nemocných na přelomu století a na revoluci v interní medicíně, spjatou mj. s vývojem laboratorních technik (20.–40. léta). Druhá polovina 19. století a období Výmarské republiky je zpracována ve třech kapitolách autorským kolektivem G. Baader, T. Beddies, M. Hulverscheidt(ová). Hlavními pilíři dějin nemocnice v tomto období jsou postupně: zavádění chirurgie jako akademické disciplíny v prostředí vojenské lékařské akademie (1850–1890), rozvoj pediatrie a výstavba nového areálu nemocnice v letech 1890–1918 a konečně období po první světové válce, kdy se nemocnice vymanila z dohledu vojenského eráru a stala se jedním z míst klinické výuky

¹ <http://www.charite.de/>

² <http://www.charite.de/medizingeschichte/institut.htm>

³ <http://www.bmm.charite.de/museumtransparent/geschichte.htm>

⁴ Johanna BLECHER – Volker HESS (Hgg.), *Die Charité. Geschichte(n) eines Krankenhauses*, Berlin 2010, 299 ss.

civilní lékařské fakulty, v době, kdy největších úspěchů dosahovala mj. její dermatovenerologická klinika. Období národního socialismu zpracovali odborníci na medicínu „pod hákovým křížem“ U. Schagen a S. Schleiermacher(ová).⁵ Ti pochopitelně akcentují politické souvislosti činnosti nemocnice a univerzitních klinik: arizaci, přizpůsobení, kolaboraci a odboj na jedné straně a profilující biomedicínskou vědu „hnědého“ období, rasovou hygienu na straně druhé. Schagen a Schleiermacher(ová) zpracovali také poválečné období nemocnice „v troskách“ a proces denacifikace (1945–1948) i období rekonstrukce a inovací v podmínkách NDR před stavbou berlínské zdi (1961). Teprve tehdy se Charité definitivně stala hlavní klinickou základnou (východo)berlínské univerzity. Pozoruhodné jsou zvláště exkurzy o působení členů SED a spolupracovníků Stasi v nemocnici. Období po roce 1961 je zpracováno bohužel již jen velice stručně v pětistránkovém epilogu V. Hesse.⁶ Součástí knihy je pochopitelně poznámkový aparát, soupis pramenů a literatury, obrazové přílohy a rejstříky. Kromě této kolektivní monografie nabízejí berlínská knihkupectví aktuálně ještě několik, spíše populárně zaměřených zpracování dějin nemocnice.⁷

* * *

Berlínská univerzita (původně Univerzita Friedricha Wilhelma, dnes Humboldtova univerzita) byla založena v roce 1810 jako zhmotnění idejí Wilhelma von Humboldta o univerzitě jako místu výuky a vědy. Postupem času se vyvinula z ústřední univerzity pruského státu v největší a v mnoha ohledech nejvýznamnější univerzitu Německé říše, Výmarské republiky, Třetí říše i Německé demokratické republiky. Třísté výročí oslavuje po dvaceti letech své restrukturalizace v nových podmínkách Spolkové republiky rozšířené o „nové“ spolkové země i v podmínkách přestavby evropského školství (jako *pars pro toto* zmiňme například tzv. boloňský proces). Podobně jako v případě Charité, patřily k oslavám výročí založení také výstavy a jubilejní publikace.

Výstava s názvem *Mittendrin. Eine Universität macht Geschichte* byla přístupná poměrně krátce (duben až srpen 2010) v prostorách čerstvě otevřené novostavby univerzitní knihovny. Zprovoznění knihovny s názvem *Jacob-und-Wilhelm-Grimm-Zentrum* (největší z knihoven s volně přístupnými fondy v německojazyčných zemích) v předvečer jubilejního roku (listopad 2009) bylo vedle výstavy jedním ze šesti hlavních projektů univerzitních oslav. Dalšími byly umělecká výstava *Kunst im Foyer*, série panelových diskusí o budoucnosti vědy, série akcí pro veřejnost a konference o budoucnosti humboldtovského univerzitního modelu. Každý z hlavních projektů měl ilustrovat stěžejní zásady univerzity na počátku 21. století: nezávislost, výuku, svobodu, zodpovědnost, vědu a budoucnost.⁸

Výstava byla instalována v několika tematických celcích ve vstupních prostorách knihovny, která leží v bezprostřední blízkosti historické hlavní budovy Humboldtovy univerzity na Unter den Linden. Hlavními tvůrci výstavy byli autor scénáře Heinz-Elmar Tenorth, profesor dějin pedagogiky Humboldtovy univerzity, a kurátorky Ilka Thom(ová) a Kirsten

⁵ Srovnej mj. jimi redigovaný sborník: Sabine SCHLEIERMACHER – Udo SCHAGEN (Hgg.), *Die Charité im Dritten Reich. Zur Dienstbarkeit medizinischer Wissenschaft im Nationalsozialismus*, Paderborn–München–Wien–Zürich 2008, 272 ss.

⁶ Tomuto období je ovšem věnována velká část sborníku: Rainer HERRN – Laura HOTTENROTT (Hgg.), *Die Charité zwischen Ost und West 1945–1992*, Berlin 2010, 432 ss.

⁷ Volker HESS, *Die Charité in Berlin*, Berlin 2010, 158 ss.; Ernst Peter FISCHER, *Die Charité*, Berlin 2009 (2. vydání 2010), 288 ss.; Claudine HENGSTENBERG, *300 Jahre Charité*, Berlin 2009, 188 ss.

⁸ Program jubilejních oslav je k dispozici na <http://www.hu200.de/front-page>.

Weining(ová), za spolupráce řady dalších odborníků z různých univerzitních i mimouniverzitních pracovišť, kteří se podíleli na výstavě buďto autorsky, nebo jako zapůjčitelé exponátů. Titul výstavy *Mittendrin. Eine Universität macht Geschichte* měl podle autorů akcentovat její místo „uprostřed“: uprostřed města, společnosti, politického dění, rozvoje bádání i vyučování; podtitul pak její roli v dějinách i reflexi vlastní minulosti. Vzhledem k tomu, že výstava neměla dlouhého trvání, je o to záslušnější, že již v jejím průběhu vyšel obsáhlý katalog, který je trvalým svědectvím o tomto rozsahem nevelkém, ale obsahem mimořádném výstavním počínu.⁹ Katalog kromě přehledu tematických částí a exponátů přináší několik odborných studií sepsaných špičkovými představiteli německé historiografie univerzit, vědy a vzdělanosti. První studie katalogu o německém univerzitním modelu a jeho vztahu k realitě berlínské univerzity D. Langewiescheho¹⁰ uvozuje katalogovou část o prvním oddílu výstavy, která představila, „jak to vše začalo... a co z toho bylo“, tedy zhruba řečeno institucionální vývoj berlínské univerzity v politických, společenských a kulturních kontextech Berlína a Německa 19. a 20. století. Sylvia Platschek(ová) napsala pro katalog esej o univerzitních slavnostech a sebezprezentacích,¹¹ mimochodem tématu, jemuž bude věnována samostatná konference *Academic culture of remembrance. The combination of university history, jubilees and academic heritage*, která se bude konat v březnu 2011 v Gentu a kde bude Platscheková jedním z hlavních řečníků.¹² Její esej je v katalogu přechodem ke druhé části výstavy o „svobodě a užítku vědy“, tedy o postavení a roli vědy a vědců v různých režimech. Téma je představeno jednak jako základní lineární vývoj hlavních vědeckých institucí v rámci univerzity, jednak na příkladu několika vynikajících vědců a jejich objevů a výkonů. Téma svobody a užitečnosti vědy pak shrnuje ve svém eseji vídeňský historik Mitchel G. Ash.¹³ Třetí oddíl výstavy o aktérech akademického života představil vědecké pracovníky, vyučující i studenty během uplynulých století jak ze statistického a socioekonomického hlediska, tak jako individuality – „typické“ studenty nebo „hvězdy, zakladatele a reformátory“ z řad učitelů. Profesorům a studentům se pak v průvodních textech věnují dva přední reprezentanti bielefeldské školy sociálních dějin (především otázek tzv. *Bildungsbürgertum*), Peter Lundgreen a Konrad H. Jarausch.¹⁴ Poslední částí výstavy byl oddíl o místech, kde se věda provozovala a provozuje – učebnách, knihovnách, laboratořích, klinikách, sbírkách, terénních výzkumech. Téma svou studií doprovodil Peter Weingart.¹⁵

Všechna témata byla prezentována ve výtvarně výrazné podobě, již dominovaly obrovské červené kostky, prostřednictvím atraktivních exponátů všech typů: trojrozměrné předměty, knihy, obrazy, fotografie, doprovodné texty, plány, grafy, interaktivní počítačové prezentace. V rámci všech témat jsou pochopitelně akcentována nejproblematictější období univerzitních dějin, tedy období „hnědé“ i „rudé“.

⁹ Ilka THOM – Kirsten WEINING (Hgg.), *Eine Universität macht Geschichte*, Berlin 2010, 304 ss.

¹⁰ Dieter LANGEWIESCHE, *Das deutsche Universitätsmodell und die Berliner Universität. Wandel und Kontinuität von Selbstbildern*, in: I. Thom – K. Weining, *Eine Universität*, s. 24–33.

¹¹ Sylvia PLATSCHKEK, *Festkultur und Selbstinszenierung deutscher Universitäten*, in: I. THOM – K. WEINING, *Eine Universität*, s. 88–95.

¹² www.ugentmemorie.be

¹³ Mitchell G. ASH, *Von Freiheit und Nutzen der Wissenschaft*, in: I. Thom – K. Weining, *Eine Universität*, s. 174–182.

¹⁴ Peter LUNDGREEN, *Professoren – Wissenschaftler, Hochschullehrer, Bildungsbürger*, in: I. Thom – K. Weining, *Eine Universität*, s. 248–255; Konrad H. JARAUSCH, *Wissenschaft und Politik*, *ibid.*, s. 256–263.

¹⁵ Peter WEINGART, *Orte der Forschung*, in: I. Thom – K. Weining, *Eine Universität*, s. 296–303.

Hlavním edičním počinem k 200. výročí založení berlínské univerzity mělo být kolektivní čtyřsvazkové zpracování univerzitních dějin se souhrnným názvem *Geschichte der Universität Unter den Linden 1810–2010* pod vedením již zmiňovaného profesora Heinz-Elmara Tenortha. Do konce jubilejního roku vyšel ovšem pouze 4. svazek s podtitulem *Genese der Disziplinen – die Konstitution der Universität*,¹⁶ další jsou plánovány na rok 2011. (Souhrnná recenze o nich bude publikována až po vydání celého souboru.)

Z novější produkce k dějinám první berlínské univerzity je tak k dispozici například sborník z konference o období 1945–1990, která se konala v březnu 2009 pod názvem *Die Linden-Universität 1945 bis 1990 – Zeitzeugen, Einblicke, Analysen*. Příspěvky v publikovaném sborníku jsou členěny do osmi tematických okruhů: dějiny Humboldtovy univerzity v kontextu dějin vědy, základní vědy a interdisciplinární obory, přírodní vědy, medicína, psychologie a pedagogika, společenské vědy a příspěvky z pódiové diskuse o Humboldtově univerzitě v přelomovém období.¹⁷

Ačkoliv tato zpráva nechce a nemůže podat vyčerpávající informaci o nejnovějších publikacích k berlínským univerzitním dějinám, rád bych zmínil pro úplnost alespoň dva sborníky k historii druhé berlínské univerzity, Svobodné univerzity (původně v Západním Berlíně) v letech 1948–2008.¹⁸

K tématu univerzitních jubileí jako příležitosti k sebezprezentaci a reprezentaci bychom se ještě rádi vrátili, přinejmenším v recenzích na několiksvazkové dějiny univerzit v Lipsku (2009) a v Berlíně (2010) nebo ve zprávě o výše zmíněné gentské konferenci.

Petr Svobodný

Přispěla diskuse o západoněmeckém roce 1968 po roce 1989 k demytologizaci studentského protestního hnutí?¹

Když 5. května 1967 vystoupil jeden z představitelů Socialistického svazu německého studentstva (SDS) Peter Schneider před shromážděním všech fakult Svobodné univerzity v Berlíně s projevem k výročí konce druhé světové války, byli všichni přítomní svědky nevídané události. Nesmlouvavý kritik společenských poměrů ve Spolkové republice Německo a na Svobodné univerzitě v Západním Berlíně v projevu později nazvaném *Wir haben Fehler gemacht* (Dělali jsme chyby) vyčetl všechny projevy naivity, kterých se dopustili studenti v SRN na Svobodné univerzitě v Berlíně, když po dlouhá léta mlčeli k univerzitním a společenským nepravostem a nešvarům, jichž byli svědky. Studentům vyčítal, že jsou pasivní, poddajní a slepě se podřizují univerzitním rituálům, ustupují autoritám, neprotestují proti nesmyslným byrokratickým procesům a zaslepeně plní studijní povinnosti u předmětů, jejichž náplň nemá žádný vztah k aktuálním společenským problémům, které

¹⁶ Heinz-Elmar TENORTH (Hg.), *Geschichte der Universität Unter den Linden 1810–2010. Genese der Disziplinen – die Konstitution der Universität*, Berlin 2010, 400 ss.

¹⁷ Wolfgang GIRNUS – Klaus MEIER (Hgg.), *Die Humboldt-Universität Unter den Linden 1945 bis 1990. Zeitzeugen – Einblicke – Analysen*, Leipzig 2010, 653 ss.

¹⁸ Karol KUBICKI – Siegwald LÖNNENDONKER (Hgg.), *Die Freie Universität Berlin 1948–2007. Von der Gründung bis zum Exzellenzwettbewerb*, Göttingen 2008, 253 ss.; Jessica HOFFMANN – Helena SEIDEL – Nils BARATELLA (Hgg.), *Geschichte der Freien Universität Berlin. Ereignisse – Orte – Personen*, Berlin 2008, 307 ss.

¹ Příspěvek zpracován v rámci projektu č. 261505 Specifického výzkumu Univerzity Karlovy v Praze.

bylo podle něj třeba neodkladně řešit. Schneiderův projev byl apelem na to, aby studenti změnili svůj dosavadní přístup ke Svobodné univerzitě v Berlíně, kterou spoluzakládali, aby přestali být pasivní a začali se zajímat o poměry na univerzitě i v Německu. Projev zakončil přirovnáním zkostnatělých poměrů na Svobodné univerzitě v Západním Berlíně ke společenské situaci v celé Spolkové republice Německo a vyzval přítomné k ukončení pasivity a k přechodu k aktivnímu odporu, což demonstroval hned na místě tím, že nabádal účastníky shromáždění, aby vstali ze židlí a demonstrativně se posadili na zem.² Zda přítomní studenti a pedagogové jeho výzvu vyslyšeli, se dnes už ze záznamu projevu nedozvíme. Podstatné na této události však bylo, že Schneiderův projev téměř symbolicky ukončil první pokojnou fázi studentského protestního hnutí ve Spolkové republice Německo a předznamenal přechod k horké fázi studentských protestů, které kulminovaly na přelomu let 1969/1970, kdy se studentské protestní hnutí rozpadlo do řady znesvářených skupin marxisticko-leninského stříhu.

Měsíc po Schneiderově projevu byl v Západním Berlíně po demonstraci při příležitosti návštěvy perského šáha Rezi Pahlavího a jeho choti v Západním Berlíně (po oficiální návštěvě v Československu) před budovou opery zastřelen student germanistiky na Svobodné univerzitě v Berlíně Benno Ohnesorg. Schneiderův projev byl nejen symbolickým přechodem od pasivní reflexe společenských událostí ve Spolkové republice Německo a v Západním Berlíně k aktivnímu odporu, ale i ukázkou *modu operandi* představitelů tamního studentského protestního hnutí. V projevu Schneider každou větou apeloval na svědomí studentů a na jejich mnohdy skrývané pocity stresu a frustrace z různých těžkostí, které nezbytně provázejí každé náročné studium. Současně každou větou uvozenou slovy „*Wir haben Fehler gemacht*“ apeloval na to, aby od pasivity přešli k odporu vůči univerzitním autoritám a k odporu k celému politickému systému a společenským poměrům ve Spolkové republice.

Svobodná univerzita v Berlíně podle něj byla mikrokosmem těchto nešvarů a současně společenskou laboratoří, kde se rebelující studenti pokusili poprvé prosadit své představy o společenských změnách. Byl to revoluční projev, navíc zakončený symbolickou výzvou k opuštění jistot (sedadel) a sesednutí na zem (návrat do nepohodlné reality a počátek aktivního odporu). Tuto formu protestu (*sit-in*) převzal Socialistický svaz německého studentstva ze severoamerických univerzit, kde čerpal inspiraci. Cílem bylo narušit chod univerzity a upozornit tak na problémy, které podle názoru protestujících studentů již nebylo možné řešit prostřednictvím tradičních univerzitních orgánů.³

Studentské protestní hnutí v SRN získalo vzor a inspiraci v protestním hnutí americkém, které vzniklo jako reakce na zákaz politických aktivit na univerzitě v kalifornském Berkeley, diskriminaci černošského obyvatelstva a jako odpor k válce ve Vietnamu.⁴ Teoretické odůvodnění protestů nacházelo zejména v myšlenkách sociologů Frankfurtské školy (hlavně u Herberta Marcuseho), sdružených před druhou světovou válkou v Institutu pro sociální výzkum ve Frankfurtu nad Mohanem, kteří se po roce 1945 vraceli do Německa z exilu ve Spojených státech amerických. Veřejně projevovaný odpor k autoritativně nahlíženým společenským a politickým poměrům a k válce ve Vietnamu se pro mnohé

² Jürgen MIERMEISTER – Jochen STAADT (Hgg.), *Provokationen. Die Studenten- und Jugendrevolte in ihren Flugblättern 1965–1971*, Darmstadt–Neuwied 1980, s. 47.

³ Joachim SCHARLOTH, *Revolution der Sprache? Die Sprache der 68er*. Staženo z <http://www.bpb.de/themen/GE8AJE.htm> dne 26. 12. 2009.

⁴ Wolfgang KRAUSHAAR, *Denkmodelle der 68er Bewegung*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Bd. 22–23, 2001, s. 14–27.

z rebelujících studentů stal příležitostí, jak se odlišit od předchozích generací, které podle nich bez účinného odporu přijaly nástup národních socialistů k absolutní moci v lednu 1933. Vyrovnávání s minulostí členů vlastní rodiny, představitelů politických stran, pracovníků státních institucí i univerzitních profesorů bylo pro řadu aktérů studijního protestního hnutí katalyzátorem požadavků na rozsáhlé reformy ve veřejném životě. Zvláště markantní to bylo na univerzitách, které od konce druhé světové války zažily nebývalý příliv nových studentů, ale nedošlo k jejich vnitřní reformě. Právě univerzity se pro mnohé z protestujících studentů staly nejbližším příkladem nereformovaných rozhodovacích mechanismů a teoretickou základnou pro kritiku autoritativních poměrů jak na univerzitě, tak i v celé společnosti, které se podle nich projevovaly hlavně nebezpečnou koncentrací moci výkonné a jejím propojením s velkými médii.

V této stati představím na příkladu tří textů diskusi o studentském protestním hnutí ve Spolkové republice Německo v šedesátých letech dvacátého století a pokusím se odpovědět na otázku, zda pád berlínské zdi přispěl k demytologizaci tohoto hnutí. Vybral jsem texty tří autorů, které podle mého názoru dobře reprezentují současný stav poznání o tomto fenoménu poválečných západoněmeckých dějin: Borise Spixe jako představitele mladé generace historiků, kteří se zabývají komparací studentských protestních hnutí, Götzeho Alyho jako představitele generace rebelujících studentů zpětně kriticky hodnotících své tehdejší postoje a Jaroslava Pažouta jako představitele mladé generace českých historiků, kteří si vzali toto téma za své.

Diskuse o studentském protestním hnutí 60. let 20. století před rokem 1989

Studentské protestní hnutí v Spolkové republice Německo se od samotných počátků na přelomu padesátých a šedesátých let vyznačovalo tím, že k aktuálním otázkám, kterými se zabývalo, vycházelo současně z per jeho představitelů i kritiků velké množství textů různé kvality. Nejednalo se jen o práce myslitelů, které lze s určitou nadsázkou označit za jeho duchovní otce (Marcuse, Habermas, Agnoli, Brückner ad.), ale i o jeho kritiky (Dietz, Sontheimer, Thielicke, Scherer ad.) a o řadu publicistů, kteří studentské hnutí většinou skandalizovali. Zatímco „duchovní otcové“ studentského protestního hnutí se snažili o revizi marxismu v souvislosti s politickým a hospodářským vývojem v obou částech rozdělené Evropy, kritici hnutí se snažili hlavně pochopit jeho příčiny. Některé pozoruhodné práce kritizující západoněmecký parlamentarismus a ústavní stát (zejména z pera Johannese Agnoliho a Karla Jasperse), vyvolávaly u představitelů společenských věd na západoněmeckých univerzitách vášnivě diskuse.⁵ Ke shodě mezi znesvářenými tábory kritiků a zastánců poválečného západoněmeckého parlamentarismu však nikdy nedošlo. Jednalo se totiž o spor, který vycházel z rozdílných názorů na politickou situaci v Evropě mocensky rozdělené na americkou a sovětskou sféru vlivu a týkající se přímo základních zájmů vzájemně nepřátelských režimů. Takto byl alespoň vnímán zastánci západoněmeckého parlamentarismu.⁶ Kritici většinou podrobovali kritické analýze i parlamentní sbory států ležících na východ od železné opony. Jejich hlavním zájmem však

⁵ Johannes AGNOLI – Peter BRUECKNER, *Die Transformation der Demokratie*, Hamburg 2004.

⁶ Heinrich DIETZ, *Faszination der Revolte. Jugend und ewiges Jakobinertum*, Stuttgart 1970.

bylo poukazovat na charakter parlamentarismu západoněmeckého, který nepovažovali za demokratický, protože podle nich odporoval důležitým principům Základního zákona z roku 1949.⁷ Ve sporech těchto dvou znesvářených táborů byla až zarážející neochota pochopit argumenty druhé strany dílem vyplývající z obavy zastánců západoněmeckého parlamentarismu, že jeho kritika v posledku znamená snahu nastolit v SRN obdobný politický režim jako v Německé demokratické republice, a tedy o *de facto* rozšíření sovětské mocenské sféry v Evropě.

Řada kritiků společenských poměrů v SRN a v Západním Berlíně se však od studentského protestního hnutí distancovala (např. Adorno či Habermas). Jejich texty začaly od konce padesátých let měnit dosud převažující diskurz ve společenských vědách. Myšlenky nesmlouvavě kritizující západoněmecký parlamentarismus (Agnoliho teze o involuci parlamentarismu a o fikci politické svobody), které byly až na výjimky (např. Wolfgang Abendroth na univerzitě v hesenském Marburku) v západoněmeckých společenských vědách v letech 50. nevídané. Doposud na německých univerzitách převládal výklad západoněmeckého parlamentarismu v rámci studia spojenci implantované nauky o demokracii (*Demokratiewissenschaft*). Kritický přístup reprezentovaný těmito mysliteli (s výjimkou Marcuseho, který se od studentského hnutí nikdy nedistancoval) však měl význam pro zahájení skutečně pluralitní diskuse o fungování a struktuře politického systému ve Spolkové republice Německo a potažmo v celé západní Evropě bez jakýchkoli tabu, které byly charakteristické pro období poválečné rekonstrukce a politické konsolidace. Kritické vyrovnání s pojetím západoněmecké *Demokratiewissenschaft* (po vzoru amerických, britských a francouzských univerzit) přispělo bezpochyby k demokratizaci veřejného mínění a politiky před rokem 1990. Odklon od přístupu ve společenských vědách později nazvaném jako ontologicko-normativní, jež preferovala ve vládních programech do šedesátých let dvacátého století exekutivní moc, byl nevyhnutelným krokem k modernizaci západoněmeckých společenských věd a myšlení o soudobé společnosti.⁸ K tomuto závěru však účastníci výše naznačeného sporu mezi zastánci a kritiky západoněmeckého parlamentarismu nikdy nedošli.

Neodmyslitelnou součástí hnutí byla proměna životního stylu a důraz na nové životní hodnoty, které se přičily autoritativnímu pojetí role člověka ve společnosti. Tato změna však neznamenal pouze rozvolnění tradičních individuálních a společenských hodnot, ale přinesla i rychlý nárůst společensky prospěšných aktivit a zájmu o věci veřejné. Neschopnost aktérů revolty vysvětlit srozumitelnou formou radikálně-reformní myšlenky širší veřejnosti a faktická neexistence revoluční situace v západní Evropě a na severoamerickém kontinentu se ukázaly pro úspěch hnutí jako fatální.⁹ Studentskému hnutí se rovněž stala osudným okupace Československa armádami pěti států Varšavské smlouvy v srpnu 1968, což vedlo k posílení jeho antiautoritářského křídla, které poukazovalo na strnulost a dogmatičnost mocenského aparátu jak na východ, tak i na západ od železné opony. Rozdrcení Pražského jara a myšlenek o socialismu s lidskou tváří (před tím také rozdrcení maďarského povstání Rudou armádou v roce 1956) posílilo mimo jiné většinový odklon od snahy reformovat společnost jako celek a vedlo k posílení úsilí o růst individuálních svobod a o emancipaci různých životních forem.

⁷ Karl JASPERS, *Wohin treibt die Bundesrepublik?*, München 1966.

⁸ Srovnej např. Petr FIALA, *Německá politologie*, Brno 1995.

⁹ Gerd LANGGUTH, *Mythos '68. Die Gewaltpsychologie von Rudi Dutschke – Ursachen und Folgen der Studentenbewegung*, München 2001, s. 107.

Velkým tématem diskuse o studentském protestním hnutí bylo téma kritiky ústavního státu a parlamentarismu. Přišli s ní nejen „duchovní otcové“ studentského protestního hnutí, jako Johannes Agnoli, Peter Brückner či Wolfgang Abendroth, ale i někteří významní intelektuálové požívající respekt i mimo univerzitní milieu. Mezi nejznámější patřil Karl Jaspers, významný německý filozof, žijící od 2. světové války ve Švýcarsku. Jeho dílo *Kam směřuje Spolková republika? (Wohin treibt die Bundesrepublik?)*, poprvé vydané v mnichovském nakladatelství Piper Verlag v roce 1966, strhlo krátce po svém vydání lavinu diskusí o charakteru západoněmecké poválečné společnosti. Jaspers v díle uvedl, že velkým snem odpůrců národně socialistického režimu byla politická svoboda všech Němců, poválečný vývoj ve Spolkové republice Německo byl však pro řadu z nich velkým zklamáním.¹⁰ Západoněmecký parlamentarismus nenaplnil jejich očekávání. Politický systém SRN podle něj nebylo možné označit za demokratický, protože občané republiky neměli ve skutečnosti žádný vliv na složení zastupitelského sboru. O složení kandidátních listin do zastupitelského sboru totiž rozhodovala stranická vedení a neměli na ně vliv ani samotní členové politických stran. Všeobecné volby tak nebyly volbou mezi alternativami dalšího společenského vývoje Spolkové republiky, ale pouze přitakáním občanů republiky imaginárním pólům na politickém spektru pravice versus levice. Z politických stran zastoupených ve Spolkovém sněmu se podle něj ve skutečnosti stala strana jediná a jejich vedení rozhodovala nejen o personálním složení kandidátních listin do voleb, ale i o množství finančních prostředků určených na jejich každodenní politický život. Zastupitelský sbor tak sice zůstal formálně zachován, ale změnil se fakticky obsah jeho činnosti.

Podle Jasperse a dalších „duchovních otců“ studentského protestního hnutí zastupitelský sbor pouze zveřejňoval rozhodnutí přijatá nevolenou politickou oligarchií, kam počítal odborné úřednické zázemí institucí státu, církve a významné výrobní a obchodní společnosti. Tyto politické a společenské elity však podle nich tvořily ve skutečnosti jediné politické těleso (politickou stranu), což dokazoval na častých případech přestupů poslanců z jedné politické strany do druhé a na příkladu vytvoření vládní koalice největších stran v roce 1966, kdy opozici tvořila pouze jedna menší politická strana (liberální FDP). Pro studentské protestní hnutí se právě vytvoření vlády velké koalice CDU/CSU a SPD v roce 1966 stalo kvintesencí tohoto vývoje. Ačkoli vládní koalice ve svém prohlášení uvedla, že v tomto složení hodlá vládnout pouze po jedno legislativní období, pro aktéry studentského protestního hnutí se stala nejhmatatelnějším příkladem, že politický systém Spolkové republiky přestal být zastupitelskou demokracií podle představ autorů Základního zákona z roku 1949 a stal se oligarchií politických elit, které se sice ve svých politických programech odvolávaly na skupiny obyvatel, které měly reprezentovat, ve skutečnosti jim však podle studentských kritiků šlo pouze o uchování politické moci a ekonomické zájmy. Jeden z „duchovních otců“ studentského protestního hnutí Johannes Agnoli tento proces nazval involucí parlamentarismu. Jedinou cestou z této zablokované situace pro ně bylo založení mimoparlamentní opozice (*Ausserparlamentarische Opposition – APO*). Ta však musela vzniknout mimo etablované politické struktury a mimo Spolkový sněm, protože v opačném případě by se nevyhnutelně za čas stala také součástí politické oligarchie.

Kritika parlamentarismu se stala pro studentské protestní hnutí jedním z ústředních témat, protože z ní vyvozovali právo na odpor. Podle protestujících studentů bylo možné

¹⁰ K. JASPERS, *Wohin treibt die Bundesrepublik?*

protestovat proti politickému systému a vzdorovat jeho zákonům i násilnou formou, protože je nepovažovali za demokratické. S teorií odporu proti legislativě vzniklé nedemokratickým způsobem a o odporu proti zákonům podle mínění rebelujících studentů nevyhovujícím současným potřebám člověka, přišel ve svém stěžejním textu *Repressivní tolerance* (*Repressive Toleranz*) Herbert Marcuse.¹¹ Jeho myšlenky pochopitelně narazily na odpor mezi zastánci německého parlamentarismu, kteří většinou v textech na jeho obranu argumentovali změnou charakteru moderní společnosti, která vyžadovala i změněné systémy rozhodovacích procesů. Namísto zavedených politických stran hájících zájmy různých společenských či profesních skupin obyvatel nastupují od 60. let dvacátého století do popředí manažeři a odborníci, kteří v souladu s rychlým technickým pokrokem společnosti rozhodují bez ohledu na dříve protichůdné zájmy jednotlivých společenských vrstev.

Zatímco ještě v 70. letech dvacátého století vycházely v SRN texty vyrovnávající se s rozpadem studentského protestního hnutí na přelomu let 1969/1970, v letech 80. započala reflexe studentského protestního hnutí jako celku na pozadí masového vstupu bývalých rebelujících studentů do Sociálně demokratické strany Německa (SPD) a zakládání dlouhé řady vzájemně znesvářených politických stran a hnutí marxistického stílu a na společenském okraji také příklonem k extremismu a k terorismu. Pokud si odmyslíme vydání několika bilančních sborníků v roce 1978, bylo první významnou veřejnou reflexí studentského protestního hnutí ve Spolkové republice a jeho kulminačního bodu v roce 1968 konání série přednášek a diskusí v letním semestru roku 1988 na Svobodné univerzitě v Západním Berlíně.

Už jen z názvů jednotlivých diskusních panelů, kterých se zúčastnili jak bývalí studentští rebelové, tak i jejich kritici, je možné si udělat představu o tom, jak o studentském protestním hnutí oba znesvářené tábory smýšlely a co na něm považovaly za podstatné. Jednotlivé panely měly názvy: 1. Politická konstituce studentské a mládežnické revolty roku 1968, 2. Význam diskuse o fašismu v 60. letech, 3. Marxismus a kritická teorie, 4. Provokace a veřejnost, 5. Kritika ústavního systému mimoparlamentní opozicí, 6. Antiautoritativní požadavky ženské emancipace, 7. Psychoanalýza a revolta, 8. Internacionalismus jako útek z reality, 9. Vysoké školy v demokracii – teorie a praxe univerzitní reformy, 10. Mezinárodní rozměr studentského hnutí.¹² Z přepisů přednáškového cyklu si lze udělat obrázek o počátcích reflexe studentského protestního hnutí ve Spolkové republice a v Západním Berlíně. Zatímco ještě na konci 70. let se ke svým studentským letům rebelie jednotliví autoři vraceli různými dodatky k již vydaným dílům a glosami na názory kritiků (tato fáze poválečných západoněmeckých dějin ještě nebyla uzavřená), v letech 80. se už jednalo o skutečnou reflexi po dvacetiletém odstupu od vrcholu studentského hnutí. Zarážející však na vystoupeních účastníků studentského hnutí i jeho kritiků v průběhu diskuse na Svobodné univerzitě v létě 1988 bylo, že i po dvaceti letech stále vězeli ve stejných myšlenkových stereotypech, o kterých byli přesvědčeni jako sotva dvacetiletí protestující studenti či někteří jejich o něco málo starší kritici.

Mimofádnou pozornost na přednáškovém kolokviu vzbuzovala teze, že protestující studenti z let 60. pocházeli většinou z autoritativních rodin poznamenaných menší či větší kolaborací s národně socialistickým režimem, a že tedy jejich protest byl vlastně protestem proti generaci rodičů. Tuto tezi totiž vyvrátil v rozsáhlém sociologickém průzkumu z roku

¹¹ Herbert MARCUSE, *Repressive Toleranz*, in: Robert Paul Wolff – Barrington Moore – Herbert Marcuse, *Kritik der reinen Toleranz*, Frankfurt am Main 1970.

¹² 1968. *Vorgeschichte und Konsequenzen. Dokumentation einer Ringvorlesung im Sommersemester 1988 an der Freien Universität Berlin*. Staženo z <http://www.infopartisan.net/archive/1968/> dne 21. 11. 2010.

1973 významný západoněmecký sociolog Klaus R. Allerbeck.¹³ V práci uvedl, že autoritativní či nacistické rodinné pozadí u rebelujících studentů je pouhý mýtus, který nemá oporu v realitě. Na rozsáhlém vzorku oslovených protestujících studentů ukázal, že naopak většina z nich měla liberální či levicové rodinné zázemí a že většina rodičů s názory svých rebelujících dětí – studentů souhlasila či pro ně měla alespoň pochopení. Dokládá to jednak na výsledcích vlastního sociologického průzkumu, ale i na příkladech výpovědí jednotlivých oslovených rodinných příslušníků některých významných představitelů radikálních studentů (např. rodičů Dietera Kunzelmana či Gudrun Ennslinové). Podivuhodné na diskusi na Svobodné univerzitě bylo, že řada bývalých aktérů studentského hnutí nechtěla tato fakta vůbec připustit a odvolávala se jako na samozřejmost, že studentská rebelie byla pochopitelně především vzpourou proti generaci rodičů.

Diskuse o studentském protestním hnutí 60. let 20. století po roce 1989

Zarážející na diskusi mezi tehdejšími studentskými vůdci a jejich kritiky po pádu berlínské zdi je fakt, že se téměř vůbec nevěnovala obsahovým otázkám hnutí a myšlenkám jeho protagonistů, ale snažila se je jednak integrovat do proudu evropských modernizačních hnutí, jednak zasadit do vlny studentských hnutí v širším, celosvětovém kontextu (např. ve Spojených státech amerických, Japonsku či v Mexiku).¹⁴ To dokládá záznam diskuse na univerzitě ve Frankfurtu nad Mohanem v roce 2008, která se konala při příležitosti 40. výročí tamních studentských nepokojů z května 1968. Diskuse se zúčastnil také Daniel Cohn-Bendit, jedna z významných postav studentského protestního hnutí v SRN a ve Francii. Ačkoli se diskuse měla týkat studentského hnutí jako takového a měla také být připomenutím tehdejších událostí ve Frankfurtu nad Mohanem, který byl po Západním Berlíně významným centrem hnutí, debata se z velké části týkala právě mýtů spojených s rokem 1968 a s protestním hnutím. Dlouze se diskutovalo opět především o tom, že rebelující studenti měli údajně pocházet z autoritativních rodin s mnohdy nacionálněsocialistickým pozadím. Jak se ale ukázalo, tak řada autorů pojednávajících o studentském protestním hnutí převzala tuto myšlenku, vyvrácenou profesorem Allerbeckem už v roce 1973. Protest proti předchozím generacím však byl také protestem proti nedostatečnému vyrovnání s národně socialistickou minulostí. Protestující studenti totiž byli svědky toho, že na univerzitách i na státních úřadech byli jmenováni do funkcí lidé, kteří byli úzce spojeni s národně socialistickým režimem. Požadovali proto po vedení univerzit, aby pro studenty pořádala přednášky o národně socialistické minulosti včetně toho, jakým způsobem fungovaly za tohoto režimu univerzity. Rebelující studenti pořádali také putovní výstavy zabývající se národně socialistickou minulostí mnohých aktivních soudců, kteří se v letech 1933–1945 neslavně zapsali do německých dějin jako soudci mimořádných a lidových soudů.

Odpor k národně socialistické minulosti předchozích generací byl jednou ze základních komponent studentského protestního hnutí, o níž neměl tehdy nikdo žádných po-

¹³ Klaus R. ALLERBECK, *Soziologie radikaler Studentenbewegungen. Eine vergleichende Untersuchung in der Bundesrepublik Deutschland und den Vereinigten Staaten*, München–Wien 1973, s. 108.

¹⁴ Philipp GASSERT, „1968“ *zwischen Geschichtswissenschaft und Erinnerungskultur. Neuere Forschungen zur Protestgeschichte der 1960er Jahre*. Staženo z <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/2010-04-001> dne 21. 11. 2010.

chyb.¹⁵ Přesto se diskuse o údajně neochotě rebelujících studentů věnovat pozornost národně socialistické minulosti Německa stala zejména po vydání knihy Götze Alyho jedním z dalších témat, které se objevily v souvislosti se studentským hnutím po pádu berlínské zdi, tentokrát však z pera kritika studentského hnutí, který se však protestů také účastnil jako student Svobodné univerzity v Západním Berlíně.

Zcela novým typem výzkumu studentského protestního hnutí se staly lokální dějiny hnutí (na zemské i městské úrovni) či komparativní studie srovnávající studentská hnutí v jednotlivých spolkových zemích (např. obsáhlá Spixova práce o studentském hnutí v Severním Porýní-Vestfálsku a v Západním Berlíně¹⁶) nebo mezi jednotlivými zeměmi na západ od tehdejší železné opony (Klimkeho nebo Schmidtkeho práce porovnávající studentská hnutí ve Spolkové republice Německo a ve Spojených státech amerických¹⁷). Zvláštní kapitolou výzkumu studentského protestního hnutí jsou studie týkající se kulturních aspektů hnutí, psychologických aspektů hnutí (originální Kiesslingova práce o psychologické motivaci pro rebelii v první poválečné západoněmecké generaci¹⁸), analýzy jeho jazyka a také vzpomínky jeho účastníků (za všechny např. vzpomínky výše zmiňovaného Petera Schneidera¹⁹), soubory rozhovorů s vybranými účastníky hnutí (pozornost si zaslouží zejména publikace sebraných rozhovorů od Daniela Cohn-Bendita a Rüdiger Dammanna navazující na obdobnou práci z roku 1968²⁰), obrazové publikace²¹ či audio a videozáznamy z přednášek, shromáždění a demonstrací. Při příležitosti výročí kulminačního bodu studentského hnutí v letech 1988, 1998 a v roce 2008 frankfurtské nakladatelství *Suhrkamp*, které hrálo významnou roli už během studentských protestů v 60. letech, opětovně vydalo sérii publikací, které tehdejší rebelující studenti považovali za nejpodstatnější pro formování vlastního názoru na svět. Práce Herberta Marcuseho *Pokus o osvobození*,²² Jürgena Habermase *Studentské hnutí a reforma vysokých škol*,²³ Frantze Fanona *Zatracení tohoto světa*²⁴ či Jürgena Horlemanna *Vietnam: geneze jednoho konfliktu*²⁵ byly opatřeny příbalovým CD nebo DVD se záznamy studentských demonstrací, diskusí, rozhovorů a se záznamy tehdejších televizních programů zabývajících se studentským hnutím. Osmičková výročí se stala pravidelnou příležitostí pro média, aby zveřejňovala rozsáhlé popularizační přílohy o studentském protestním hnutí tiskem i na internetu a rozhovory s některými jejich tehdejšími účastníky. V únoru 2010 zveřejnilo nakladatelství Axela Springera, které tehdy stálo na pomyslné druhé straně barikády, naskenované kopie 6000 článků o studentském protestním hnutí z periodik, které mělo ve svém tehdejším portfoliu. Snažilo se tak prokázat, že nemělo vliv na radikalizaci části studentského protestního hnutí (nakladatelství vydávalo např. masově čtený bulvární *Bild Zeitung*), jak se snažila tvrdit část historiků.

¹⁵ Srovnej např. Bernward VESPER, *Die Reise. Romanessay*, Hamburg 2009.

¹⁶ Boris SPIX, *Abschied vom Elfenbeinturm? Politisches Verhalten Studierender 1957 bis 1967 – Berlin und Nordrhein-Westfalen im Vergleich*, Essen 2009.

¹⁷ Michael SCHMIDTKE, *Der Aufbruch der jungen Intelligenz. Die 68er Jahre in der Bundesrepublik und den USA*, Frankfurt–New York 2003.

¹⁸ Simon KIESSLING, *Die antiautoritäre Revolte der 68er*, Köln 2006.

¹⁹ Peter SCHNEIDER, *Rebellion und Wahn. Mein '68*, Köln 2008.

²⁰ Daniel COHN-BENDIT – Rüdiger DAMMANN (Hgg.), *1968. Die Revolte*, Frankfurt/Main 2007.

²¹ Gerd KOENEN – Andreas VEILE, *1968. Bildspur eines Jahres*, Köln 2008.

²² Herbert MARCUSE, *Versuch über die Befreiung*, Frankfurt/Main 1969.

²³ Jürgen HABERMAS, *Studentenbewegung und Hochschulreform*, Frankfurt/Main 1969.

²⁴ Frantz FANON, *Die Verdammten dieser Erde*, Frankfurt/Main 2001.

²⁵ Jürgen HORLEMANN, *Vietnam: Genesis eines Konflikts*, Frankfurt/Main 1984.

Během studentských protestů zveřejňovalo v denním tisku i v občasných články, fotografie a karikatury, které u části radikálně naladěných studentů vyvolávaly rozhořčení a vzdor. Opětovné zveřejnění článků tentokrát na internetu vyvolalo rozsáhlou debatu v německé odborné veřejnosti i v masových médiích. Protesty proti médiím z koncernu Axela Springera (zejména proti bulvárnímu *Bild Zeitung*) byly jedním z nejmóraznějších projevů studentského hnutí především v Západním Berlíně. Mediální koncern Axela Springera byl protestujícími studenty obviňován, že přináší o hnutí zavádějící informace, rozdmýchává negativní nálady proti rebelujícím studentům a nonkonformním intelektuálům, přičemž stále roste jeho význam na mediálním trhu Spolkové republiky Německo a je zřejmě jeho napojení na státní instituce.

Mediálními, jazykovými a komunikačními aspekty studentského protestního hnutí se ve Spolkové republice Německo po roce 1990 zabývali hlavně Joachim Scharloth a Astrid Czubayko. Už v roce 1970 však vyšla vynikající práce analyzující revoluční jazyk jako součást revoluční psychopatologie.²⁶ Ačkoli tyto studie mají jistě velký význam pro pochopení způsobu, jak studentské protestní hnutí ovlivňovalo kolegy na univerzitách a na středních školách i celou německou veřejnost, je překvapující, že se žádná ze studií zveřejněných po roce 1990 nezabývala stěžejním tématem hnutí, kterým byla kritika zastupitelské demokracie (neodmyslitelná pro pochopení vzniku mimoparlamentní opozice – *APO*), kritikou tržního hospodářství a angažmá západních administrativ v tzv. třetím světě (hlavně v Alžírsku a ve Vietnamu).

Odpovědí na tuto výhradu by podle názoru autora tohoto článku mohlo být, že současní historici hledají dosud neprobádané oblasti a aspekty studentského protestního hnutí. Mimořádným důrazem na nepolitické stránky hnutí se však zastírá jeho pravá podstata, která bývá obvykle přehlížena s poznámkou, že rebelujícím studentům šlo vlastně jen o svržení zastupitelské demokracie a rozbití tržního hospodářství, což podle těchto kritiků mělo vést k nastolení režimu obdobného systému vládnoucí komunistické strany v Německé demokratické republice, a tak k začlenění Spolkové republiky Německo mezi státy na východ od železné opony. Zdůrazňováním partikulárních aspektů studentského protestního hnutí tak byla tato poválečná epizoda západoněmeckých dějin postavena do role kulturního fenoménu chápaného jako součást dlouhodobého modernizačního procesu.

Zatímco ve Spolkové republice Německo bylo posledním mediálně vděčným impulsem v diskusi o studentském protestním hnutí vydání zmiňované práce G. Alyho, kde se jako bývalý, ve studentském protestním hnutí aktivně zapojený student snažil zúčtovat s jeho údajným nezájmem o historii německého nacismu a o antisemitismus, v České republice se tato kapitola poválečných německých, evropských i světových dějin zatím až na výjimky nestala předmětem společenskovevní diskuse. Až doposud nejsou k dispozici české překlady prací vůdců a „duchovních otců“ studentského protestního hnutí, pokud si odmyslíme překlad stěžejního textu Herberta Marcuseho *Jednorozměrný člověk* (*Der eindimensionale Mensch*),²⁷ výběr textů apologetů studentského protestního hnutí sebraný Jiřinou Šiklovou a Miluší Kubíčkovou v roce 1969²⁸ či práci významnou pro francouzské studentské protestní hnutí *Společnost spektaklu* (*La Société du Spectacle*).²⁹ V českém překladu byl

²⁶ Heinrich DIETZ, *Faszination der Revolte. Jugend und ewiges Jakobinerium*, Stuttgart 1970.

²⁷ Herbert MARCUSE, *Jednorozměrný člověk*, Praha 1991.

²⁸ Jiřina ŠIKLOVÁ – Miluše KUBÍČKOVÁ, *Studenti a ideologie na Západě: dokumenty*, Praha 1969.

²⁹ Guy DEBORD, *Společnost spektaklu*, Praha 2007.

v roce 2008 vydán jeden z textů Theodora Adorna *Schéma masové kultury* (*Das Schema der Massenkultur; Kulturindustrie – Vortsetzung*), objevený až začátkem 80. let.³⁰ Ve druhé polovině 60. let vyšly v Československu i některé další, méně významné práce „duchovních otců“ studentského hnutí, například Marcuseho *Psychoanalýza a politika* (*Psychoanalyse und Politik*).³¹ Ve všech případech se však jedná o překlady jednotlivých děl bez širšího edičního záměru a mimo zavedené ediční řady. S takovou nabídkou překladů důležitých původních autorů studentského protestního hnutí si však lze jen těžko udělat představu o všech jeho souvislostech a mnohdy komplikovaných životních osudech jeho aktérů; umožňují jen zběžný náhled na celou problematiku.

Světlou výjimkou jsou práce Jaroslava Pažouta z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. V roce 2008 vyšla v nakladatelství Prostor jeho práce *Mocným navzdory: studentské hnutí 60. let dvacátého století*.³² Je tím nejlepším, co v České republice dosud k tomuto tématu bylo publikováno. Autor práci rozdělil do dvou částí. V části první se zabývá studentským protestním hnutím jako takovým (zařazuje ho podobně jako ostatní autoři po roce 1990 do modernizační vlny šedesátých a sedmdesátých let dvacátého století), jeho příčinami a průběhem, v části druhé se obsáhle věnuje studentským protestním hnutím v tehdejší Československu. Hlavním předmětem zájmu autora je právě československé protestní hnutí. Autor vycházel hlavně ze své diplomové práce o studentském hnutí a z vlastní publikace věnované československé radikální levici konce let šedesátých sdružené v Hnutí revoluční mládeže.³³ Tato práce z roku 2004, zařazená do řady sešitů Ústavu pro soudobé dějiny, poprvé českým čtenářům přiblížila kompletní historii tohoto radikálně levicového uskupení v Československu let šedesátých a zveřejnila také důležité dokumenty týkající se tohoto hnutí.

Pažout prošel celou řadu domácích i zahraničních archivů a hovořil s mnoha účastníky studentských protestů na obou stranách tehdejší železné opony. Důvody pro studentské protestní hnutí byly v 60. letech dvacátého století v Československu jiné než v západní Evropě a ve Spojených státech amerických. Československá společnost zažívala od druhé poloviny let šedesátých nebyvalý rozmach občanských aktivit. Jako příklad lze uvést, že jen v letech 1960–1967 klesl počet členů Československého svazu mládeže (ČSM) ze dvou na jeden milion členů a současně po celé republice vznikaly stovky nezávislých zájmových klubů a sdružení. Společenský vývoj v tehdejší Československu je však třeba chápat v souvislostech řady událostí počínaje XX. sjezdem Komunistické strany Sovětského svazu (kde zazněl Chruščovův projev o Stalinově kultu osobnosti), rehabilitacemi počátku šedesátých let, sjezdem Svazu československých spisovatelů v roce 1967 a působením *Literárních novin*, *Tváře* i dalších periodik a nebyvalým a v zahraničí ceněným nárůstem uměleckého projevu nejmladší generace, která se plánovitě chtěla odlišit od generací předchozích. Změněné společenské poměry během Pražského jara 1968, jak ostatně autor v knize ukazuje, je třeba chápat v kontextu ideologicky rozdělené Evropy, který vymezoval prostor pro společenské i politické aktivity mimo rámec etablovaného politického systému.

Pažoutova práce přináší celou řadu nových poznatků týkajících se stýkání a potýkání představitelů českého a západoněmeckého studentského hnutí. Mezi představiteli obou hnutí totiž docházelo k četným kontaktům, kdy si vzájemně a často klopotně vyměňovali

³⁰ Theodor ADORNO, *Schéma masové kultury*, Praha 1970.

³¹ Herbert MARCUSE, *Psychoanalýza a politika*, Praha 1970.

³² Jaroslav PAŽOUT, *Mocným navzdory. Studentské hnutí v šedesátých letech 20. století*, Praha 2008.

³³ Jaroslav PAŽOUT, *Hnutí revoluční mládeže (Edice dokumentů, svazek 39)*, Praha 2004.

názory na politickou a společenskou situaci v obou státech a na situaci mezinárodní. V jejich myšlenkovém i osobním střetávání je možné nalézt příslovečný klíč k pochopení obou studentských hnutí. Mezi německými a českými představiteli studentského hnutí panovalo až zarážející nepochopení příčin a motivů pro studentská hnutí na obou stranách rozdělené Evropy. Neznalost poměrů „na druhé straně“ dílem zřejmě vyplývala z převažující koncentrace na domácí problémy, jazykové bariéry a v případě studentů západoněmeckých i z většího důrazu na mimoevropské dění. Autor dokládá tyto poznatky i na mnohdy až komických osobních výpovědích českých účastníků studentského hnutí. Československé i západoevropské studentské hnutí mělo některé společné rysy, jako odpor k autoritám, cenzura a politickým nepravostem, ale nemohlo pro rozdílnou povahu politických zkušeností na obou stranách železné opony nalézt dostatečné vzájemné porozumění.

Mimořádně ceněnou a obsáhlou disertační práci předložil v roce 2007 na univerzitě v Siegen Boris Spix. Jeho *Abschied vom Elfenbeinturm?* vyšel o dva roky později v mírně zkrácené verzi v nakladatelství *Klartext* v Essenu. Spix napsal komparativní studii o formách politického jednání studentů v Západním Berlíně a v Severním Porýní-Vestfálsku v letech 1957–1967.³⁴ Po násilné smrti Benno Ohnesorga během návštěvy perského šáha v Západním Berlíně začala nová fáze studentského protestního hnutí, což je okamžik historiky moderních dějin obecně považovaný za bod zlomu, kdy se rebelující studenti začali rychle organizovat a radikalizovat. Zaměření Spixovy práce odpovídá zvýšenému zájmu o lokální a srovnávací studie studentského hnutí typické pro období po roce 1990. Jednou z hlavních předností monumentální Spixovy práce je ucelený přehled o současném stavu poznání týkajícího se studentského protestního hnutí. Autor provedl rozsáhlou rešerši doposud vydaných děl, archivních materiálů a navštívil v SRN řadu výzkumných ústavů zabývajících se moderními dějinami, aby mohl čtenářům předložit ucelený přehled o dosud vydaných textech a o celkovém stavu poznání o studentském protestním hnutí. Spixovo dílo je však hodnotné také tím, že se zabývá některými sociologickými aspekty studentského života v Severním Porýní-Vestfálsku a v Západním Berlíně počínaje sociálním původem studentů, počtem přijímaných studentů na jednotlivých univerzitách, podílem mužů a žen na počtu studentů, konfesí studentů, množstvím jednotlivých studijních programů (a podílem mezi sociálně-vědními, přírodovědnými a technickými obory), velikostí jednotlivých fakult a také tím, zda studenti pocházeli ze Spolkové republiky či z NDR. Předmětem zájmu autora však nejsou pouze sociologické aspekty zázemí studujících, v čemž se pravděpodobně inspiroval dílem zmiňovaného Klause R. Allerbecka, ale i témata týkající se možností studentů politicky působit na univerzitě či v mimouniverzitních institucích a společenských organizacích.

Spix se v díle nevěnuje pouze popisu jednotlivých univerzitních orgánů a politických institucí, ale svoji pozornost rovněž upírá na společenská a politická témata, která byla vlastní rebelujícím studentům. Ať už to byl konflikt v tzv. třetím světě, vztah mezi východní a západní částí mocensky rozdělené Evropy a vyrovnání s národně socialistickou minulostí, autor jim věnuje náležitou pozornost, ale vyhýbá se rozboru konfliktu studentů a nonkonformních intelektuálů se státními institucemi a se západoněmeckým zastupitelským sborem. Stranou jeho pozornosti však nestojí vyrovnání s kritickou teorií představitelů frankfurtské školy a diskuse o možnostech participace na věcech veřejných a na problémech

³⁴ Viz pozn. 16.

týkajících se struktury univerzity. Právě diskuse o náplni studia, významu studia pro společnost a smyslu slova univerzita patřila mezi ústřední témata, kterými se zabývali tehdejší intelektuálové a studenti.

Boris Spix se v práci zabývá i samotnými dějinami studentského protestního hnutí. V 60. letech dvacátého století totiž vzniklo v SRN několik dodnes významných regionálních univerzit (Bochum, Kostnice ad.), které sice nehrály ve studentském protestním hnutí žádnou významnou roli, ale fakt jejich samotného vzniku „na zelené louce“ přispěl k diskusi o náplni slova univerzita a o vyrovnání s národně-socialistickou minulostí. Nové univerzity se měly stát symbolem poválečného úspěchu, technického pokroku a uměřenosti v sociálních vědách při vědomí potřeby zachovat hospodářskou a politickou stabilitu založenou na vnitřním smíru a úzkém napojení na západní spojence. Nespokojenost rebelujících studentů se týkala hlavně tradičních, zavedených univerzit a zaměřovala se hlavně na podle jejich soudu strnulé rozhodovací mechanismy, které nepočítaly se studentskou participací. Myšlenky o mimoparlamentní opozici našly své uplatnění i na univerzitní půdě, kdy rebelující studenti už neviděli žádnou perspektivu na prosazení univerzitních reforem zevnitř, a tak zakládali univerzity paralelní po vzoru tzv. *free university* na severoamerickém kontinentu. Tyto univerzity měly své paralelní programy výuky a přednášeli na nich jednak samotní studenti, jednak pozvaní intelektuálové a studentům naklonění vysokoškolští pedagogové z různých spolkových zemí. Ačkoli tak došlo k faktickému rozdělení výuky ve společenských vědách (hlavně v oborech politologie, sociologie a moderní dějiny), rebelující studenti nepřestali blokovat řádný chod univerzit tradičních, veřejně deklarovali nespokojenost s jejich každodenní byrokratickou praxí a poukazovali na národně socialistickou minulost pedagogů tam působících. Spix však ve své práci nevidí konfliktní oblasti pouze mezi studenty a univerzitní hierarchií, ale i ve vztahu studentů k politickým a společenským organizacím a také mezi studentskými organizacemi i jejich jednotlivými představiteli.

Diskuse o studentském protestním hnutí: demytologizace jedné z poválečných kapitol evropských dějin?

Diskuse mezi tehdejšími studentskými vůdci a jejich kritiky o studentském protestním hnutí z 60. let dvacátého století je po roce 1989 bohužel až na některé výjimky vedena v zajetí stejných paradigmat jako před pádem železné opony. Příznivci a odpůrci studentského protestního hnutí nejsou dodnes schopni dohodnout se, zda se jednalo o hnutí politické či kulturní, zda hnutí zničilo tradiční hodnoty a zda jeho představitelé měli v úmyslu zavést Spolkovou republiku Německo a potažmo státy a společnosti Západu do područí režimů s vládou komunistickou stranou, či zda jim šlo pouze o kritiku politických režimů a společností Západu. Z diskuzí se vytratilo téma kritiky ústavního státu a parlamentarismu, patrně z toho důvodu, že politický vývoj na přelomu 80. a 90. let byl triumfem zastánců západoněmeckého parlamentarismu. Alespoň tak to zastánci západoněmeckého parlamentarismu sami chápali. Zkoumání studentského protestního hnutí se začalo ubírat novými, dosud neprobádanými směry a zaměřilo se hlavně na regionální výzkum, zasazení hnutí do mezinárodního kontextu a proudu evropských modernizačních hnutí a zkoumání jazyka a komunikačních způsobů jeho představitelů. Jako obzvlášť oblíbené se ukázaly různé obrazové publikace a série audio a videozáznamů ze spolkových archivů restaurovaných

na nových nosičích.³⁵ Někteří historici dokonce začali hovořit o tom, že masová média a někteří bývalí aktéři i kritici studentského protestního hnutí udělali z této pozoruhodné kapitoly poválečných evropských a světových dějin mýtus, který nemá s tehdejší každodenní realitou mnoho společného.³⁶ Přelomovou byla v tomto smyslu Alyho práce *Unser Kampf 1968: Ein irritierter Blick zurück*,³⁷ kde se autor snažil vést historickou paralelu mezi rokem 1933 a 1968 a studentské demonstrace přirovnával k bojůvkám SA ve třicátých letech dvacátého století. Ačkoli se Aly jako student Svobodné univerzity v Berlíně demonstrací na straně rebelujících studentů také účastnil a viděl studentské protestní hnutí takřka-jíc „z první ruky“, neodradilo ho to od tvrzení, že tehdejší protestující studenti neměli zájem na zkoumání nacionálního socialismu a zločinů, kterých se Němci v jeho jménu dopustili. Vyrovnávání s nacionálněsocialistickou minulostí totiž patřilo mezi základní komponenty studentského protestního hnutí, a to jak v teoretické rovině, tak i v praxi, kdy se protestující studenti opakovaně snažili o to, aby se veřejně informovalo o politické minulosti představitelů univerzit i státní moci. Alyho práce a pozornost, kterou jí věnovala masová média ve Spolkové republice Německo, svědčí ve skutečnosti o tom, že doposud nedošlo k překonání dělicích linií mezi jeho bývalými aktéry a jejich kritiky. Svědčí o tom i skutečnost, že když se v roce 2009 vzedmula nejprve na rakouských a později na německých i mimo-evropských univerzitách vlna studentských protestů, připomnělo to mnohým studentské protestní hnutí, které se objevilo na světových univerzitách v druhé polovině 60. let 20. století.³⁸ Ačkoli současní studenti protestují proti některým aspektům tzv. boloňského procesu, které se týkají hlavně struktury studia a z ní vyplývajících zvýšených studijních nároků, proti placení školného a proti neoliberálním tlakům na univerzitní autonomii, objevily se hlasy nejen mezi radikálnějšími studenty, že by tyto protesty mohly přerůst v mohutnou protestní vlnu stejně jako na přelomu 60. a 70. let minulého století. K těmto hlasům se přidala ještě diskuse o aktuální ekonomické krizi a pokračující diskuse o charakteru univerzity.³⁹ V šedesátých letech 20. století se tak stejně jako dnes začaly ve společenských vědách klást otázky týkající se samotných základů politického a ekonomického systému západních společností. Společenská diskuse ani diskuse historiků o studentském protestním hnutí v 60. letech 20. století však k odpovědím na tyto otázky nijak nepřispěla, ale zůstala v zasetí stejných paradigmat jako před rokem 1989. Z toho lze podle názoru autora této statě vyvodit závěr, že tato diskuse nejen nevedla k demytologizaci studentského hnutí z 60. let 20. století, ale je již minulostí a tedy látkou určenou výhradně historikům, pokud se však neobjeví nějaké nové informace, které jsou uzavřeny v dosud nepřístupných archívech, zásadně proměňující pohled na toto turbulentní období poválečných dějin.

Tomáš Renner

³⁵ *Suhrkamp Verlag Reihe „1968“*, Frankfurt/Main 2008.

³⁶ Srovnej např. Gerd LANGGUTH, *Mythos '68. Die Gewaltphilosophie von Rudi Dutschke – Ursachen und Folgen der Studentenbewegung*, München 2001.

³⁷ GÖTZ ALY, *Unser Kampf 1968. Ein Irritierter Blick Zurück*, Frankfurt/Main 2008.

³⁸ Srovnej např. Konrad Paul LIESSMANN, *Teorie nevzdělanosti: omyly společnosti vědění*, Praha 2008.

³⁹ Richard POSNER, *The Crisis of Capitalist Democracy*, Cambridge 2009.

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE 2010

HISTORIA UNIVERSITATIS CAROLINAE PRAGENSIS

Příspěvky k dějinám Univerzity Karlovy

Tomus L. Fasc. 2

Redakční rada:

doc. PhDr. Petr Svobodný, Ph.D., předseda,

PhDr. Blanka Zilynská, Ph.D., tajemnice,

PhDr. Karel Beránek, prof. PhDr. Marie Bláhová, CSc., doc. PhDr. Ivana Čornejová, CSc., doc. PhDr. Vilém Herold, CSc., prof. PhDr. Ivan Hlaváček, CSc., prof. JUDr. Karel Malý, DrSc., prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc., prof. PhDr. Josef Petráň, CSc., PhDr. Zdeněk Pousta, PhDr. Michal Svatoš, CSc., prof. PhDr. František Šmahel, DrSc.

Prorektor-editor: Prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc.

Vedoucí redaktor: doc. PhDr. Petr Svobodný, Ph.D.

Výkonná redaktorka: PhDr. Blanka Zilynská, Ph.D.

Resumé do němčiny přeložil doc. Dr. phil. Wolf B. Oerter

Obálku navrhly Mgr. Jana Ratajová, Ph.D., a Kateřina Řezáčová

Graficky upravila Kateřina Řezáčová

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3–5, 116 36 Praha 1

<http://cupress.cuni.cz>

Praha 2011

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum

Vydání 1.

Náklad 200 výtisků

Periodicita 2× ročně

MK ČR E 18593

ISSN 0323-0562

Adresa redakce: Ústav dějin UK – Archiv UK, Ovocný trh 5, 116 36 Praha 1

petr.svobodny@ruk.cuni.cz